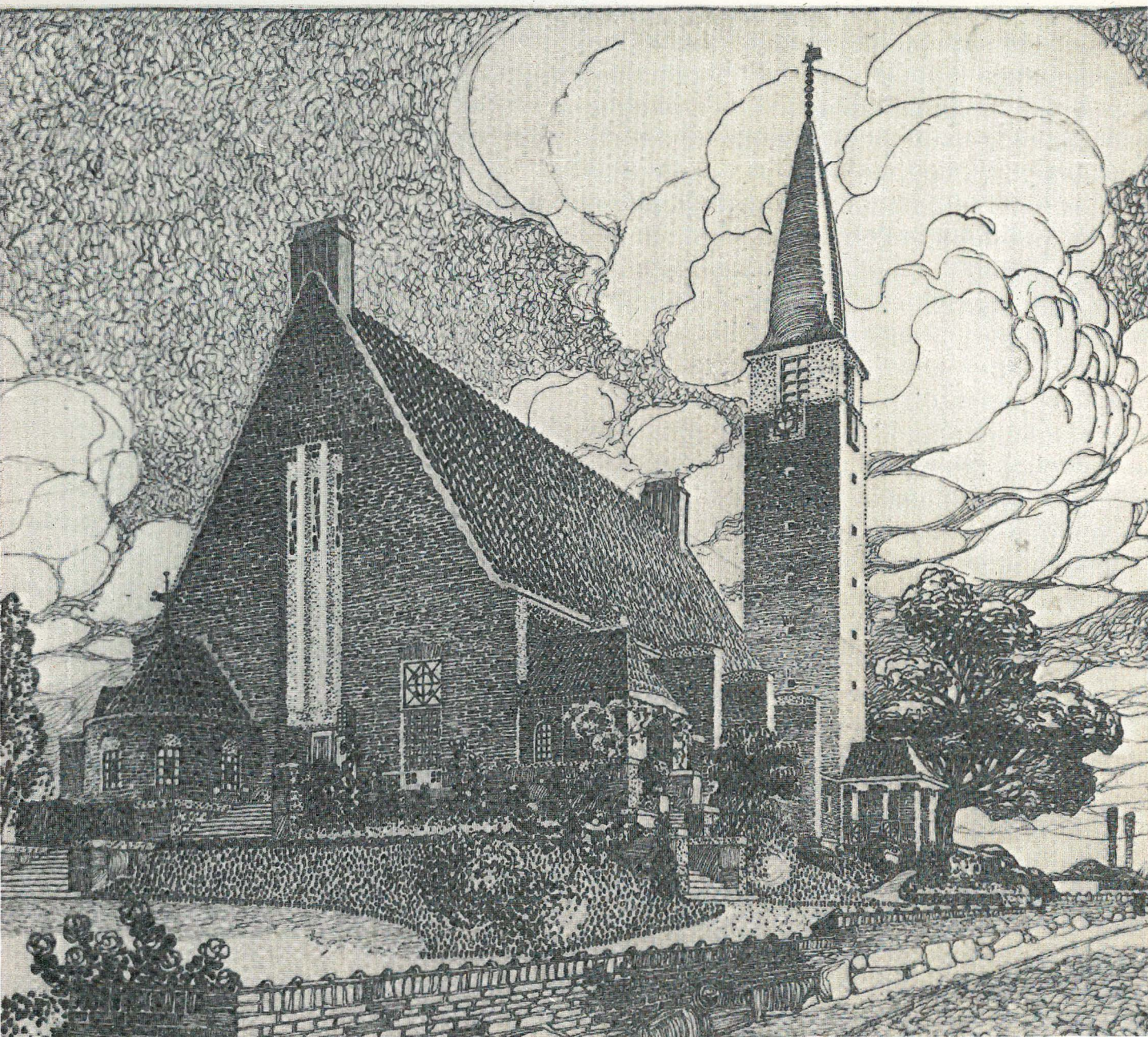

Hjorthagens kyrka

SVERIGES KYRKOR
STOCKHOLM

BENGT O H JOHANSSON
MARIAN ULLÉN

Hjorthagens kyrka

Hjorthagens kyrka

STOCKHOLM BAND IX: 3

Av BENGT O H JOHANSSON
och MARIAN ULLÉN

VOLYM 182 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL. VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1980

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R. AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO ROLF HINTZE 1977–79 (kyrkobyggnaden)

GABRIEL HILDEBRAND (ritningar och skisser)

Beskrivningen av Hjorthagens kyrka är avslutad i september 1979.

Översättningen till engelska har utförts av Albert Read och Louise Setterwall.

Bildmaterial och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden visar en detalj av fig 21.

ALMQVIST & WIKSELL, 1980

ISBN 91-7402-089-7

Innehåll

HJORTHAGENS KYRKA

<i>Förord</i>	7
<i>Inledning</i>	9

FRÅN FÖRSLAG TILL UTFÖRANDE

av Bengt O H Johansson

<i>Förhistoria</i>	13
<i>Arkitekttävling</i>	15

KYRKOBYGGNADEN

av Marian Ullén

<i>Läge och omgivningar</i>	45
<i>Byggnadsbeskrivning</i>	48
<i>Dekorativ utsmyckning</i>	65
<i>Inredning och inventarier</i>	73

NOTER	89
-------	----

BILAGOR	92
---------	----

KÄLLOR OCH LITTERATUR	95
-----------------------	----

FÖRKORTNINGAR	96
---------------	----

SUMMARY	96
---------	----

Förord

Med föreliggande volym om Hjorthagens kyrka har ytterligare en av de kyrkor som uppfördes i Stockholm omkring sekelskiftet blivit dokumenterad och beskriven. Den senast behandlade stockholmskyrkan i serien Sveriges Kyrkor var Oscarskyrkan, uppförd 1897–1903, endast ett fåtal år före Hjorthagens kyrka och inom samma församling, Hedvig Eleonora. Redan 1906 genomfördes dock den församlingsdelning varigenom Oscars och Engelbrekts församlingar tillkom och Hjorthagen tillfördes Engelbrekts församling. Initiativet till uppförandet av såväl Oscarskyrkan som Hjorthagens kyrka, invigd 1909, och Engelbrekts kyrka, invigd 1914, hade alltså utgått från Hedvig Eleonora kyrkoråd. Det är utgivarnas förhoppning att den sista kyrkobyggnaden inom denna arkitektoniskt och stilhistoriskt intressanta trio, Engelbrektskyrkan, även ska kunna publiceras inom en inte alltför avlägsen framtid.

Den av Carl Bergsten ritade kyrkan i Hjorthagen är ett av de intressantaste och mest välbevarade exemplen på jugendstilens kyrkliga arkitektur i landet. Det är därför speciellt glädjande att här kunna presentera en stor del av det rika ritnings- och skissmaterial, som har bevarats i kyrkoarkivet och i Bergstens eget arkiv, numera i Arkitekturmuseet i Stockholm. Byggnadens utdragna och bitvis dramatiska historia från förslag till utförande skildras och analyseras av nuvarande länsantikvarien i Kalmar, fil lic Bengt O H Johansson, som ingående sysslat med Carl Bergstens arkitektur och verksamhet. Avsnittet är hämtat ur hans licentiatavhandling »Carl Bergsten och svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium», men har delvis omarbetats inför publiceringen i Sveriges Kyrkor. Även de personhistoriska uppgifterna om Bergsten samt förteckningen över hans verk har tidigare sammanställts för avhandlingen. För beskrivningen av byggnaden och dess inredning och inventarier svarar verkets ordinarie medarbetare, antikvarien fil lic Marian Rittsel-Ullén.

För bildokumentationen av kyrkan har vi haft förmånen att få anlita den skicklige arkitekturfotografen Rolf Hintze vid riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Genomfotograferingen av ritningsmaterialet har utförts av fotografen vid ämbetet Gabriel Hildebrand. Tyvärr har det inte givits ekonomiska möjligheter att avbilda i tex någon av de utsökt akvarellerade ritningarna i färg.

I samband med utarbetandet av avhandlingen om Bergsten fick författaren värdefull hjälp av Carl Bergstens nu framlidna hustru Agnes Bergsten och döttrarna Ulva Gullbrand och Linner Reinius. För beskrivningen i Sveriges Kyrkor har också värdefull hjälp lämnats författarna av tjänstemän vid Arkitekturmuseet. Ett varmt tack riktas också till musikedirektör Lars Olof Kyndel i Hjorthagen, som med stor entusiasm följt arbetet och bidragit med många viktiga upplysningar och synpunkter.

Stockholm i januari 1980

Aron Andersson Evald Gustafsson Sten Karling R Axel Unnerbäck

HJORTHAGENS KYRKA

Engelbrekts församling, Stockholm

Stadsdelen Hjorthagen vid Lilla Värtan uppstod som förstadsområde omkring sekelskiftet. Denna del av Norra Djurgården hade dessförinnan sedan 1829 fungerat som en 150 tunnland stor inhägnad för den kungliga djur- och jaktparkens resterande hjortstam. Funktionen gav namnet Hjorthagen, som ersatte den äldre benämningen Husarhagen efter gården Husarne. Då hjortarna 1889 flyttades till Gripsholm inköptes marken av Stockholms stad för industribyggelse.

Stockholms industriella expansion i detta område hade påbörjats något decennium tidigare. 1879–86 byggdes Värtahamnens första del. 1882 hade järnvägen dragits ut till Värtan, där ett litet samhälle vuxit upp kring stationsbyggnaden. I Hjorthagen anlades 1890–93 Stockholms gasverk väster om det bergiga området Stora och Lilla Jägarebacken. Öster därom uppfördes 1900 Elektriciteitsverket. På Stora Jägarebacken eller Jägarberget och dess sluttningar byggdes bostäder för de hamnarbetare, kolarbetare och gas- och elverksarbetare, som sysselsattes i de nya anläggningarna och i Värtahamnen, och för deras familjer.

Det nya samhället på berget ovanför arbetsplatserna fick en struktur, som motsvarade de gamla brukssamhällenas. Kvarteren bebyggdes med hyreskaserner av trä i två våningar utefter några få grusgator, som ursprungligen endast hade nummer i stället för namn (fig 3). Klassgränserna var tydligt markerade och för tjänstemännen byggdes villor i Ropsten. I det både topografiskt och klassmässigt hårt avgränsade Hjorthagen fanns år 1900 något över 700 invånare.

Bebyggelsen var huvudsakligen koncentrerad till Jägarberget ända till mitten av 30-talet, då det nya området »Abessinien» på Lilla Jägarebacken tillkom efter

initiativ från gasverksarbetareklubben. Bostadsbebyggelsen i funkisstil ritades av arkitekten Hakon Ahlberg och utgör ett av de tidigaste exemplen på denna typ av moderna bostäder. 1939 byggdes också de sk barnrikehusen. Befolkningen utgjordes 1930 av 2 736 personer, men hade genom nybyggnaden ökat till 4 811 personer år 1940. Av den ursprungliga träbebyggelsen återstår efter 1950- och 60-talens saneringar endast skolbyggnaden, uppförd 1902. De senaste decenniernas bebyggelse, som liksom tidigare utgörs av hyreshus, har dock begränsats till två- och trevåningshus. Folkmängden utgör idag ca 2 400 personer.

I kyrkligt avseende hörde Hjorthagen ursprungligen till Hedvig Eleonora församling och initiativet till en kapellbyggnad i det nya bostadsområdet togs redan på 1890-talet av församlingens kyrkoherde G O Lagerström. Planerna började dock konkretiseras först under de första åren av det nya århundradet och kyrkobyggnaden på Jägarbergets högsta punkt (fig 1, 2) uppfördes åren 1907–09 efter ritningar av arkitekten Carl Bergsten. År 1906 hade Engelbrekt utbrutits ur Hedvig Eleonora som självständig församling och Hjorthagen kom därmed att ingå i denna nya församling. Före kyrkans tillkomst firades gudstjänsterna i byggmästare A Johanssons villa i Ropsten eller i skolsalen samt från 1904 i det nybyggda församlingshusets kyrksal (se nedan). Under åren 1909–1914, fram till den nya Engelbrektskyrkans invigning, fungerade Hjorthagens kyrka som församlingskyrka för hela Engelbrekts församling. Kyrkan var officiellt registrerad som kapell och ännu på 1930-talet förekommer benämningen Hjorthagenkapellet. Numera används namnet Hjorthagskyrkan.

Fig 1. Kyrkans sydvästra fasad.

The southwest front of the church.

Kykobygget i Hjorthagen hade knappast stöd från invånarna. I den tid av växande klassmotsättningar, som ledde fram till storstrejken 1909, såg arbetarrörelsens folk i den fattiga stadsdelen den nya kyrkan, som reste sig över den enkla träbebyggelsen, som ett uttryck för överhetens förtryck. Till invigningen 1909 presenterades också kyrkan i tidningen Social-Demokraten som »en kyrka, som icke behövs» (not 1). Trots den relativt ringa folkmängden planerades kyrkan från början för 750 personer med möjlighet till utbyggnad för ytterligare 200. Även då platsantalet senare reducerats till 500 förblev kyrkorummet kraftigt överdimen-

sionerat för stadsdelen, som först på 1930-talet passerade 3 000 strecket.

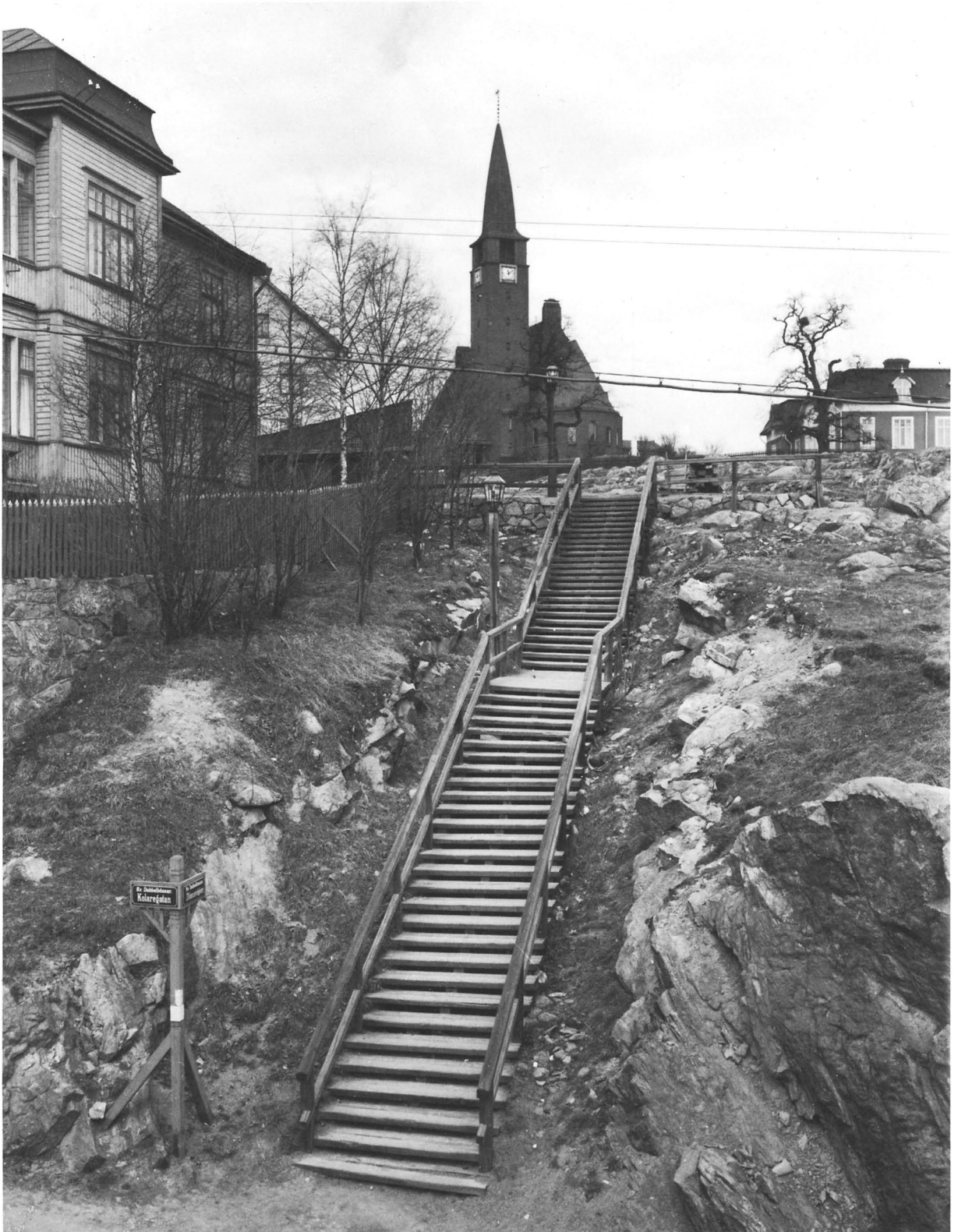
Kyrkan i Hjorthagen uppfördes enligt kyrkorådets planer, men som den följande historiken ska visa, blev det en kyrka av en modernare karaktär och av en helt annan arkitekt än byggnadskommittén egentligen önskade. Carl Bergstens arkitektoniskt avancerade och genomarbetade byggnad har förblivit ett av de intressantaste verken inom det tidiga 1900-talets arkitektur i Sverige. Under de gångna 70 åren har också kyrkan blivit en del av Hjorthagens och hjorthagsbornas historia.¹

Fig 2. Utsikt över Hjorthagen 1909. Bilden tagen från elverkets skorsten. Kyrkan är just färdigbyggd. I förgrunden th församlingshuset. På rednen utanför gasverket ligger torpedkryssaren Örnen på vakt med anledning av storstrejken. Foto i Stockholms stadsmuseum.

View of Hjorthagen in 1909. The picture was taken from the chimney of the electricity-works. The church had just been completed. The parish hall is to the right in the foreground. At the quay outside the gas-works is the cruiser Örnen on guard on account of the general strike.

Fig 3. Artemisgatan på 1910-talet. Vykort i Stockholms stadsmuseum.

Artemisgatan in the 1910's. Picture postcard.

FRÅN FÖRSLAG TILL UTFÖRANDE

av BENGT O H JOHANSSON

Förhistoria

År 1900 uppdrog kyrkorådet i Hedvig Eleonora församling åt två ledamöter, dockmästaren Feodor Werner och grosshandlaren Karl Lundström, att utreda frågan om en kapellbyggnad i Hjorthagen samt kontakta lämplig arkitekt för förslagsritningar. Vid denna tid höll församlingen redan på med ett annat kyrkobygge av högsta ambition: den nya Oscarskyrkan i mötet mellan två av det nya Stockholms förnämsta gator, nämligen Narvavägen och Strandvägen. Werner var redan verksam i den 1896 utsedda byggnadskommittén för Oscarskyrkan och fungerade där som den drivande kraften fram till byggnadsföretagets avslutning 1903. För Hjorthagens del kunde inte en ekonomisk och konstnärlig satsning motsvarande Oscarskyrkan komma ifråga. Det hade annars kunnat tyckas naturligt att Werner och Lundström i valet av arkitekt skulle ha vänt sig till Oscarskyrkans upphovsman, arkitekten Gustaf Hermansson.² I stället valde man kontrollanten vid detta kyrkobygge, byggnadsingenjören Erik Lundroth.³ Historien om byggandet av Hjorthagens kyrka är härifrån berättelsen om hur kyrkorådet och dess byggnadskommitté undan för undan tvingades acceptera en kyrkobyggnad med helt andra konstnärliga pretentioner, av en helt annan arkitekt och i en stil som var djupt främmande för rådets medlemmar.

Till en början föreföll emellertid allt utveckla sig normalt med byggnadsplanerna. Lundroth överlämnade år 1902 ett preliminärt byggnadsförslag omfattande val av tomplats samt ritningar till kapell och församlingshus. Förslaget presenterades för kyrkorådet den 26 maj. En byggnadskommitté tillsattes där Werner och Lundström kompletterades med riksantikvarien Hans Hildebrand, ordförande även i Oscarskyrkans byggnadskommitté. 1904 inträdde också konsul G L Ahlström, Ahlströmska skolans grundare och framgångsrik byggmästare, som suppleant. Slutliga ritningar före-

låg i oktober 1902 och antogs av kyrkorådet (kr prot 31.10 1902). Församlingshuset, som även innehöll prästbostad, påbörjades snabbt. Första söndagen i advent 1904 kunde kyrksalen invigas för att fungera som tillfällig gudstjänstlokal (se nedan). I fråga om själva kapellbyggnaden återstod däremot åtskilliga turer.

Erik Lundroths förslag

Lundroths ritningar (fig 5 a–b) visar en kapellbyggnad i nygotisk stil av det slag som tjugo till trettio år efter sin verkliga glanstid fortfarande kunde förekomma i tex frikyrkliga byggnadsuppgifter. Planen är också uppbyggd som en predikolokal kring ett grekiskt kors med fri sikt från alla platser till predikstolen – men inte alltid till altaret. I öst och väst har sakristia respektive förhall lagts till korsarmarna. Dessa tillägg kan dock inte upplevas från kyrkorummet som har en mycket stark centralkyrkokaraktär. Det är givet att koret ändå på något sätt måste framhållas. I Lundroths plan har det skett genom att ett par trapphus på ömse sidor om koret tillåts tränga samman koröppningen och genom att korgolvet givits en blygsam förhöjning om ett par trappsteg. På denna plattform ryms såväl dopfont som predikstol vid sidan av själva altaret. Det förefaller som om på gammalt manér en predikoplatz även förutsetts ovanför altaret – det är åtminstone den vägen, via en dubbeltrappa, som prästen lättast når sakristian. De tre övriga korsarmarna fylls av var sin läktare, något som skulle ha givit kyrkan en betydande kapacitet och utökat kyrkorummets 500 sittplatser med ytterligare 250. Genom tillbyggnad skulle ytterligare 200 personer kunnat beredas plats. Över läktarna skulle stora fönsteröppningar i norr och söder ha släppt in ett likformigt ljus utan betoning av någon särskild del av rummet.

I exteriören markeras centralkyrkokaraktären hos byggnaden av en tornspira över korsmitten. Spiran är i

Fig 4. Korsningen Kolaregatan och Dianavägen. Foto från omkr 1910 i Stockholms stadsmuseum.

The junction of Kolaregatan and Dianavägen, c 1910.

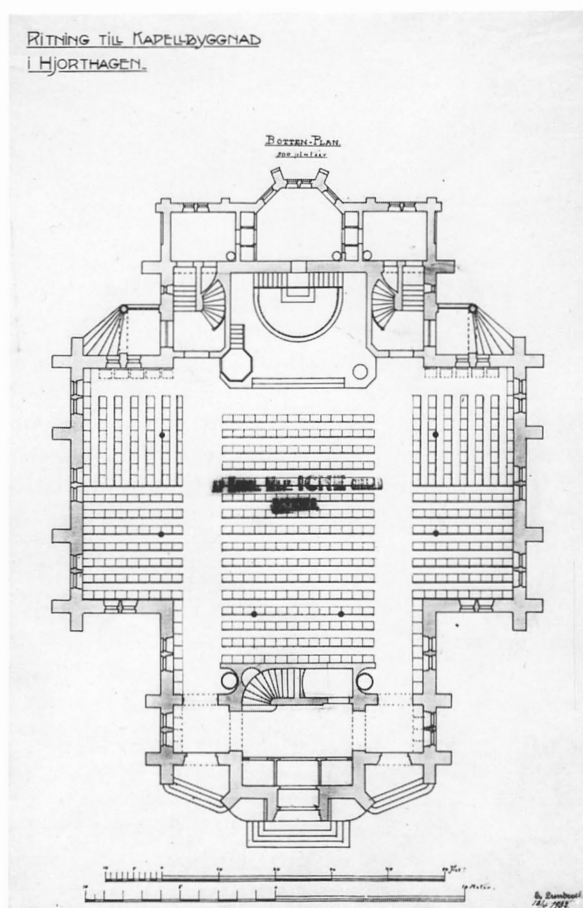
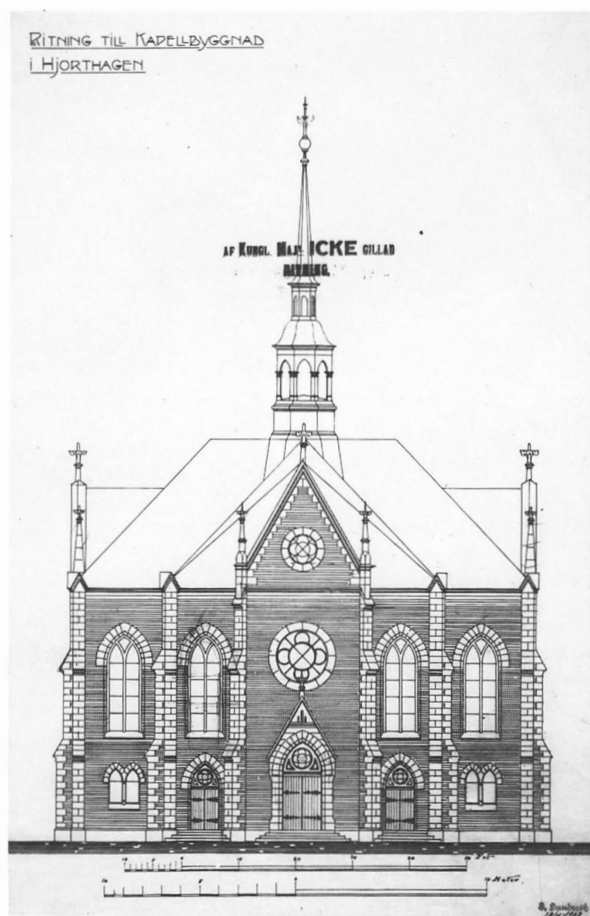

Fig 5 a-b. Ritningar till kapellbyggnad i Hjorthagen av E Lundroth. Daterade 18/4 1902. Ej stadfästa av K Majt. RA. Foto RA.

Drawings for a chapel at Hjorthagen, by E Lundroth, dated 18 April 1902. Not approved by the Crown.

sin bas genombruten av ett kolonettgalleri som minskar dess visuella tyngd. I övrigt domineras fasaden av läktarvåningens höga fönsteröppningar i kontrast mot den låga och slutna sockelvåningen. Fasaderna har på ritningen redovisats som klädda med tegel och med solbänkar och kontreforter i natursten (eller cement?). I verkligheten skulle kyrkan ha varit putsad (se nedan).

När Lundroths ritningar sändes in till Överintendentsämbetet för granskning och godkännande mötte de dock oväntat motstånd. Ämbetet vägrade godkänna ritningarna under hänvisning till att de inte uppfyllde de estetiska krav, som man borde lägga på en kyrka i en större stadsdel, och att de gotiska formerna inte tillät ett utförande, som avsikten var, i puts.⁴

Den arkitekt, som på Överintendentsämbetet hand-

lade ärendet var Gustaf Hermansson. Trots sina gamla kontakter med församlingen underkastade denne Lundroths ritningar en betydande omarbetning, både vad gäller planer och fasader. Bl a ändrades interiörens valv till öppen takstol och i exteriören ersattes spetsbågarna med rundbågar och ellipsbågar, vilket Hermansson ansåg vara mera lämpligt för putsarkitektur. Hermanssons omarbetning är endast bevarad i skriftlig form (ÖIÄ, RA). En jämförelse med Hermanssons egen Sofia kyrka, ritad 1901, kan ge en viss uppfattning om hans intentioner, särskilt som Lundroths plan redan i sig själv var en upprepning av huvuddragen i Sofiakyrkans plan.⁵

Till de av Överintendentsämbetet, genom Hermansson, föreslagna förändringarna ställde sig både Lund-

roth och kyrkorådet oförstående och vidhöll i allt väsentligt det första förslaget (kr prot 25.5 1903). Då också Överintendentsämbetet vägrade att frånga sina krav, blev följden att Kungl Majt inte ville stadfästa församlingens ritningar (kr prot 29.9 1903). Ämbetets avstyrkan i skrivelse till Kungl Majt 28.7 1903 var synnerligen skarpt formulerad och kan förtjäna återges: »Då nu uppförandet av en kyrkobyggnad enligt församlingens förslag, vare sig det ursprungliga, eller det förändrade, skulle förutom att det komme att medföra en del praktiska olägenheter, bära vittnesbörd om en synnerligen låg ståndpunkt hos vår tids och vårt lands kyrkobyggnadskonst, samt då vidare församlingen torde, åtminstone enligt vad handlingarna utvisa, finna de genom hennes försorg uppgjorda ritningarna i befintligt skick så tillfredsställande, att ett ytterligare förslag från ämbetets sida till ändringar däri väl icke skulle tillvinna sig hennes gillande, finner sig ämbetet allenast böra hemställa, det täcktes Eders Kungl. Majt finna församlingens ifrågavarande förslag icke kunna vinna nådig stadfästelse.»

Att en kapellbyggnad efter Lundroths ritningar skulle ha vittnat om »en synnerlig låg ståndpunkt» hos tidens svenska kyrkobyggnadskonst är ett väl hårt omdöme som får ses i ljuset av den högskoleutbildade arkitektens inställning till stil och material. De torra och tämligen fantasilösa ritningarna tyder dock på att uppgiften var för stor för Lundroth, som vanligen sysslade med villabyggnader (se not 3).

Arkitekttävlingen

Kyrkorådet valde i den situation som uppstått efter Överintendentsämbetets vägran att godkänna Lundroths ritningar att utlysa en allmän arkitekttävling att bedömas av en jury (kr prot 30.10 1903). Denna kom att bestå av dockmästaren Werner, riksantikvarien Hildebrand samt en representant för Teknologföreningen – de högskoleutbildade arkitekternas intresseförening – hovintendenten Gustaf Lindgren.⁸ Den arkitekt som först utvalts var arkitektkårens obestridde ledare, professor I G Clason. Clason uppställde dock vissa för kyrkorådet oantagliga villkor för sin medverkan, nämligen att någon av de två tävlingsformer som han föreslagit skulle användas. Mot bakgrund av den tidigare kompetensstriden hade han sålunda bl a begärt att prissumman skulle höjas väsentligt och att uppdraget skulle garanteras förstestipendiaten.

Programmet (bil 1) presenterades kortfattat och kri-

Det finns skäl att misstänka att reaktionen från Överintendentsämbetet till ganska stor del också var ett led i en löpande kompetensstrid, som gällde vilken utbildning som borde krävas för arkitekturkyrket. Överintendentsämbetet hade således under en längre tid försökt hävda de högskoleutbildade arkitekternas företräde till viktigare uppdrag. Den för Hjorthagens anlitade Lundroth var inte arkitektutbildad utan hade endast en lägre teknisk utbildning som byggnadsingenjör (not 3). Ett inlägg i arkitektkårens facktidsskrift, Arkitektur, om Hjorthagens kapell stöder detta antagande om bakgrunden till kritiken mot Lundroth. Det är arkitekten Rudolf Enblom,⁶ som uttrycker sin olust inför församlingens åtgärder i kapellbyggnadsfrågan: »Förhistorien börjas ju med, att *vår hufvudstads rikaste* församling för ritningar till en så pass monumental byggnad som ett kapell vänder sig till en arkitektoniskt så obskyr person, att kyrkorådet ej ens funnit lämpligt nämna hvem det var, utan blott i pressen med indignation förklarade, att han *ej* var plåtslagare» (Arkitektur 1904, s 34).⁷

Det var inte första gången Lundroth råkat in i denna kompetensstrid. Att han, som enbart var byggnadsingenjör, fått hand om restaureringen av Djursholms slott 1890, hade på sin tid väckt djup indignation bland arkitekter (not 3, a a).

Slutet på striden om Lundroths ritningar till Hjorthagens kyrka blev att kyrkorådet fick vända sig till en annan arkitekt.

tiserades samtidigt hårt i Teknisk Tidskrift av arkitekten Rudolf Enblom (Arkitektur 1904, s 18): »Af programmet, som är ytterligt slarvigt ihopkommet, framgår, att man vill hafva ett kapell af sten, hvälfadt eller med träpaneladt innertak, med 600 sittplatser, sakristia och dubbla fönster samt anordningar för ventilation och uppvärmning, belysningsanordningar, altarpnyad och orgel eller möjligen blott ett bättre harmonium, allt detta och grunden för högst kr. 125 000. Man fordrar före den 15 mars 1904 ritningar, planer, fasader och skärningar och perspektiv i skala 1/200, och så en situationsplan med förslag till planering. Dessutom ett detaljerat kostnadsförslag, helst baserat på anbud.» Prissummorna var kr 800 och 400.

Lindgren ansåg sig föranlåten att försvara sin medverkan och i det följande numret av tidskriften (s 33 f) påpekar han, att ett tidigare uppgjort program »i vä-

sentliga punkter» modifierats på hans begäran. Bl a hade antalet sittplatser sänkts från 800 till 600, frihet lämnats att konstruera byggnaden med antingen valv eller synligt trätak, skalan på ritningarna sänkts från 1 : 100 till 1 : 200 och kravet på kostnadsförslagets utförighet minskats.

Beträffande sittplatsantalet tycks kyrkorådet ha hyst överdrivna förväntningar rörande den lilla arbetarstadsdelens kommande befolkningsökning och kyrksamhet (jfr Inledning).

Av de av Lindgren begärda förändringarna har frågan om innertaket utformning ett speciellt intresse. Kyrkorådet fick här gå med på att lämna frågan öppen om kyrkan skulle ha synlig takstol eller valv, en fråga som man tidigare stridit med Överintendentensämbetet om genom att vägra acceptera, att ämbetet ändrat Lundroths valv till öppen takstol.

I ännu en kritisk kommentar till tävlingen framförde Enblom starka tvivel på att förstapristagaren någonsin skulle få rätt att utföra uppdraget (Arkitektur, s 34). Antingen det nu berodde på att arkitekterna i gemen delade Enbloms tvivel eller på att den viktiga tävlingen om Stockholms rådhus pågick samtidigt, hade endast elva förslag inkommit när tävlingstiden utgick efter förlängning den 31 mars 1904.

Första pris tilldelades tävlingsförslaget med märke »Kvadrat med fyra prickar», vilket var utfört av Carl Bergsten. Andra pristagare blev N A Ewe med förslaget »125.000». Senare inköptes även ett tredje förslag, »I rätt tid», utfört av Emil Hedström.

Carl Bergstens förslag

Carl Bergsten⁹ var år 1904 endast 25 år gammal och hade just startat eget arkitektkontor. Året innan hade han lämnat Konstakademiens arkitekturskola med dess högsta belöning, Kungliga Medaljen. En kort tid arbetade han sedan på Erik Lallerstedts arkitektkontor. Hans första arbeten, till vilka tävlingen om Hjorthagens kyrka hör, visar också att han hämtat starka impulser från Lallerstedt¹⁰ (se nedan).

Bergstens förslag (fig 6 a–e) visar en tvåskeppig kyrka med huvudskepp och sidoskepp, förhöjt kor och asymmetriskt placerat östtorn. Redan denna, från nyare engelsk kyrkobyggnadskonst hämtade tornplacering, gör att Bergstens förslag befinner sig långt från den traditionella form, som föresvävat kyrkorådet. Och det märke, som han valde som tävlingsförslagets signatur, förrådde en orientering åt modernistiskt håll. Märket utgjordes av fyra punkter inom en kvadrat, dvs ett ornament från den abstrakta motivkrets som hörde hemma närmast hos secessionisterna i Wien. Planlös-

ningen däremot kan med bortseende från tornets placering på ett sätt sägas vara traditionellt utformad i den meningen att Bergsten följt den akademiska traditionen att komponera en byggnad av klart skilda delar. Vid akademier och arkitekturskolor hörde det således till undervisningens hörnpelare att träna eleverna i komposition. Och att komponera det var att sätta samman hävdade man.¹¹ Både Bergstens planer och fasader har i denna anda en starkt additiv karaktär och präglas av att del fogas till del. Man kan tala om en genomförd funktionsdifferentiering där kor, sakristia, torn och entréparti är självständiga delar, som fogats till kyrkorummet. Men till skillnad från den akademiska skolan saknas de genomförda symmetriaxlarna och tornet har som redan framhållits placerats vid sidan av byggnadskroppen.

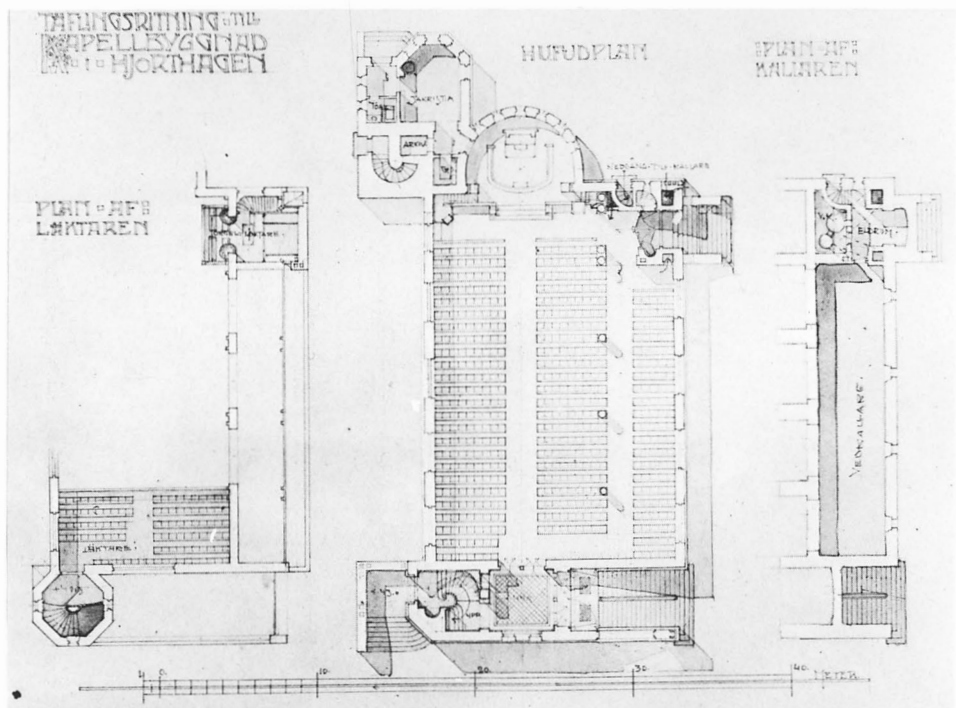
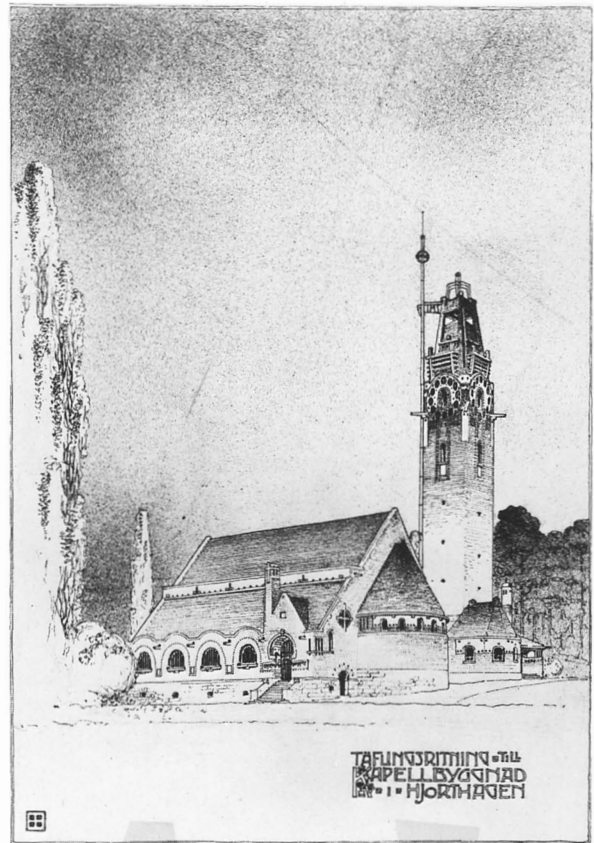
Kyrkan tänktes uppförd av ljusrött, maskinslaget fasadtegel med grönskimrande tak, troligen i skiffer. Tegelfasaderna skulle livas upp av stora, vitputsade väggfält med insatta rader av orangefärgade fajansplattor. Samma dekorativa system använde Bergsten för en vattenkraftscentral, som uppfördes 1904 för P Swarz i Norrköping, och i ett förslag 1903 till rådhus i Norrköping. Det höga tornet är en bearbetning av det som fanns på sistnämnda förslag. I nya varianter skulle det senare återkomma i Bergstens sista tävlingsförslag till Stockholms rådhus, liksom i tävlingsförslaget till Norrköpingsutställningen (se nedan samt bil II).

Detta slanka, i sin nederdel närmast spartanskt enkla kyrktorn ville Bergsten avsluta med en mycket energiskt utformad huv, det kraftfullast formade partiet i hela kyrkan. Här har samlats ett uppbåd av tornur, vattenkastare, ljudluckor och, på själva krönet, en helt fritt hängande kyrkklocka. Den oundvikliga åskledaren har givits en fullt självständig form och dragits upp vid sidan av tornet som en vindflöjelbärare. Inte minst detta torn med sin åskledare visar, hur intresserad Bergsten var att utvinna specifika former ur byggnadsförutsättningarna. Man kan peka på flera lösningar av detta slag: de synliga balkar som bär innertaket av trä har förts ut i exteriören, där balkändarna utgör ett ornamentalt inslag efter samma principer som i det swarzska kraftverket. I exteriören kommer också arkadmuren mellan huvudskepp och sidoskepp till synes som en blind kleristorievägg, och det är ur den som takbjälkarna sticker fram.

Det är inte svårt att konstatera vad som varit Bergstens närmaste förebild för detta tävlingsförslag. Redan korgaveln påminner starkt om Erik Lallerstedts uppmärksammade frikyrka i Stockholm, St Peter. I en annan av Lallerstedts stockholmskyrkor, nämligen

Fig 6 a–e. Tävlingsritningar till kapellbyggnad i Hjorthagen av C Bergsten 1904 under signaturen »Kvadrat med fyra prickar». Engelbrekts kyrkoarkiv.

Competition drawing for a chapel at Hjorthagen by C Bergsten, 1904, under the signature »Square with four dots».

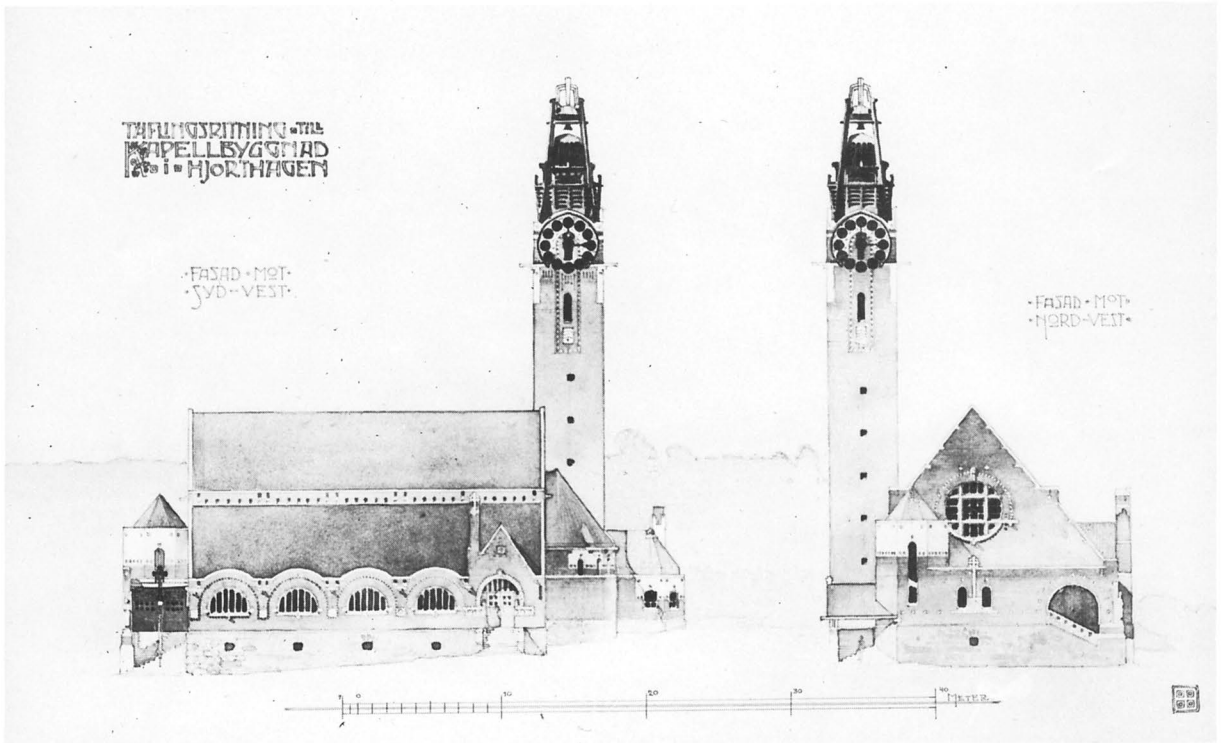
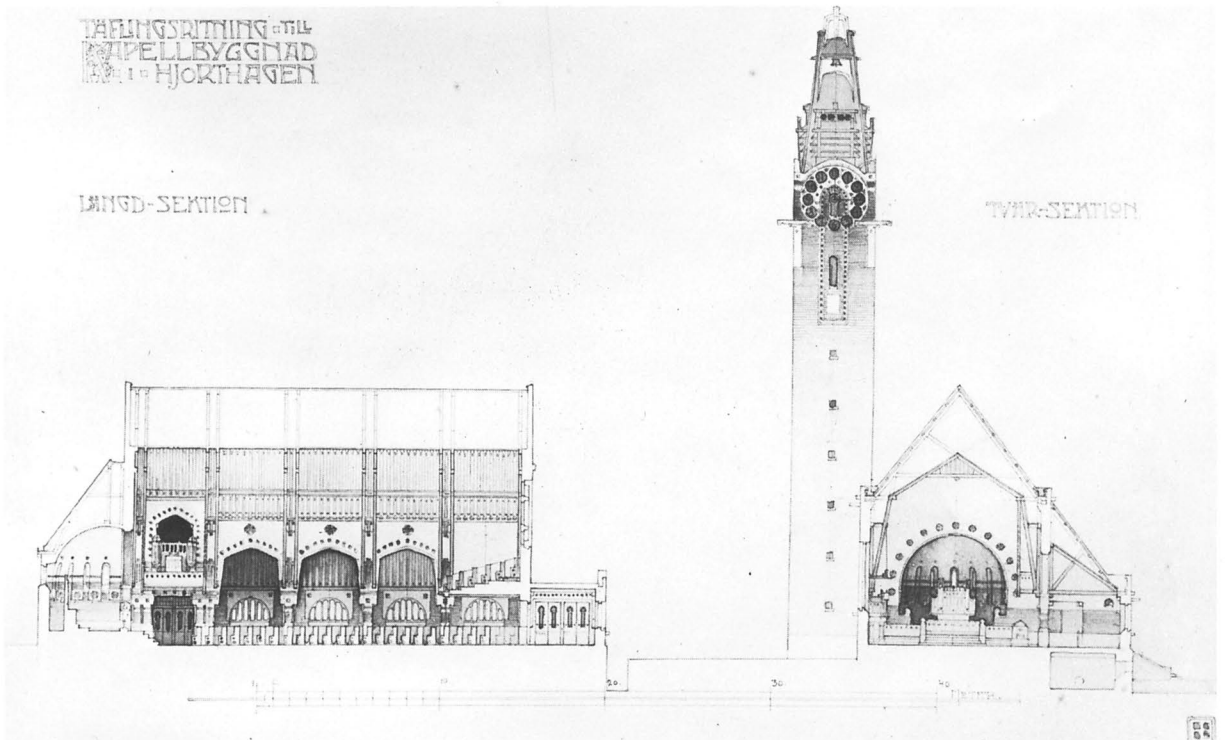
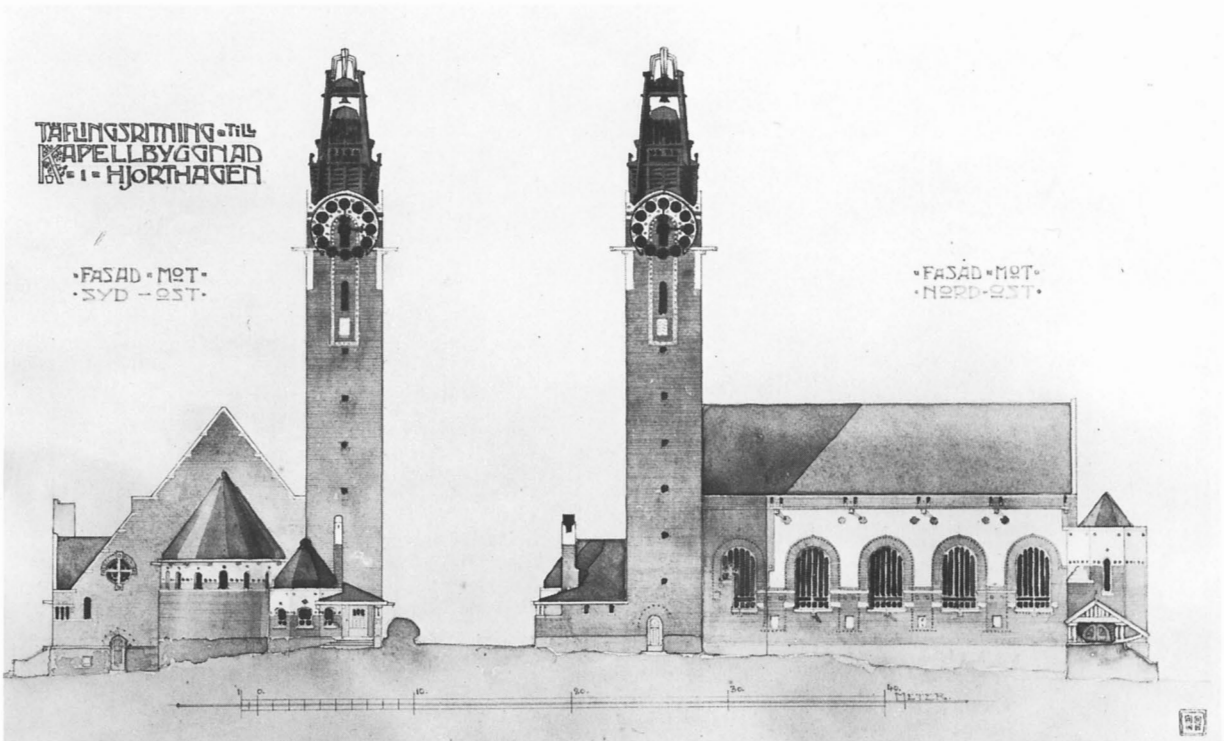

Fig 6 c-e. Jfr fig 6 a-b.

Cf figures 6 a-b.

Matteuskyrkan (se not 10 a a), kan man finna en med Bergstens tävlingsförslag överensstämmande tvåskepig planlösning med likartad tornplacering och till yttermera visso återkommer där en dekorativ-konstruktiv, materialbesparande detalj: takbjälkarna har dubblerats för att därmed kunna göras slankare.

Man kan förvåna sig över att Bergsten verkligen utsågs till förste pristagare med detta okonventionella förslag. Orsaken är inte att söka i att prisnämnden skulle vara så annorlunda rekryterad än kyrkorådets byggnadskommitté. Tvärtom var två av ledamöterna i prisnämnden hämtade ur denna och den tredje, hovintendenten Lindgren, var förvisso ingen representant för en radikalare arkitektur. Orsaken kan bara vara den att de övriga förslagen bedömdes som allt för svaga för en sådan belöning, en förmodan som knappast motsäges av de tävlingsförslag som bevarats (se nedan). I och för sig borde dock dessa med sin anknytning till förebilder ur romanik, renässans och barock (fig 7-9) ha legat bättre till för prisnämnden, men inget av dem är tillnärmelsevis så genomarbetat som det bergstenska förslaget.

Prisnämndens protokoll markerar inte heller någon entusiasm över tävlingsresultatet. Det meddelas, att Bergstens förslag närmast uppfyller programmets for-

dringar, men man fortsätter: »I sammanhang härmed vilja vi dock giva uttryck åt den uppfattningen, att intet av de prisbelönda förslagen kan utan ändringar antagas till utförande» (kr prot 17.5 1904).

Carl Bergsten kommenterar själv beslutet i ett privatbrev: »Nu äntligen har prisnämnden varit så snäll och slutbedömt med resultat du redan känner. Nu återstår det blott att se om jag får utförandet, ty i annat fall anser jag det vara klenst beställt med tävlan. Jag hade inga svåra medtävlare skulle jag tro, att döma av andre pristagaren, en yngling från Akademien, en medelmåttig (N A Ewe). Emellertid tror jag ej jag behöver skämmas för mitt förslag, ty det anser jag själv för ett av dem jag lyckats bäst med.»¹²

De ändringar, som prisnämnden föreslog beträffande Bergstens förslag, rörde främst tornet, vilket utformning inte väckt någon entusiasm. De ändringar som ansågs nödvändiga var: »att den över tornspiran upphängda klockan borttages och spiran ombildas med åskledaren på spetsen i st. f. bredvid tornkroppen, att förhallen utvidgas åt söder, så att ännu en dörr från sidoskeppet kan upptagas, och att korets inredning ändras, så att en katafalk kan uppställas framför altaret». Byggnadskommittén var inte heller beredd att utan vidare antaga något av de prisbelönda förslagen (kr

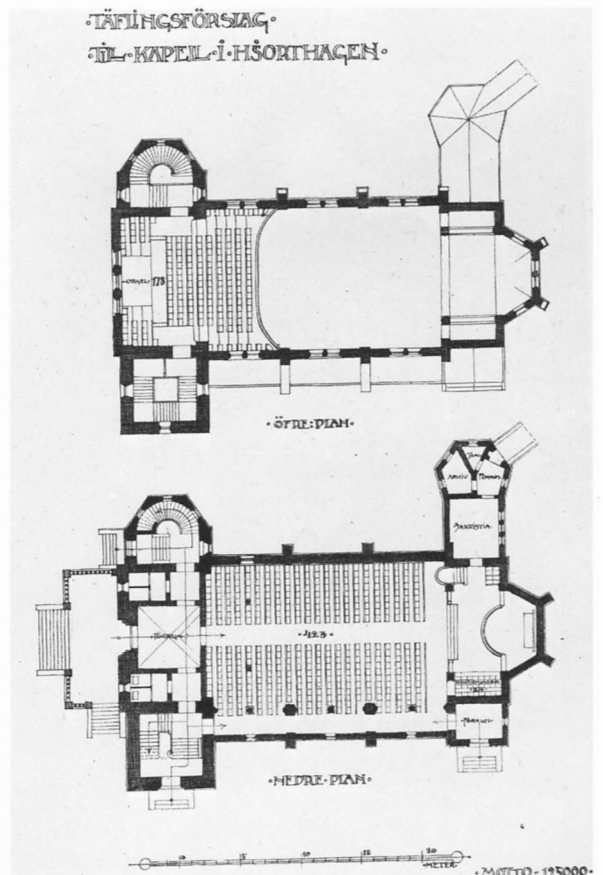

Fig 7 a–b. Tävlingsritningar av C A Ewe 1904. Signatur »125 000». Engelbrekts kyrkoarkiv.

Competition drawings by C A Ewe, 1904. Signature »125 000».

prot 30.8 1904). Mot Bergstens förslag tillade byggnadskommittén följande anmärkningar: »att bänkarna gå intill väggarna, att fönstren å sidoskeppet icke hafva någon kyrklig stil, att värmeledningsskorstenen är synnerligen ful och att organisten är placerad så att han icke kan se församlingen eller ses av densamma» (prot 9.6 1904).

Ewes och Hedströms förslag

Den negativa inställningen till Bergstens förslag hos kyrkorådet föranledde att man även beslöt att inköpa ett tredje tävlingsbidrag, som visade sig vara utfört av arkitekten Emil Hedström, Berlin. Det hade vid prisbedömningen inte kunnat komma ifråga därför att det inte hållits inom kostnadsramen.

Andrepristagaren Nils August Ewes¹³ förslag (fig 7 a–b) visar en långkyrka i tegel med enkelt sidoskepp och asymmetriskt placerat västtorn – allt i en närmast

Nyrop-inspirerad romansk stil.¹⁴ Kyrkans entréarrangemang med i plan utspringande entrépartier i varje hörn av långhuset är ett motiv som kom att inarbetas i Bergstens första omarbetning av sitt tävlingsförslag. Det är fö troligt att en sådan omarbetning begärts av kyrkorådet då även Lundroths förslag hade ett flertal entréer.

Emil Hedströms¹⁵ förslag (fig 8 a–b) med mottot »I rätt tid» visar en kupolkrönt centralkyrka med västtorn med utbyggt halvrunt trapptorn. Fasaderna är slätputsade och skurna i mjuka jugendbetonade former som kan påminna om Boberg¹⁶ eller Wickman.¹⁷

Härutöver finns ett fjärde, ännu anonymt förslag bevarat (fig 9 a–b). Det hade försetts med mottot »Petrus» och visar en bred treskeppig hallkyrka i tegel. Dess imponanta västtorn växer upp ur en tvärlagd byggnadskropp, närmast ett stenhus av renässanstyp i två våningar. Detta döljer emellertid endast trapphusen till

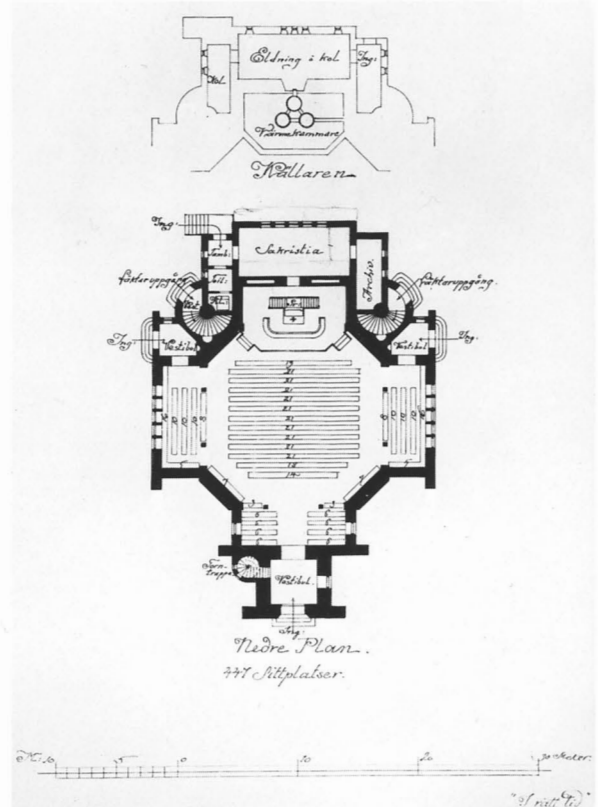
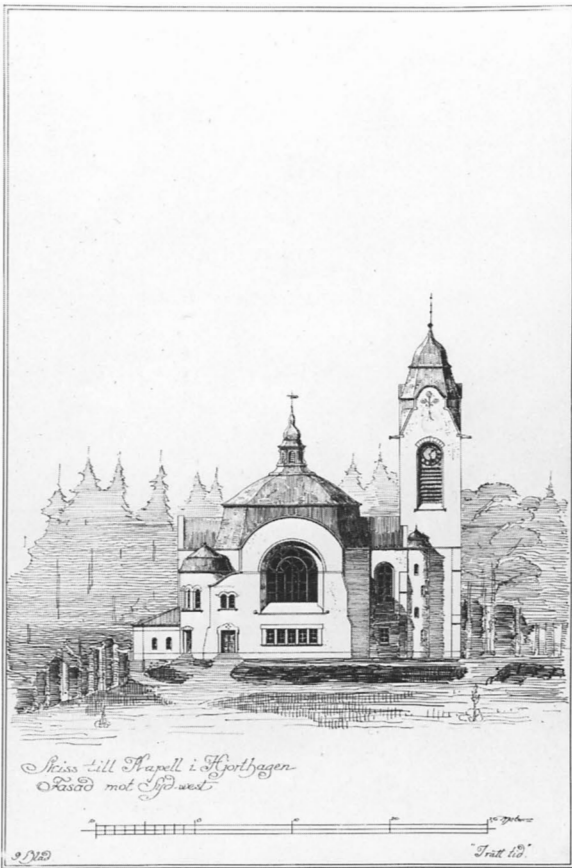

Fig 8 a–b. Tävlingsritningar av E Hedström 1904. Signatur »I rätt tid». Engelbrekts kyrkoarkiv.

Competition drawings by E Hedström, 1904. Signature »At the right moment».

läktarna. Portalen pryds av en rikt skulpterad stenomfattning av barocktyp.

Den som fick uppgiften att slutligt granska de tre utvalda förslagen och se om något av dem kunde komma i fråga för utförande var hovintendenten Lindgren. Undersökningen utföll dock negativt. Det enda enligt Lindgren tänkbara förslaget, det av Hedström, visade sig trots allt för dyrt.

Bergstens förhållande till uppdragsgivaren

Kyrkorådet föreslog i detta läge att byggnadskommittén skulle engagera Gustaf Lindgren själv som arkitekt för kyrkobygget. I protokoll från den 12 oktober 1904 uppges att »Då den utlysta pristävlingen med ritningar till kapell i Hjorthagen icke lämnat önskat resultat beslöt komittén på uppdrag af kyrkorådet den 29 september sisl. att hos Hofintendenten G. Lindgren framställa förfrågan, huruvida han skulle vara villig att mottaga

uppdrag att utarbeta i fråga varande ritningar i enlighet med det för pristävlingen utfärdade programmet och i sådant fall inom hvilken tid han ansåg sig kunna utföra uppdraget». Därmed hade kyrkobyggnadsfrågan kommit just i det läge, som Enblom förutspått i sin nämnda polemik i *Teknisk Tidskrift*, nämligen att förstestrigaren inte skulle få rätt att utföra arbetet. Måhända erinrade sig Lindgren kommentaren i tidskriften när han mottar uppdraget med förbehållet att han önskade »utföra nya ritningar till kapellbyggnaden i samarbete med arkitekten C. G. Bergsten, som vid tävlingen om kapellet erhöll första priset, men hvars förslag af byggnadskomiterade icke ansågs motsvara deras uppfattning om församlingens behof, och kommer vi gemensamt aflämna nytt förslag före 15 Jan 1905». Byggnadskommittén vidhöll sitt beslut och gav Lindgren uppdraget att, »oafsedt det biträde han må finna lämpligt att anlita, utarbeta ritningar till kapellet i Hjorthagen i

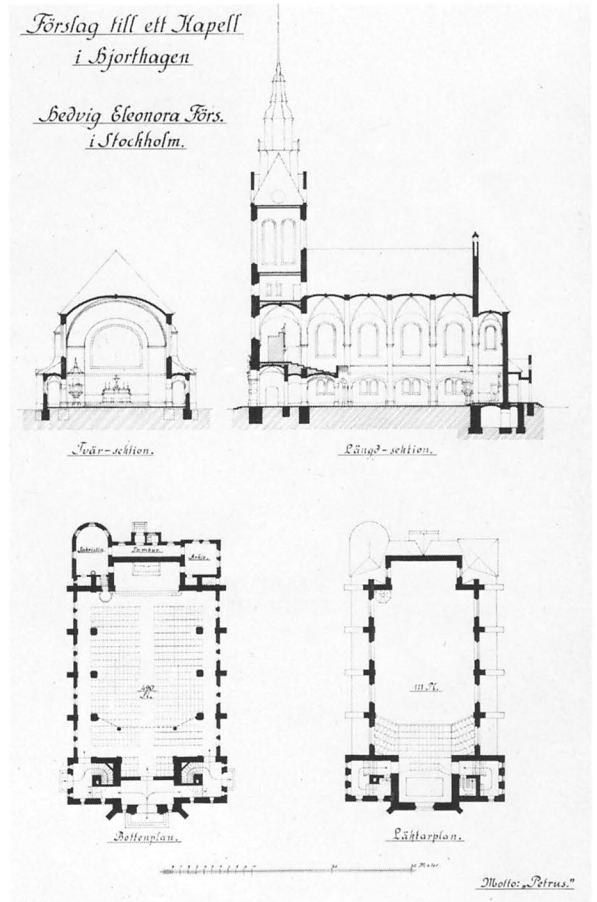

Fig 9 a-b. Tävlingsritningar med signaturen »Petrus» 1904. Engelbrekts kyrkoarkiv.

Competition drawings signed »Petrus», 1904.

enlighet med det för pristävlingen utfärdade programmet, mot ersättning efter arkitekttaxan» (prot 3.11 1904).

Denna överenskommelse var en lösning, som kunde tyckas smidig, när kyrkorådet uppenbart misstrodde kapaciteten hos sin försteprestagare, men för Bergsten var anbudet djupt kränkande och han kommenterar det i ett brev på följande sätt: »Men jag har varit ute för en annan jordbävning och det är i kapellfrågan på Hjorthagen, du vet. Härondagen stötte jag ihop med hovintendenten Lindgren, som satt som arkitekt i prisnämnden. Han frågade mig om jag tillsammans med honom skulle vilja utföra kapellet. Det är att ha mage det. Nu har han drillat frågan därhän att kyrkorådet vänt sig till honom för att uppgöra ritningarna, och nu börjar samvetet att vakna hos honom. Nu är han rädd för allt obehag han får om han tar uppgiften och nu vill han på detta vis ställa sig väl med mig för att döda oppositionen. Han erbjöd mig mycket dåliga villkor och jag förkastade dem, men sen var det jag som erbjöd honom

gå med på mina villkor, enligt vilka jag skall göra allt ritarbete och han endast komma att stå som ett slags smakråd för mig och för detta besvär avstår jag några procent av arvodet. Jag har ej fått definitivt svar härpå ännu, så ännu vet jag intet med säkerhet. Emellertid tror jag, jag förekommit att han tar det ensam, ty jag sade honom tämligen oförblommerat, vad jag tänkte om ett dylikt beteende.»

Arbetet kom till en början att bedrivas som Bergsten föreslagit, sedan Lindgren efter någon tid funnit för gott att acceptera hans ultimatum. Men församlingens byggnadskommitté vägrade i det längsta att ha att göra med Bergsten, trots att man var väl medveten om att denne svarade för en väsentlig del av arbetet. Bergsten fick endast en gång i mars 1905 företräde för att demonstrera sin andra omarbetning av tävlingsförslaget (prot 20.3 1905). Det var Lindgren, som uppträdde på sammanträdena som arkitekt, och när hans namn en gång saknades vid sidan av Bergstens under ritningarna återsändes de till Lindgren med påpekandet att bygg-

nadskommittén ansåg sig ha med »Eder och ingen annan i detta ärende att skaffa» (skrivelse 4.7 1905). Detta förhållande upphörde inte förrän under hösten 1906, efter församlingens delning, då Hjorthagen tillföll den nybildade Engelbrekts församling. Först då började Lindgren behandlas som enbart sakkunnigt biträde i kommittén (kr prot 18.9 1906). Fortfarande var det dock han och inte Bergsten som uppträdde inför kyrkorådet. Då hade ändå sedan länge även det blygsamma samarbete, som etablerats mellan Bergsten och Lindgren, upphört. Den 12 mars 1905 kommenterar Bergsten detta i ett privatbrev: »Nu har jag brutit med Hovintendenten Lindgren så nu har jag kyrkan på egen hand och skall på egen hand söka komma överens med det bångstyriga Kyrkorådet. Det blir nog ingen lätt sak. Jag ger ej med mig, och får jag ej min vilja igenom så avgår jag. De komma med alla möjliga orimliga fordringar bara för nöjet att få opponera sig. Nu sist vill de flytta tornet till ett annat hörn av kyrkan och det är detta jag ej kan gå med på.»

Det framgår lika klart av protokollen, att kapellet kom att byggas i en form som föga motsvarade kyrkorådets önskningsar och att kyrkorådet föga lyckades påverka Bergstens ritningar. Man framtvingade visserligen mellan åren 1904 och 1907 inte mindre än sex omarbetningar av det ursprungliga tävlingsförslaget, men de förändringar som åstadkoms mellan varje ritningsomgång var allra mest beroende av Bergstens egen utveckling som arkitekt. Kyrkorådets och dess byggnadskommittés ingripanden bestod huvudsakligen i yrkanden på förenklingar, som både kunde minska byggnadskostnaderna och avlägsna de i deras ögon mest bisarra uttrycken för arkitektens ornamentala fantasi, men i stort sett hade de givit upp den långdragna kampen om detta bygge och tycks endast ha önskat att fortast och billigast möjligt avsluta företaget. Kappellet skulle ju också ligga i en avlägsen och föga ansedd del av församlingen och trots en i det längsta vidhållen invändning, att kappellens tegelmurar skulle kunna leda till förväxling med det närliggande elektricitetsverket (se nedan), godtog man till sist i allt väsentligt Bergstens förslag. Samtidigt hade man engagerat sig för en ny och större kyrkobyggnad, som omgavs med helt andra ambitioner, den nybildade församlingens blivande moderkyrka, Engelbrektskyrkan. När ritningarna till Hjorthagskappellens inredning till sist skulle godkännas och det blev fråga om själva altaruppsatsens utseende, blev dock arkitektens originalitet för stark för kyrkorådet. Man anmodade då den nyblivne ledamoten av kyrkorådet, arkitekten Erik Lallerstedt (not 10), att vägleda Bergsten i omarbetningen. Till protokollet an-

tecknades helt torrt (6.3 1908): »Efter granskning av förslagen till altare, predikstol, orgelläktare och övrig inredning beslöt kyrkorådet, som ansåg sig icke kunna godkänna särskilt förslaget till altare, att uppdraga åt Professor Lallerstedt dels att samråda med arkitekten i syfte att erhålla ett nytt mera lättfattligt förslag till altare, dels ock att överse jämväl de övriga förslagen och däri vidtaga de förändringar som han kunde anse lämpliga» (jfr nedan Inredning och inventarier).

Sex stadier i kyrkans tillblivelse

Den 16 januari 1905 kunde Lindgren för byggnadskommittén demonstrera två alternativa omarbetningar (fig 10–11) av Bergstens tävlingsförslag, av vilka kommitterade beslöt att låta kostnadsberäkna det billigaste (prot 16.1 1905). Dessa nya ritningar, som Bergsten utarbetat under senhösten 1904 och kring årsskiftet, skiljer sig från tävlingsförslaget i fråga om planens utformning (fig 10 b). Det har nu blivit en treskeppig kyrka med smala sidoskepp, och i enlighet med de önskemål som prisnämnden framställt har förhållen omarbetats. Tornhuvuven har av samma anledning, helt ritats om och utgörs nu av en enkel utdragen kon. Men fasaderna har i stort samma karaktär som tävlingsförslaget med ljusrött maskinslaget tegel och vit putsfris under taklisten med glest insatta färgade kakelplattor. I det billigaste förslaget är exteriördekoren något förenklad. Huvudskillnaden gäller interiören, där det dyrare alternativets brutna trätak ersatts med ett trätunnvalv som bärs av gördelbågar (fig 11 a–b).

Det sistnämnda förslaget genomgick därefter successiva förenklingar i en serie på ytterligare fem omgångar fullständiga skissritningar. Kort efter sammanträdet i januari 1905, där Bergstens två alternativa förslag framlagts och där man beslutat att vidare utreda det billigaste alternativet, utarbetade dockmästaren Werner, som från början varit den i byggnadsfrågan mest engagerade, en utförlig PM med kritik av Bergstens ritningar (PM 7.2 1905). På inte mindre än 24 punkter önskade han kompletteringar och omarbetningar. På hans lista förekom förslag motiverade av praktiska och ekonomiska skäl, men vissa önskemål var alldeles tydligt dikterade av estetiska skäl och syftade till att ge kapellet en mer traditionellt kyrklig form: »1. Markhöjden på fasaderna synes ej stämma med afvägningshöjden på situationsplan. – 2. Utstakning på platsen bör göras för att kunna bedöma, huru kapellet bör läggas och för att kunna beräkna kubikmassan, som skall sprängas. – 3. Onödigt dyrbara trappanordningar synes vara gjorda till orgelläktaren, då dit äro förlagda 2 ne trappor. – 4. En bänkrad närmast stora ingången bör borttagas, så

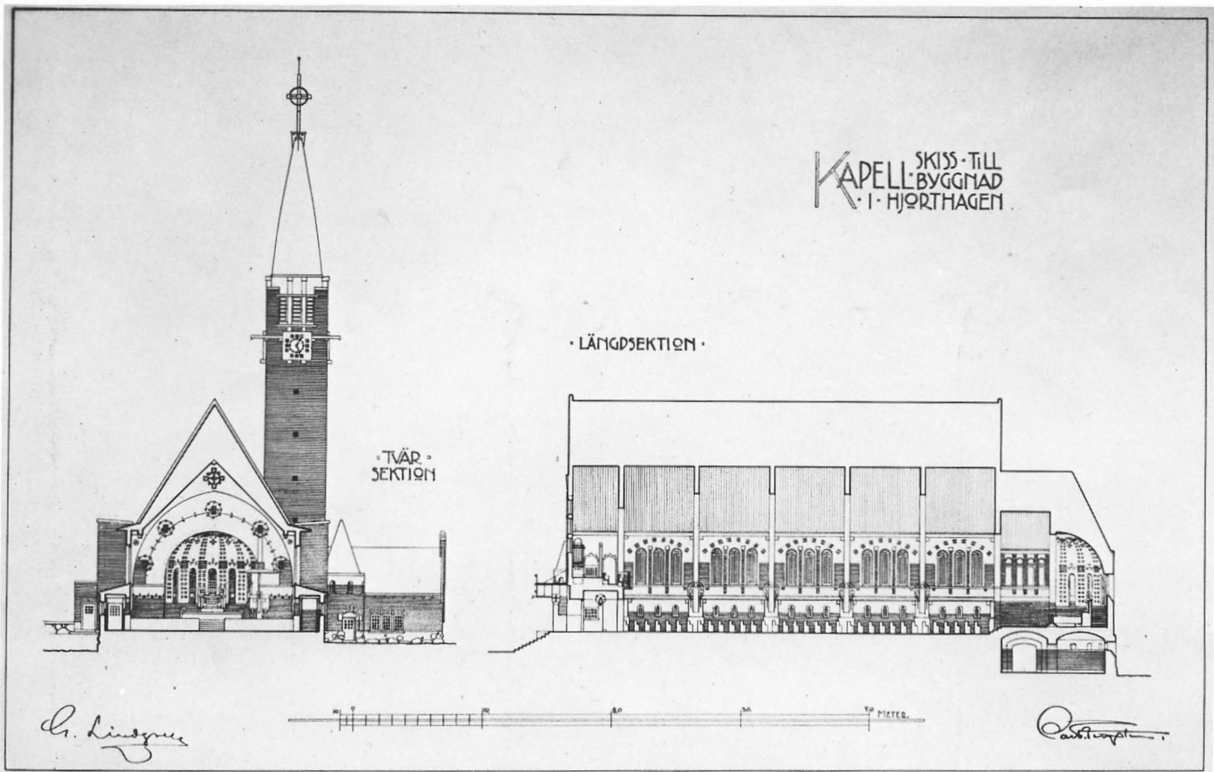

Fig 10 a-c. Ritningar januari 1905. Signerade G Lindgren och C Bergsten. - a. Skiss till fasader mot sydväst och nordväst. - b. Plan. - c. Tvärsektion och längdsektion. Engelbrekts kyrkoarkiv.

Drawings dated January 1905, signed G Lindgren and C Bergsten. - a. Fronts looking southwest and northwest. - b. Plan. - c. Cross section and longitudinal section.

att förbindelse erhålles till sidogångarna. - 5. Tornet bör flyttas till nordöstra hörnet eller ännu bättre till stora ingångssidan. Sakristian bör flyttas intill koret. Klosetten bör utgå. - 6. Fönstren förefalla väl smala synnerligast i koret, hvarföre större sådana böra anordnas. - 7. Skorstenarna äro anbragta i yttermurarna; detta är ej lämpligt; de böra äfven dragas upp i nock för att röka ut. - 8. Snögömmen mellan tornet och kyrkans tak bör undvikas genom ett tvärtak. - 9. Vattenkastare af kalksten böra undvikas, likaså kalkstensbetäckningar, som ej äro skyddade med plåt. - 10. Tornspirans betäckning bör ordnas så, att ej några murpartier uppgå öfver spirans fot och bildar snögömmor. - 11. Grundläggningar af rengjorda kullersten torde nog blifva svår att erhålla på den plats, der kyrkan skall byggas utan bör användas sprängsten. - 12. För att undvika likhet med elektricitetsverket böra yttermurarna putsas istället för att fogstrykas. - 13. Yttertak och tornhufvar böra täckas med plåt ej med

skiffer. - 14. Kontrefortena förefalla vara väl höga och bör väl deras takfall luta ut från kyrkan, ej som nu inåt. Tornet förefaller äfven väl högt. - 15. Skyddsskärmen öfver hufvudentrén skall utgå som obehöflig, likaså all utvändig förgyllning med undantag af det som erfordras för tornspirans krön. - 16. Kandelabrarna vid stora ingången skola ersättas med vanliga gaslyktor. - 17. Väggarna invändigt böra putsas ej fogstrykas. - 18. Är invändig sandsten nödvändig till dekorerung? - 19. Invändigt tak kan göras af halfrunt trä och målas i ljusa färger, likaså altare med dess prydnader, predikstol, m. m. - 20. Alla fönsteröppningar böra förses med ytter- och innerbågar på gångjern, dels för att undvika drag och kondensering och dels för att kunna vädra och torka kapellet vid lämpligt väder. - 21. Fönsterglaset bör göras så genomskinligt som möjligt, synnerligast som fönsteröppningarna äro så små, att det ej blifver mycket ljus till öfverlopps. - 22. Ytterportar kunna göras af furu och skola i alla hänseenden göras dubbla,

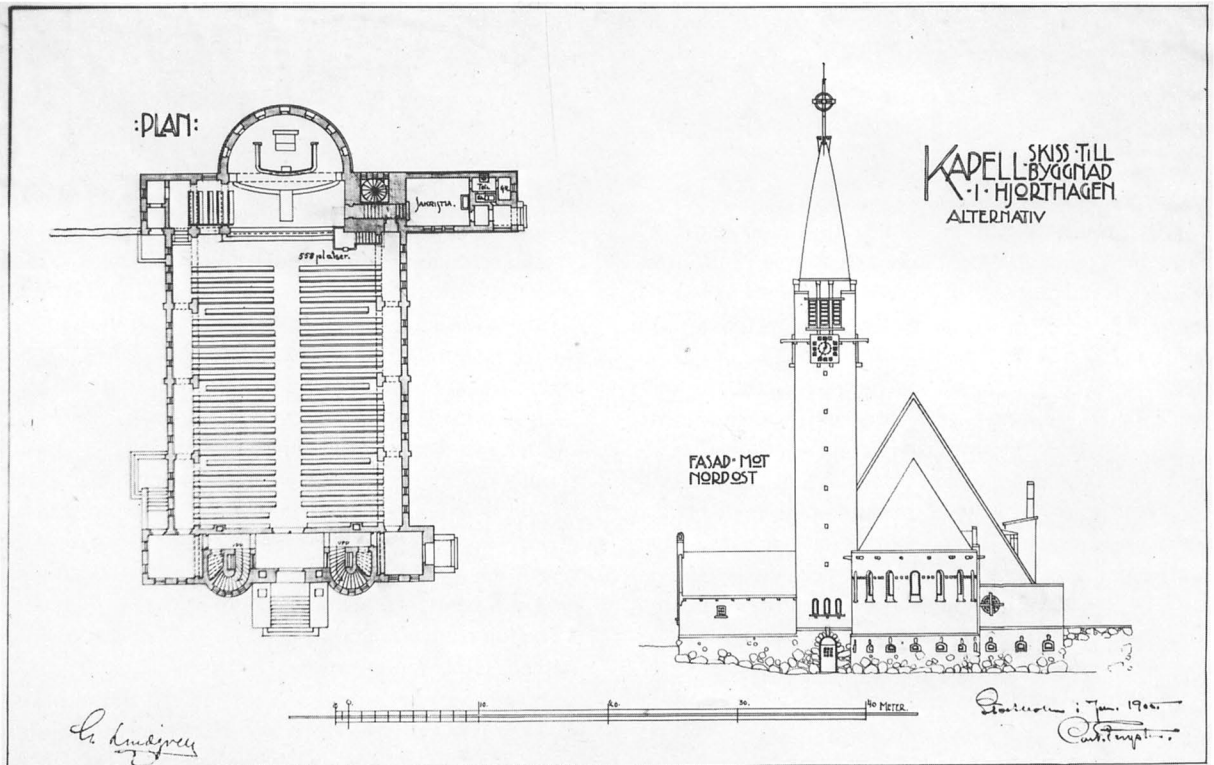
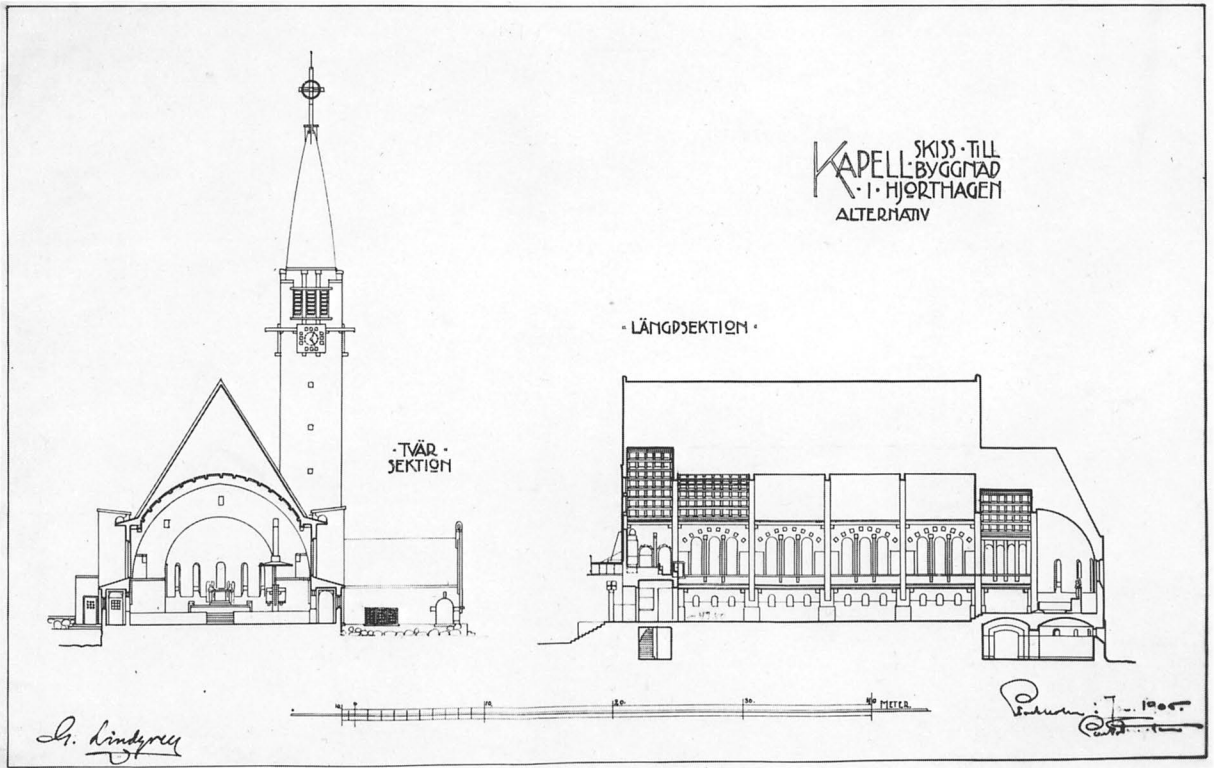
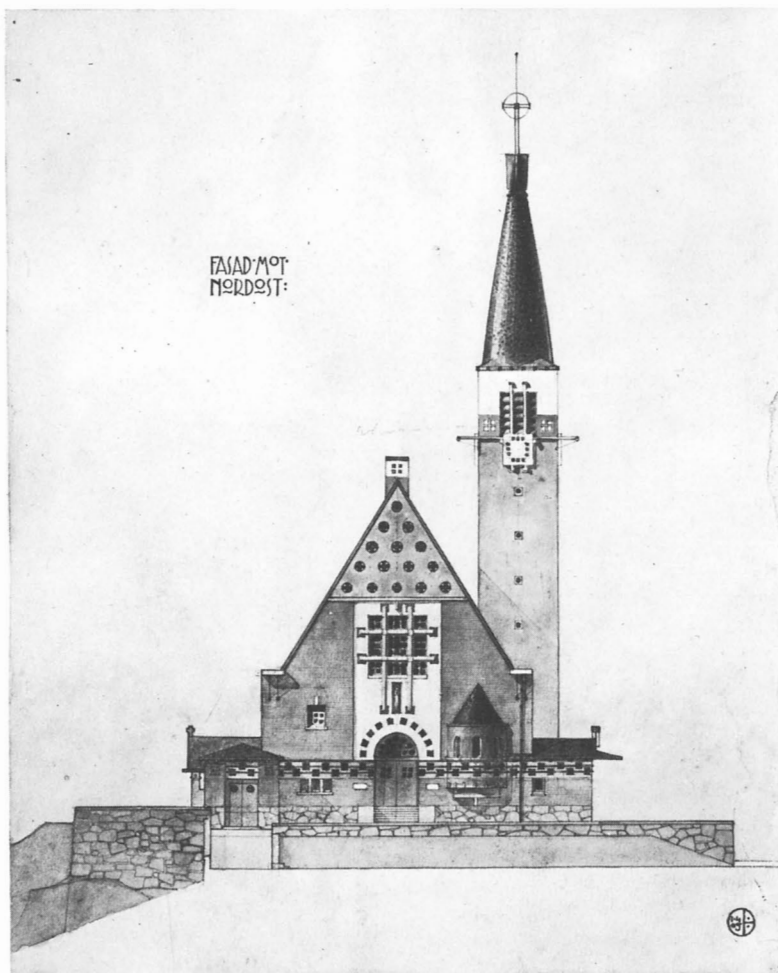

Fig 11 a–b. Alternativa skisser januari 1905. Signerade G Lindgren och C Bergsten. Engelbrekts kyrkoarkiv.

*Alternative sketches, January 1905.
Signed G Lindgren and C Bergsten.*

Fig 12. Fasad mot nordost. Akvarell på kartong. Signerad 1.4.05 inom Bergstens monogram CB. Engelbrekts kyrkoarkiv.

Front looking northeast. Watercolour on cardboard, signed 1-4-05, within Bergsten's monogram, CB.

för att de skola ega bestånd. – 23. I beskrifningen finnas icke upptagna orgel, klocka, tornur, värmeledning, åskledare, belysning, vatten med aflopp, innanfönster, dubbla dörrar, hvilka uppgå till betydlig kostnad. – 24. Derigenom att likbodar och värmekammare ligga på hvar sin sida om berget, så uppkommer mycket större kostnad vid sprängning för gas- vatten- och afloppsledning, som ju böra föras till båda platserna.»

I mars 1905 hade Bergsten den med anledning av Werners synpunkter begärda omarbetningen av sina ritningar klar och denna gång fick han själv »tillfälle att demonstrera de af honom på uppdrag av Hofintendenten Lindgren författade skisserna» för byggnadskommittén, som kunde konstatera att ritningarna bara ändrats på ett fåtal punkter (prot 20.3 1905). Dessa ritningar har ej återfunnits. Enligt protokollet kom man överens om följande: »1. Orgelläktaren flyttas till gaveln midt för altaret. – 2. Tornet bibehålls på den sida

där det af Herr Bergsten föreslagits men sacristian flyttas till andra sidan. – 3. Mot anordningen af kontreforterna gjordes anmärkning af komiténs ledamöter. – 4. Altaret får göras enkelt men koret rikare. – 5. Begravningskapellet bör göras enkelt och får ej betraktas annat än såsom ett förvaringsrum för insättande af lik i afvaktan på jordfästning.» Efter ännu en omgång med alternativa skissritningar nådde man delvis fram till en kompromiss mellan Bergstens och byggnadskommitténs önskemål.

Den 17 april förevisade Lindgren nya förslagsritningar (fig 12–14) av vilka man antog alternativ II med kapellets placering i sydost-nordväst. Ritningen till huvudfasaden i fig 12 är signerad med Bergstens monogram och daterad den 1 april 1905. Kommittén hade inte lyckats få arkitekten att överge sin tornplacering (jfr ovan s 23), ej heller att godta putsade fasader. Där emot hade Bergsten gjort Werner till viljes och flyttat

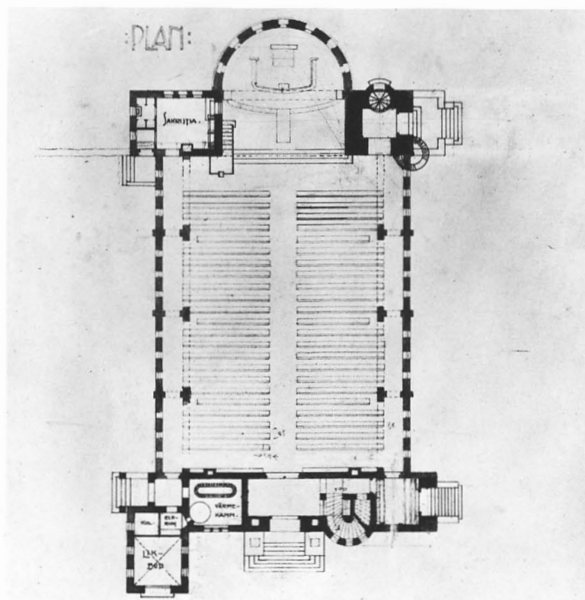

Fig 13. Plan. Ljuskopia med retuscheringar och tillägg i bläck och blyerts. Odaterad och osignerad. Troligen samtidig med fig 12. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Plan, photoprint with retouching and additions in ink and pencil. Undated and unsigned. Probably from the same time as figure 12.

Fig 14 a-c. Skisser, troligen april 1905. a. Fasad mot sydost. – b. Fasad mot sydväst. – c. Tvärsektion. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketches, made probably in April 1905. a. Front looking southeast. – b. Front looking southwest. – c. Cross section.

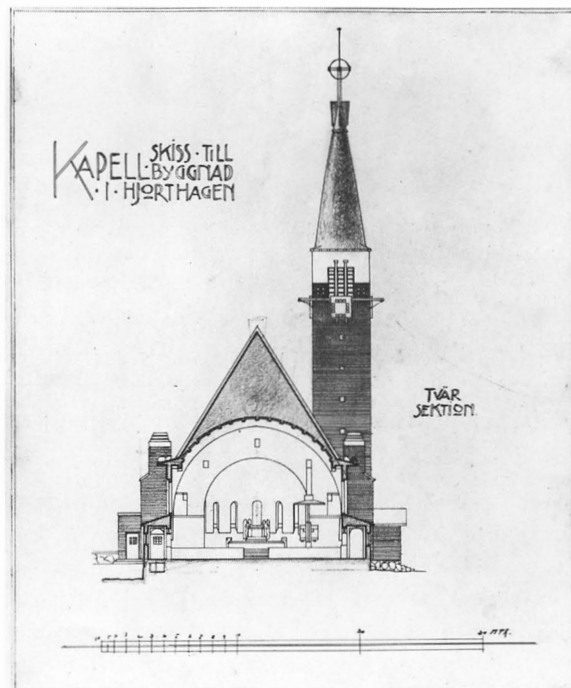
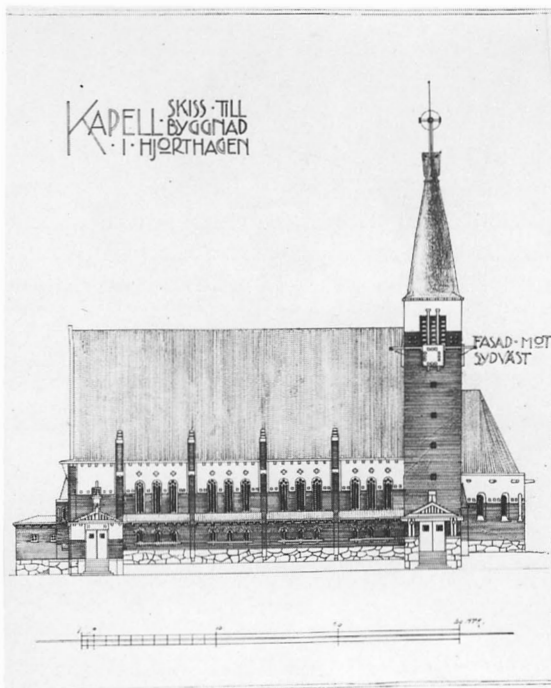
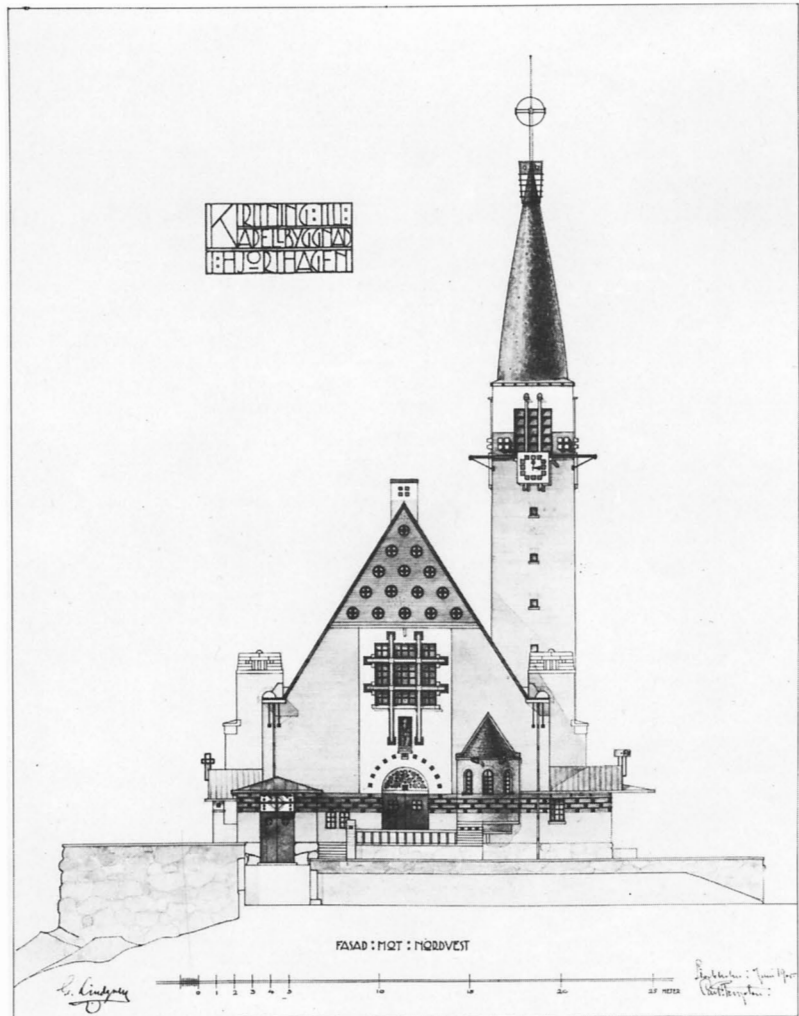

Fig 15 a-c. Ritningar daterade juni 1905 och signerade G Lindgren och C Bergsten. Engelbrekts kyrkoarkiv. – a. Fasad mot nordväst.

Drawings dated June 1905, signed G Lindgren and C Bergsten. – a. Front looking northwest.

sakristian så att den kom i direkt kontakt med koret; han hade också tagit bort ena trappan till orgelläktaren, flyttat likboden från korpartiets souterrängvåning till en utbyggnad (fig 13) och i samband härmed omdisponerat huvudfasaden, dock knappast i den önskade mer konventionella riktningen. Vid betraktandet av det nya förslaget till huvudfasad (fig 12) erinras man om att Bergsten samtidigt arbetade med Norrköpingsutställningen, där likartade utformningar av branta gavelpartier återkommer på flera ställen; särskilt tydlig är överensstämmelsen med industrihallens mittparti (jfr nedan).

Byggnadskommittén lät sig härmed tillsvidare nöja i fråga om allt utom fasadbehandlingen, där den vidhöll kravet på putsade ytterväggar. Efter vederbörligt godkännande i kyrkorådet av »de genom hovintendenten G Lindgren utarbetade skissritningarna» (kr prot 28.4

1905), fick denne i uppdrag att låta förstora skisserna, så att de kunde sändas till granskning i Överintendentsämbetet. Vid detta arbete passade Bergsten på att göra en del smärre förändringar av ritningarna (fig 15 a-c). Det förtjänar att anmärkas att interiören nu i stort sett fick sin slutliga form med trätunnvalv buret av parabelformade gördelbågar (fig 15 c). Innan ritningarna kom till Överintendentsämbetet underställdes de ännu en gång byggnadskommittén, som åter framhöll för Lindgren, att han hade att tillse, att de ändrades till att gälla putsade fasader. När man nu kunde studera fasadritningarna i större skala, upptäckte man att vissa för kommitténs medlemmar mer ovana förslag till dekorationer omöjligt kunde tillåtas passera och man begärde att bli »vingarna» uppe vid tornspetsen skulle utplånas, innan ritningarna sändes vidare. De på kartong utförda huvudritningarna är daterade i juni

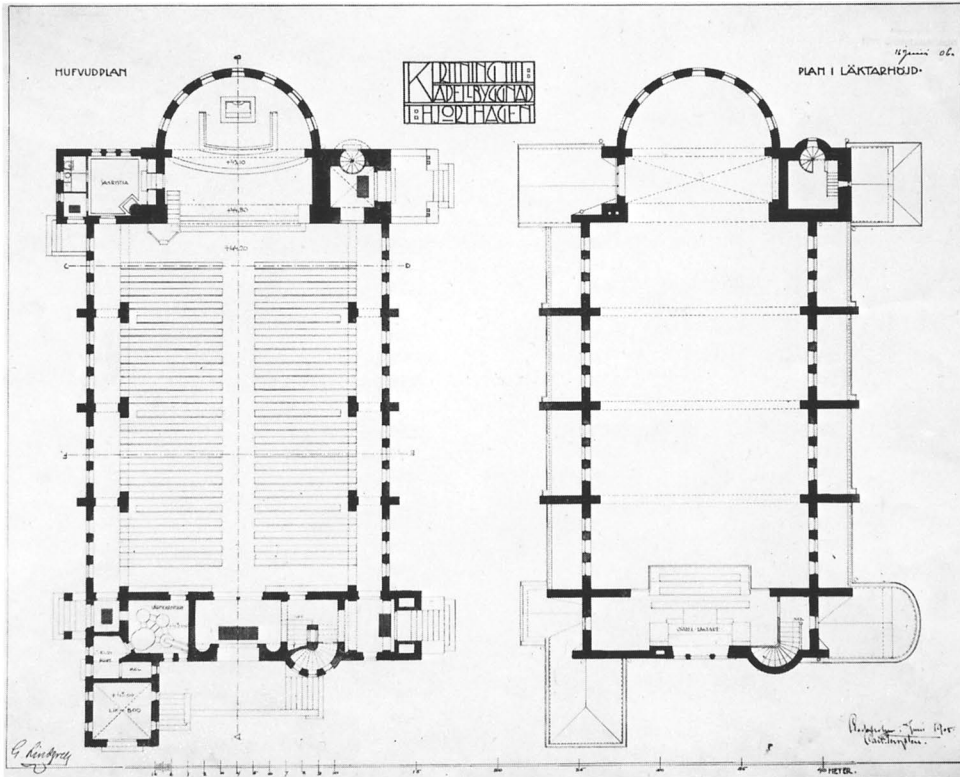
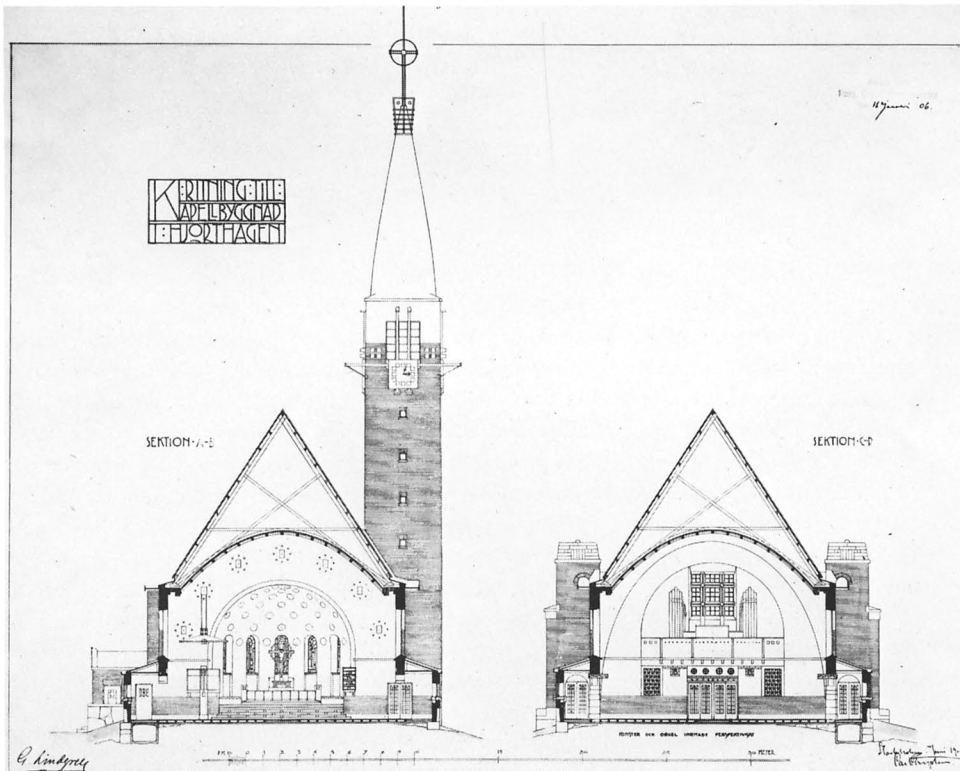

Fig 15 b-c. Plan och tvärsnitt. Enligt stämpel godkända i Överintendentsämberet 16 januari 1906.

Plan and cross sections. Approved, according to a stamp, in the Central Board of Buildings 16 January 1906.

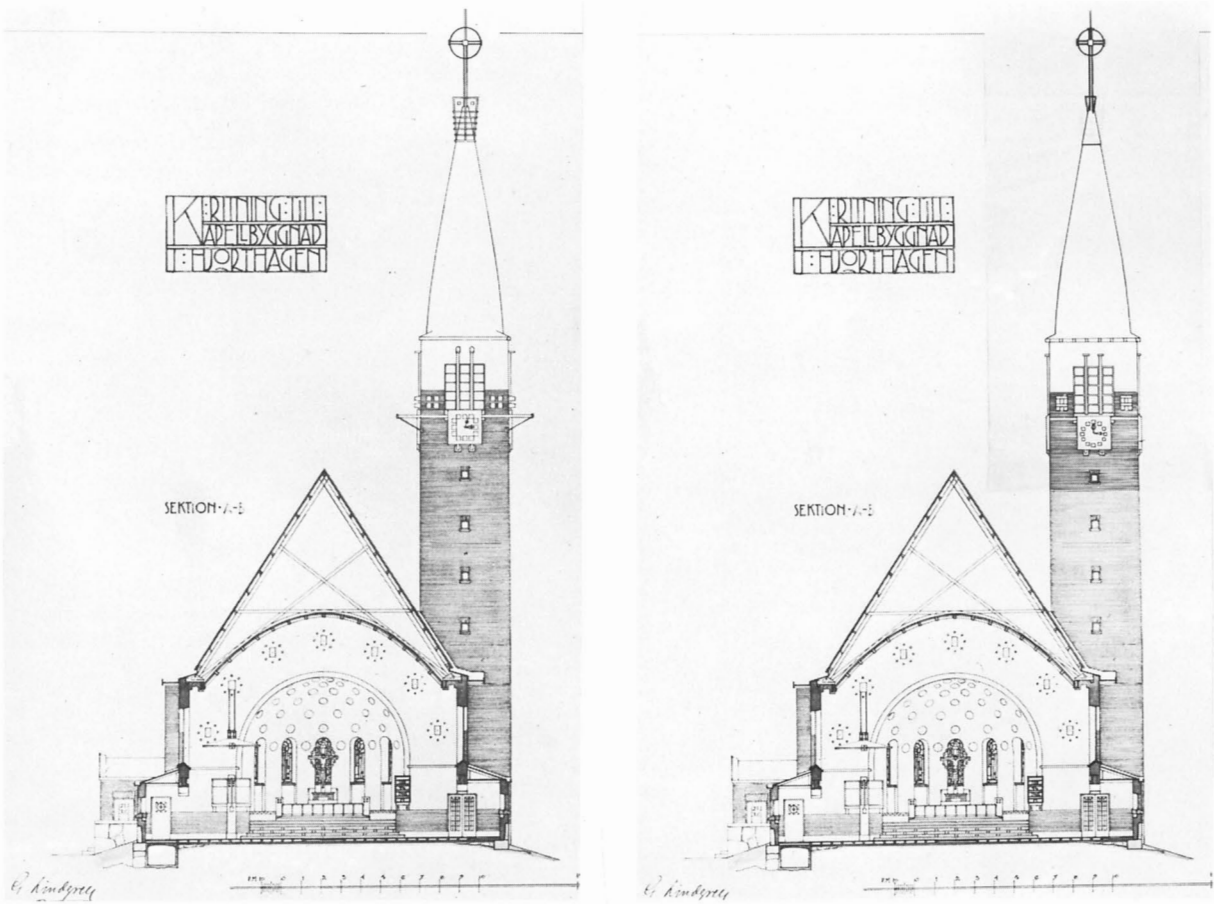

Fig 16 a–b. Tvärsektioner, juni 1905. I b senare tillfogad ändring i tusch på väv. Engelbrekts kyrkoarkiv.

Cross sections, June 1905. In b later alterations have been made in Indian ink on tracing linen.

1905 och de tillfogade ändringarna har skett genom lappar, fästa över de ursprungliga detaljerna (fig 16 a–b). Ritningarna renritades senare (fig 17 a–e).

Detta sammanträde hade ägt rum i början av juli 1905. I augusti hade det kommit till byggnadskommitténs kännedom att Bergsten endast till en del brytt sig om att modifiera ritningarna och bla framhärdat i fråga om sina tegelfasader. I protokollsutdrag delgavs därför Överintendentsämbetet byggnadskommitténs önskemål (prot 9.8 1905).

Den tjänsteman som på Överintendentsämbetet fick handlägga ärendet var Erik Lallerstedt, vilken Bergsten sedan gammalt hade goda förbindelser med och vars arkitektur även spelat en viss roll i Bergstens utveckling. På Lallerstedts förslag (prot 18.11 1905) gjordes ytterligare några strykningar i utsmyckningen, varvid de breda fält av kraftigt färgade kakelplattor,

som Bergsten senast tänkt sig i västfasaden (fig 15 a), fick utgå. Dessutom omarbetade och förenklade Bergsten nu också tornpartiet. Det i fråga om utsmyckningen sålunda nedskurna förslaget till kapell i Hjorthagen (fig 17 a–e) godkändes av Överintendentsämbetet i slutet av december 1905 med denna motivering (skrivelse 27.11 1905): »... Överintendentsämbetet [har] väl funnit det föreliggande förslaget förete åtskilliga för en kyrkobyggnad mindre vanliga detaljformer, men tvekar dock icke att, sedan numera vissa ändringar och jämkningar avseende att betrygga byggnadens stabilitet, öka dess soliditet samt något inskränka ett visst förekommande effektsökeri i behandlingen av kyrkans yttre, blivit ... gjorda ... för sin del förorda ritningarna till nådigt gillande. Och får Överintendentsämbetet ... [framhålla] att tegelytor bättre än puts passa för kapellets stilhållning och att om lämplig färg på teglet väljes,

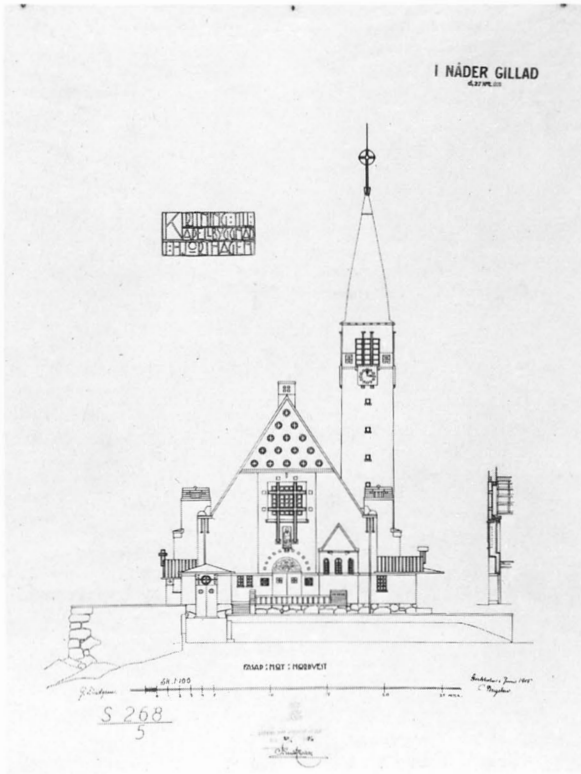
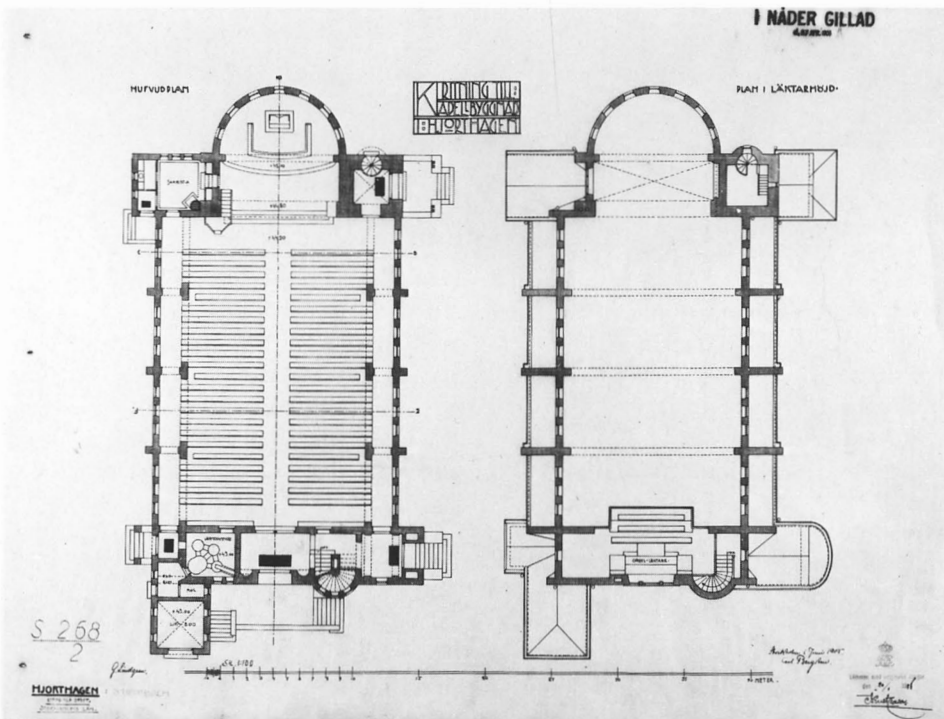

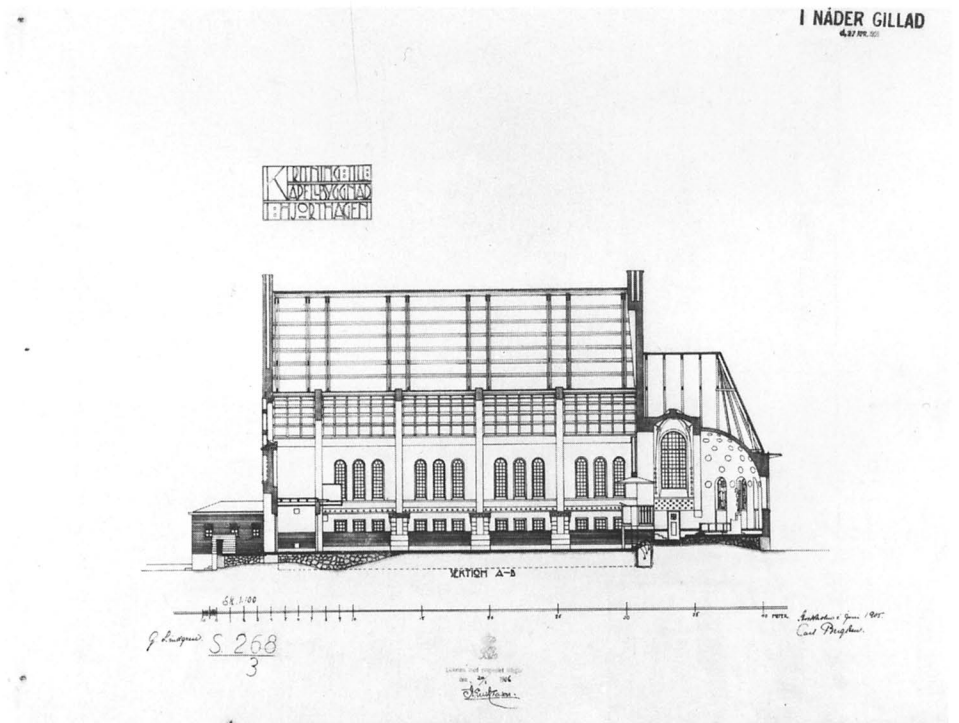
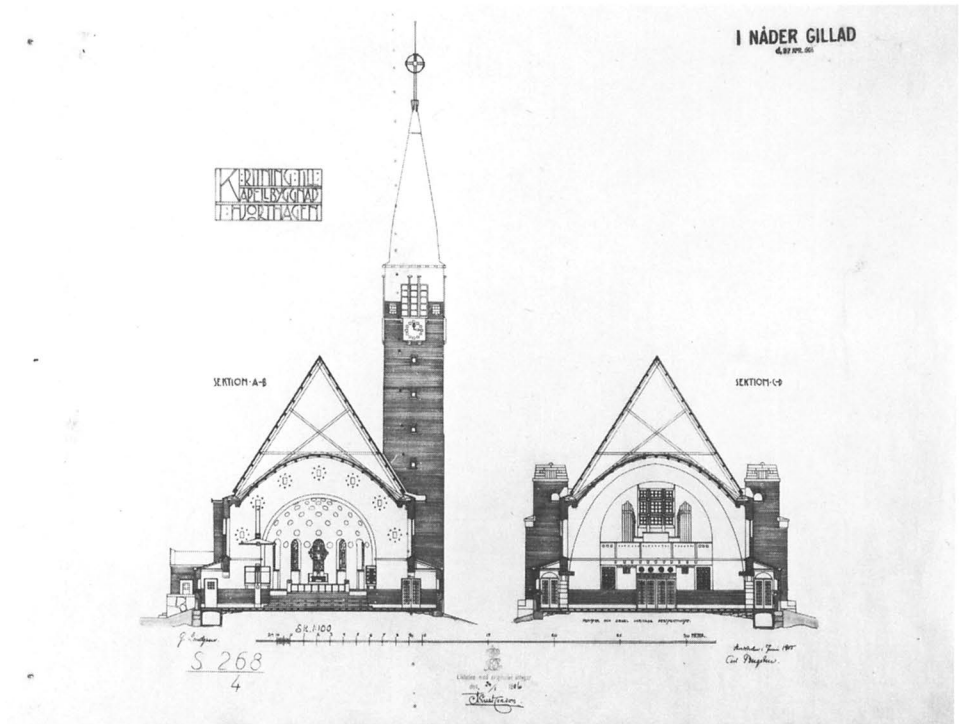
Fig 17 a-e. Ritningar, stadfästa 27 april 1906. Signerade G Lindgren och C Bergsten, juni 1905. Samtliga RA. Foto RA. – a. Fasad mot nordväst. Omarbetad i samråd med E Lallerstedt under Överintendentsämbetets handläggning.

Drawings, approved 27 April 1906. Signed G Lindgren and C Bergsten, June 1905. – a. Front looking northwest. Revised in consultation with E Lallerstedt under the supervision of the Central Board of Buildings.

Fig 17 b-d. Plan, tvärsektioner och längdsektion. Ritningarna är daterade i juni 1905 men är senare reviderade och renritade i januari 1906.

Plan, cross sections and longitudinal section. The drawings are dated in June 1905, but were revised and redrawn in January 1906.

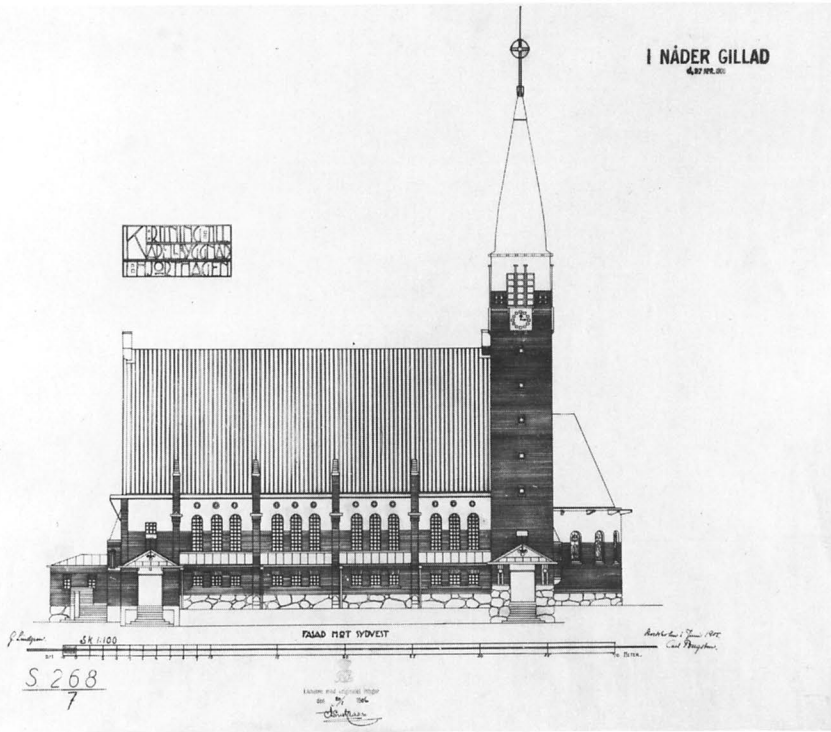
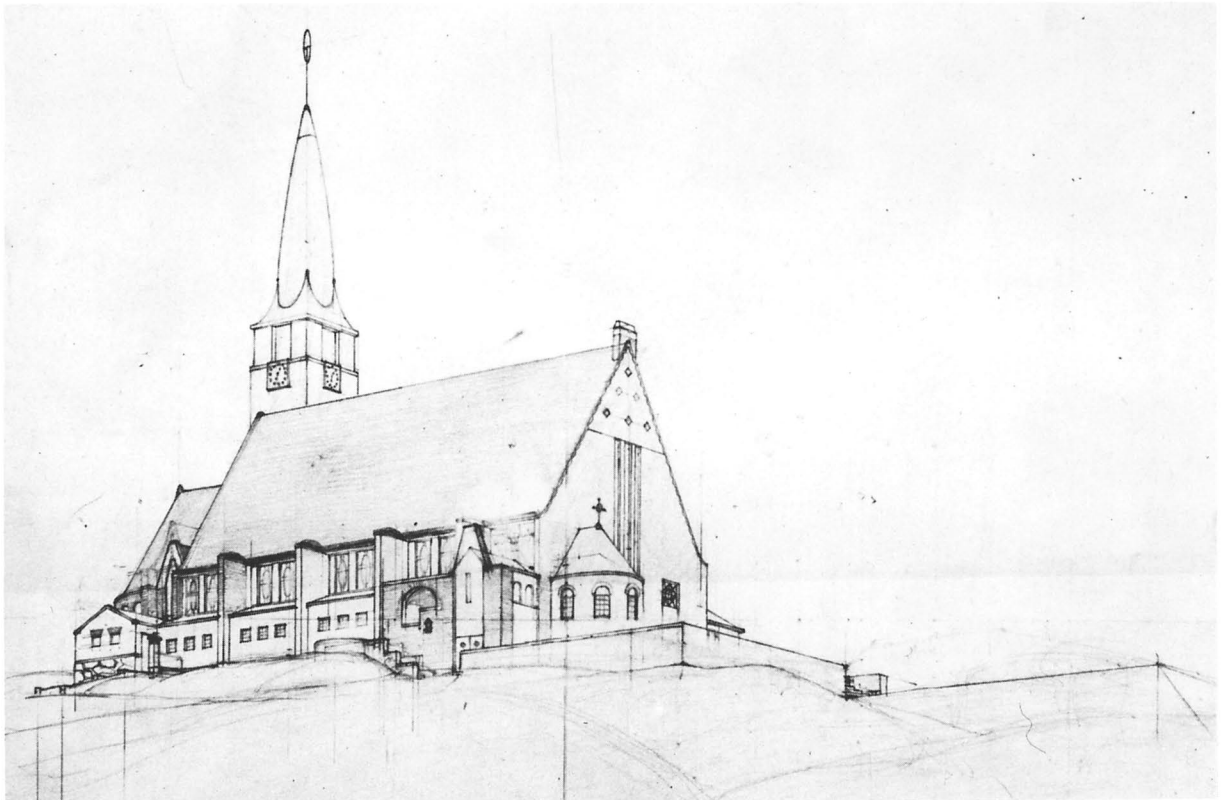

Fig 17 e. Fasad mot sydväst. Jfr fig 17 a-d.

Front looking southwest. Cf figures 17 a-d.

Fig 18. Perspektivskiss. Utförd av C Bergsten sommaren eller hösten 1906. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Perspective sketch, made by C Bergsten in the summer or autumn of 1906.

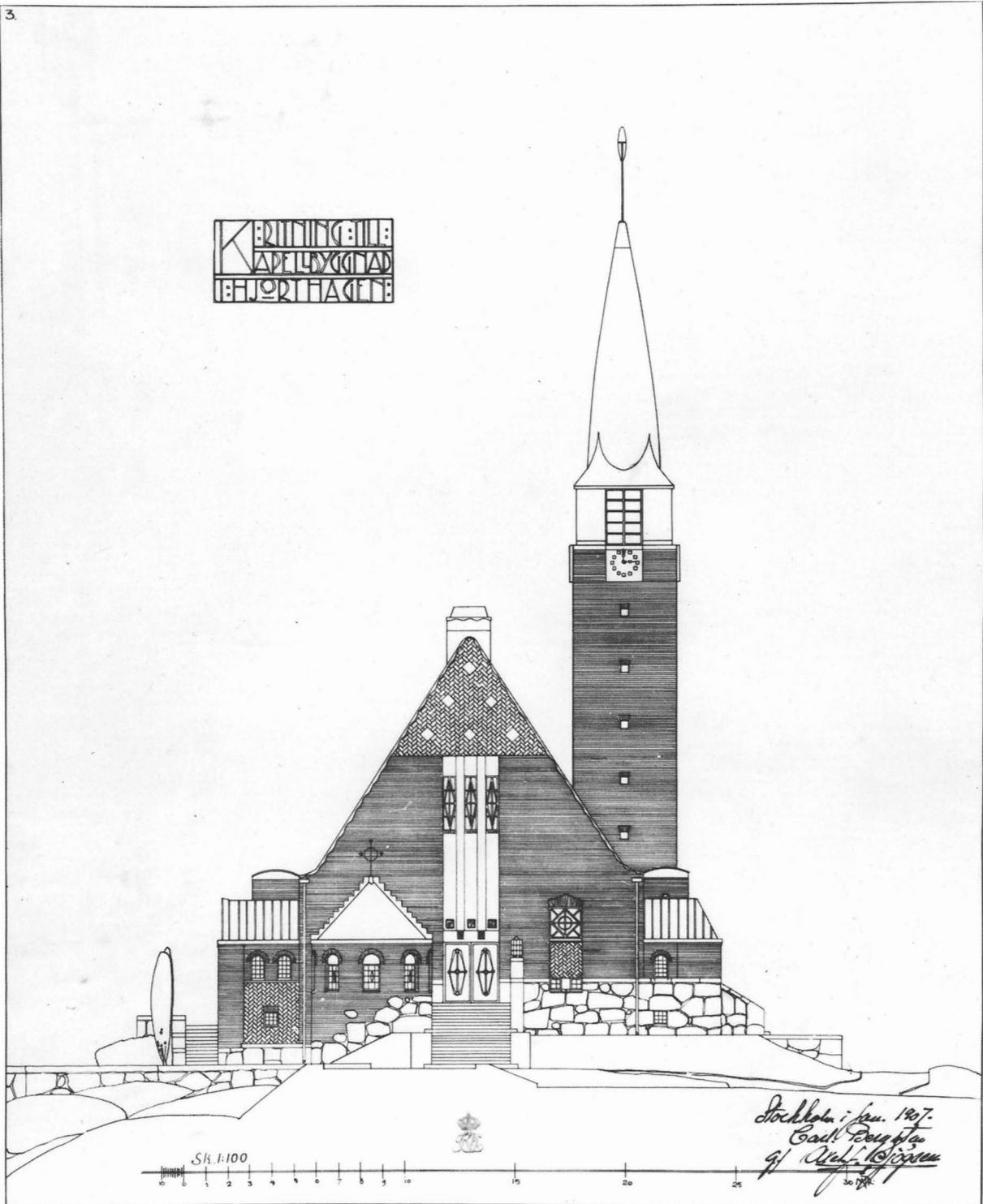

Fig 19 a-e. Slutliga ritningar. Daterade i januari 1907. Signerade C Bergsten genom Axel Sjögren. RA. Foto RA. - a. Fasad mot nordväst.

Final drawings, dated in January 1907. Signed C Bergsten by Axel Sjögren. - a. Front looking northwest.

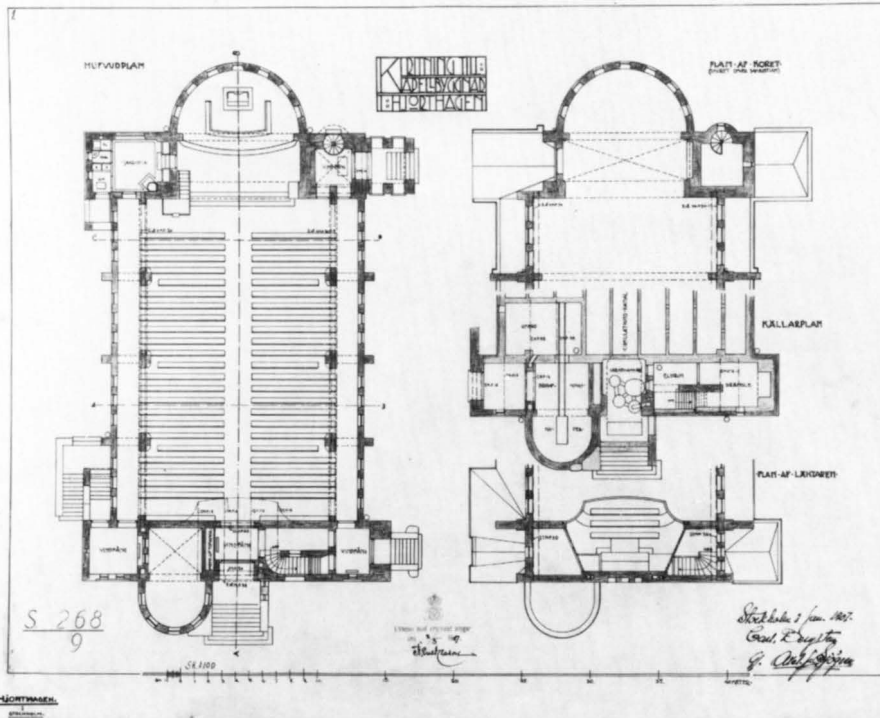
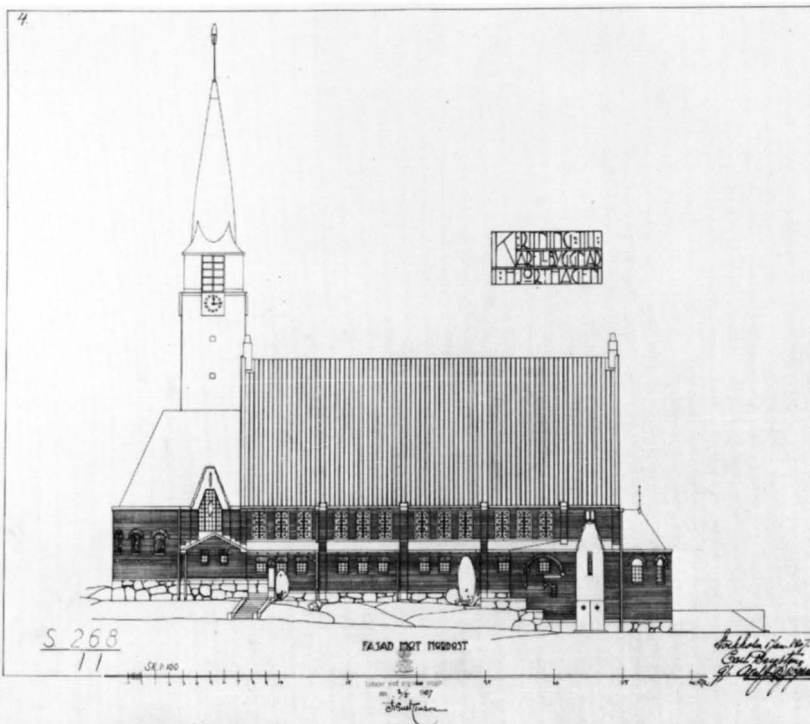
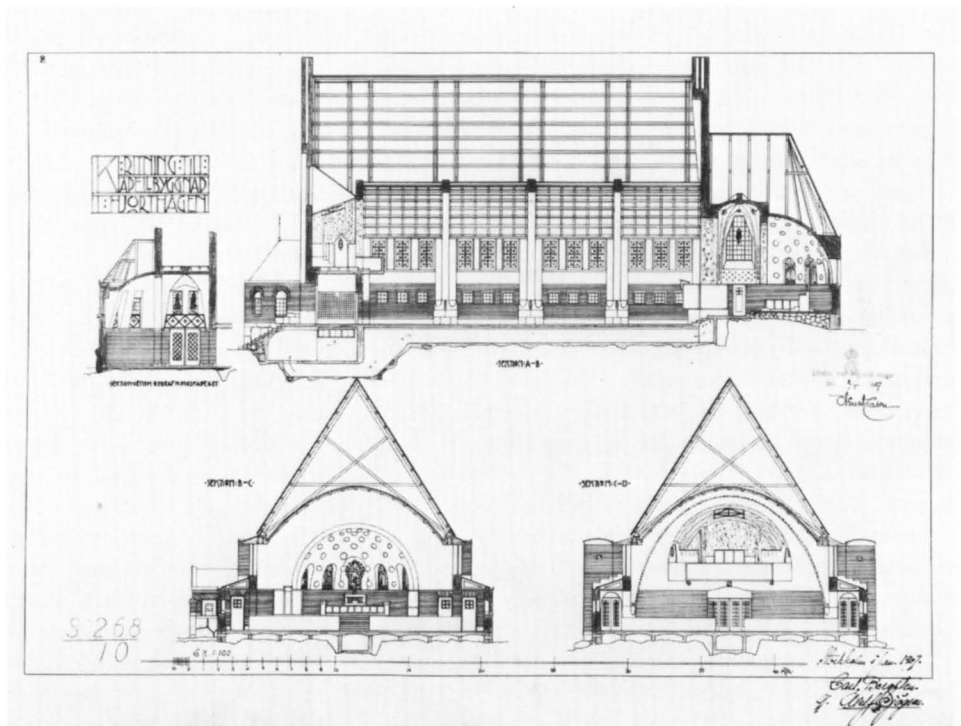
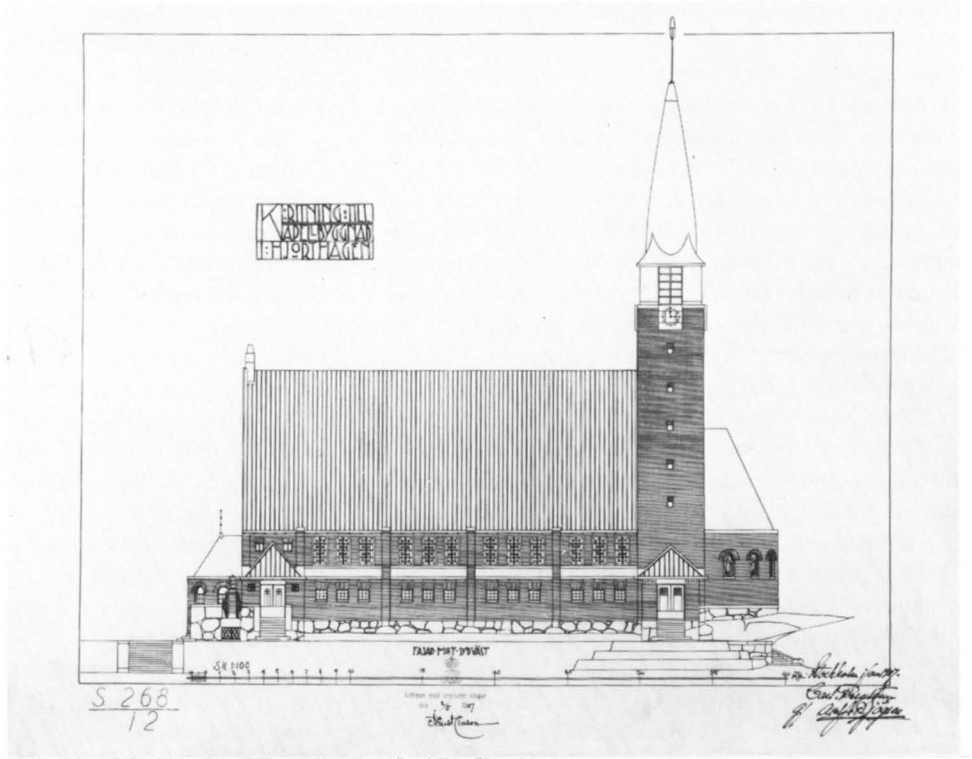

Fig 19 b-e. Slutliga ritningar 1907. Jfr fig 19 a.

Final drawings 1907. Cf figure 19 a.

någon förväxling med kringliggande byggnader ej lära behöva befaras . . .»

Att Överintendentsämbetet, vars yttrande underskrivits av Clason, obetingat skulle stödja Bergsten i hans krav på att få använda synligt tegel i fasaderna var närmast självklart. Därmed hade Bergsten fått det auktoritativa stöd han behövde i sin strid för denna sak. Byggnadskommittén meddelade 5.1 1906 att man inte hade något att invända mot ritningarna i den form de hade när de återsändes från ämbetet. Ritningarna godkändes den 16.1 1906 av Överintendentsämbetet och stadfästes av Kungl Majt 27.4 1906.

Kapellbyggnadsfrågan vilade därefter nästan ett helt år. Först på senhösten 1906 stod en ny byggnadskommitté med helt nya medlemmar, nu inom Engelbrekts församling, redo att återupptaga arbetet. I denna ingick vice pastor C A Rehn,¹⁸ kyrkvårdarna kassör Westman och apotekare Kaijser samt byggmästaren Johansson. Hovintendenten Gustaf Lindgren fortsatte att vara sakkunnigt biträde. Kommitténs första åtgärd var att erkänna Bergsten som kapellets arkitekt och uppdraga åt honom att omedelbart färdigställa entreprenadritningar (prot 11.12 1906). De nya ritningarna (fig 19 a–e) var färdiga i januari 1907. Halvtannat år hade då förflutit sedan föregående ritningar uppgjorts och under mellantiden hade Bergsten hunnit utbilda den självständiga byggnadsstil, som präglade St Olofsskolan och Skandinaviska banken i Norrköping och som närmast kan karaktäriseras som en syntes mellan Wiener Werkstättstilen och den moderna svenska tegelbyggnadskonsten (jfr nedan). När Bergsten återupptog arbetet med Hjorthagens kapell innebar det därför, att han ånyo omarbetade fasadritningarna och underkastade dem ytterligare en stark åtstramning. De starka färgkontraster mellan ljusrött maskinslaget tegel, puts och glänsande kakelfriser som förut väsentligen karaktäriserat fasaderna, tänktes nu utbyttas mot de mörka skiftningarna inom det handslagna Minnesbergsteglet, endast varierat av enstaka putsade och från fasadlivet djupt indragna fält (arbetsbeskrivning, bil till prot 12.2 1907). Exteriören uppnådde därigenom en lugnare och klarare indelning i stora sammanhållna volymer. Intrycket blev visserligen additivt men i långt mindre grad än i tidigare förslag, som präglats av starka formmotsättningar.

I den form som dessa ritningar visade (fig 19 a–e) började kyrkan uppföras sommaren 1907 sedan några mindre uteslutningar gjorts i besparingssyfte i arbetsbeskrivningen. Invigningen ägde rum den 25 mars 1909. Totalkostnaden för kyrkan och dess inventarier redovisades i november 1910 och uppgick till 236 273 kronor.

Konsthistorisk ställning

Carl Bergstens utbildningstid vid Tekniska högskolan och Konstakademien sammanföll med genombrottstiden för de internationella jugendströmningarna i Sverige. Här korsades sinsemellan rätt olika impulser från England, Tyskland, Frankrike-Belgien och Österrike och tog sig uttryck i tidens byggande liksom i diskussionen i tidskrifter och på konst- och arkitekturskolor. Av detta rika utbud kom Bergsten och ett par av hans akademikamrater – Gunnar Morssing¹⁹ och den tidigt bortgångne Sven Silow²⁰ – främst att intressera sig för vad som hände i Wien bland secessionister och bland den sk wagnerskolans arkitekter.

Denna österrikiska arkitektur och inredningskonst, som flitigt publicerades i *The Studio* och liknande internationella tidskrifter utmärktes av ett intensivt experimenterande med ofta brutala sammansättningar av olika färger och material som järn, glaserat kakel i olika lysande färger, marmor och mönstrad puts. Många av de byggnader som tillhör denna skola vittnar om sina upphovsmäns bestämda vilja att finna en modern, avantgardistisk byggnadsstil som så mycket som möjligt skulle skilja sig från traditionell byggnadskonst.²¹ Det är lätt att se att de första förslagen av Bergsten till kapellet i Hjorthagen är mycket klart påverkade av dessa försök.

Bergsten gjorde sommaren 1904 ett kort studiebesök i Wien. Från denna tid kom han att mycket tydligt influeras av arbetena från konsthantverksammanslutningen »Wiener Werkstätte». Denna sammanslutning gjorde inte på samma sätt som secessionisterna front mot traditionen. Tvärtom ville man knyta an till det tidiga 1800-talets utveckling, till biedermeierstilen – som man med tidens konstteoretiker såg som den sista »äkta» stilen, före nyrenässans och nygotik och de andra »nystilarna».²²

Wiener Werkstättens möbler och övriga konsthantverksföremål blev utpräglat enkla i form men exklusiva i ytfinish och materialval. Man sökte rena former: kuber, kvadrater, cylindrar, cirklar – allt i en mycket klar reaktion mot den äldre överlastade jugendstilen.

Bergsten gjorde efter sin hemkomst ett antal möbler, främst till sin egen bostättning, av detta kynne. Ganska snart började emellertid »werkstätte»-formerna präglas också hans byggnader. Denna utveckling kan studeras i de ständigt omarbetade ritningarna till Hjorthagens kyrka. Det första klara uttrycket för Bergstens stilsträvanden blev emellertid de märkliga paviljongerna till Norrköpingsutställningen 1906 som han ritade i kompanjonskap med Gunnar Morssing. Här finns arkitektoniska former som mycket starkt påminner om upp-

Fig 20. Exteriör av den nyuppförda kyrkobyggnaden. Foto i Stockholms stadsmuseum.

Exterior of the newly erected church.

förstorade konsthantverksföremål för Wiener Werkstätte.

Bergstens arkitektur kom nu under några produktiva år mellan 1906 och 1909 att utmärkas av en mycket personlig bearbetning av dessa wienermotiv. Hans byggnader ter sig som sammansatta av stora klart avgränsade volymer hämtade från de stereometriska grundformerna: cylindern, kuben etc. Sammanfogningarna sker i regel additivt, men ibland också mer komplicerat. Ibland kan formerna ses tränga igenom varandra, man anar grundformens fortsättning inne i byggnaden – stundom finns de också markerade i planutbildningen. I fråga om fasadmateriäl skiljer sig denna epoks bergstenska byggnader från de kontinentala förebilderna. Där man i Wien föredrog släta, abstrakta fasader i puts eller av marmorskivor med inkrusteringar i glänsande kakel eller koppar tog Bergsten upp den svenska nationalromantikens mest älskade material:

det mörka handslagna teglet som fogströks och helst skulle hämtas från Minnesbergs tegelbruk. Till skillnad från nationalromantikerna berikade Bergsten dock gärna sina tegelfasader med komplicerade mönstermurningar, utkragningar och inmurning av avvikande material som runda markstenar, plattor av majolika eller överputsning av vissa fasadpartier.

Den syntes mellan Wiener-werkstätte-stilen och den moderna svenska tegelbyggnadskonsten som Bergsten på detta sätt arbetade fram är svår att finna motstycken till i samtida byggnadskonst. Inte ens den stereometriska arkitekturen hade ännu många motsvarigheter på kontinenten. Wiener Werkstättes ledare Josef Hoffmann²³ gjorde själv endast få försök att omsätta sin abstrakta inredningsstil till ytterarkitekturen; det är bara i två byggnader man verkligen kan finna ansatser åt det hållet, i Purkersdorfsanatoriet utanför Wien (1903–1904) och i Palais Stoclet i Brüssel (1905–1911).

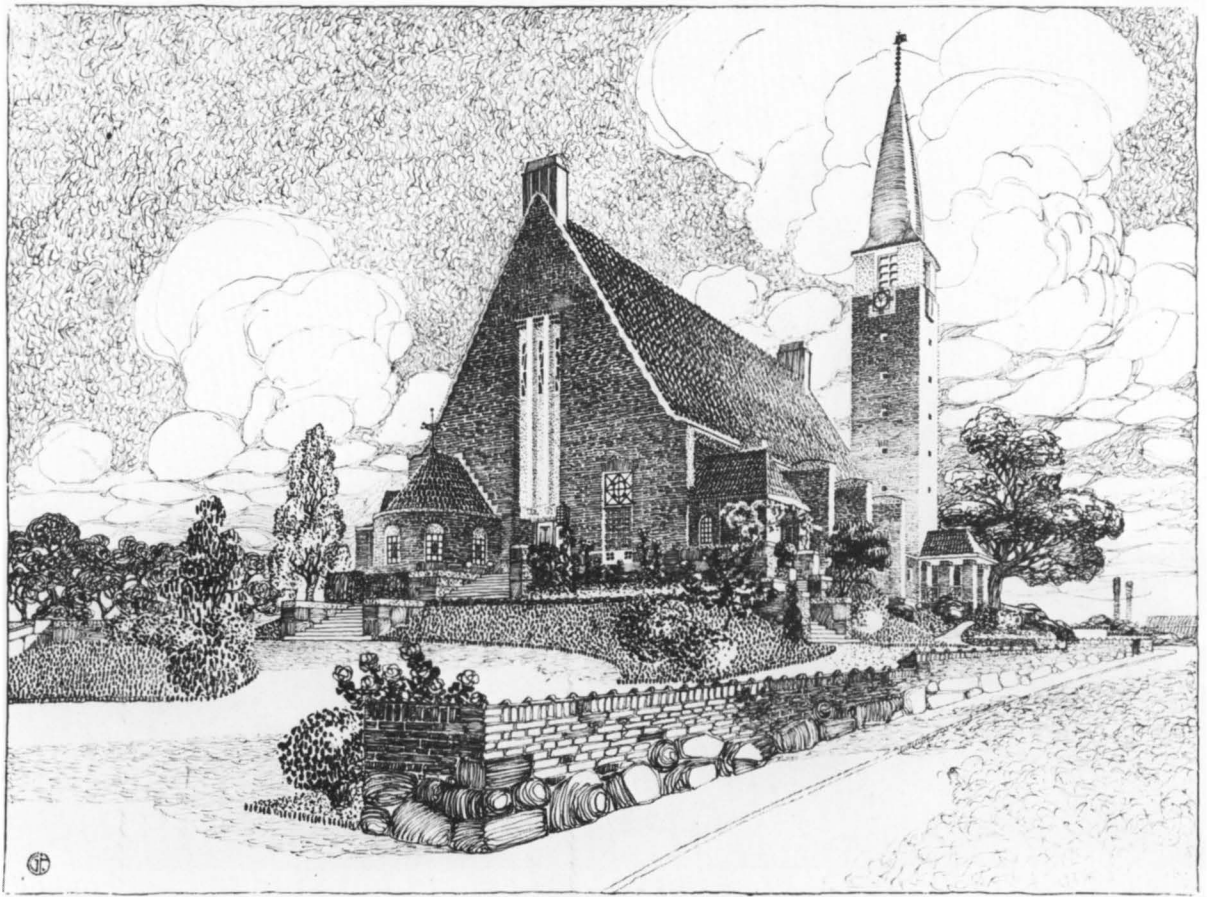

Fig 21. Perspektivteckning av C Bergsten. Tusch på kartong. Publicerad i *Auswahl von schwedischer Architektur der Gegenwart*, 1908. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

*Perspective drawing by C Bergsten. Published in *Auswahl von schwedischer Architektur der Gegenwart*, 1908.*

Palais Stoclet, som i sin mer komplicerade formuppbyggnad står närmast Bergstens kompositionssätt, var ännu varken känt eller uppfört då Hjorthagens kapell skapades. En lista på övriga byggnader med liknande additiv stereometrisk uppbyggnad från denna tid kan inte bli lång. Hit hör emellertid Olbrichs secessionistpalats i Wien (1897) och några av Behrens' byggnader omkring 1905, varibland särskilt utställningspaviljongerna i Dresden (1905) bör nämnas. I England kunde t ex Voysey ställa ett framspringande triangulärt gavelstycke oförmedlat på ett runt burspråk och i Amerika arbetade (tv okänd för europeiska arkitekter) Frank Lloyd Wright, på grundval av shingle-stilen, med ett säreget formspråk, där byggnaderna föreföll vara sammansatta av skivor och klossar i allt mer komplicerade bindningar och genombrytningar.

Kritiken

Hjorthagens kapell anmäldes i *Teknisk Tidskrift* av arkitekten Cyrillus Johansson²⁴ med stor entusiasm (*Arkitektur* 1910/2). Johansson betraktade kyrkan som Bergstens dittills bästa arbete och som ett bevis på att den protestantiska kyrkan kunde tillgodogöra sig den moderna byggnadskonsten. I artikelns avslutning kommer han in på byggnadens förhållande till den svenska byggnadskonsten, och man förstår av hans formuleringar, att den verkat utmanande på äldre företrädare för den nationalromantiska skolan. Johansson vill föra de yngres talan – deras talan, vilka ansåg Bergstens kyrka rättgivande för den nya arkitekturen: »Då redaktören gav mig det svåra uppdraget att med några orienterande ord införa bilderna av denna kyrka, så har jag helt och hållet sökt se den från vår, de

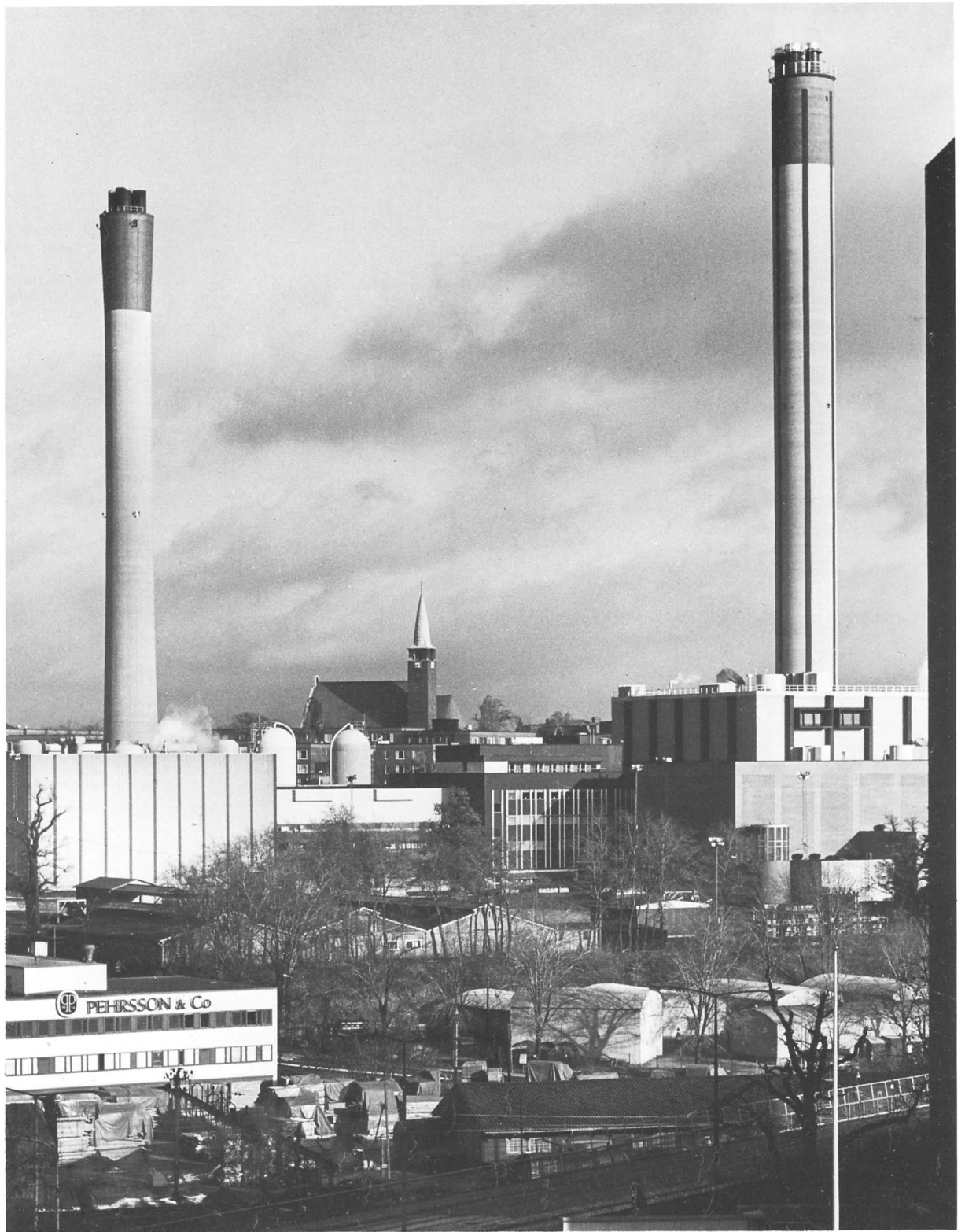
yngres, synpunkt och med den fulla förståelse *vi* ge den; något fackmässigt bedömande hade allraminst undertecknad tänkt presentera. *Det* lärde vi i våra studier: att inte bindas av än så riktiga »recepter» och historiska dogmer och inga andra band heller, nej för all del ... Optimistiskt tänker jag med glädje på de många goda byggnadsverk, som just för närvarande här i landet nalkas sin fullbordan; genom enkelhet och ekonomisk naturlighet tycker jag de i särskilt hög grad samla sig till en frisk, svensk byggnadskonst. Vi yngre räkna denna lilla kyrka dit, här ha vi ock mycket att lära och studera; vi äro Bergsten tacksamma för att han berikat vår byggnadskonst med en modern konstnärligt utformad kyrkobyggnad.»

För Bergstens personliga karriär blev emellertid hans avvikande formsträvanden mindre lyckliga. Den liberala inställning till stilfrågorna, som hade rätt under hans utbildningstid, slog plötsligt hos de ledande arkitekterna och kritikerna över i militanta krav på »svenskhet» i arkitekturen. Omslaget har ett klart politiskt samband med den uppfammande nationalismen vid unionkrisen 1905.²⁵ Med dessa nya riktningar kom Bergsten gravt i otakt.

Synpunkten att kyrkan skulle vara osvensk kom i den inflytelserike August Brunius´ kritik i Svenska Dagbladet (22.3 1910). Brunius²⁶ hade som Sveriges ledande arkitekturkritiker påtagit sig den konstpolitiska

rollen att propagera för den nationalromantiska arkitekturstilen av Carl Westmans och Ragnar Östbergs märke. Hans inställning till byggnaden var dock övervägande positiv, även om den tycktes honom allt för skelettartat enkel. Huvudanmärkningen gällde just frågan om svenskheten, som han tar upp i slutorden: »Vad man saknar hos Hjorthagskapellet och i allmänhet hos arkitekten Bergstens djärva och kraftiga byggnader är svenska egenskaper: de fruktbringande studierna av nytyisk byggnadskonst ha ännu icke omformats till fullt personlig och på nationell grundval byggd stil.» Samma kritik återkom i en artikel av Brunius något senare vid en granskning av några Bergstenska byggnader i Norrköping (14.10 1910): »Men hur utländskt mycket verkar ... arkitektens formspråk bryter i allmänhet starkt på tyska.»

Kyrkoarkitekturen kom endast att bli ett kort mellanspel för Bergsten. Strax efter Hjorthagskyrkans fullbordan utarbetade han ett tävlingsförslag till Svenska kyrkan i Paris, ett projekt som belönades med andra pris men ej utfördes. 1909 tillkom också ritningarna till Sandbyhovs sjukhuskapell i Norrköping och 1913 ritningarna till Enskede kyrka²⁷ i det nya villaområdet söder om Stockholm. I fortsättningen dominerades Bergstens verksamhet helt av profanarkitekturen och inredningsarbeten (se bil II).

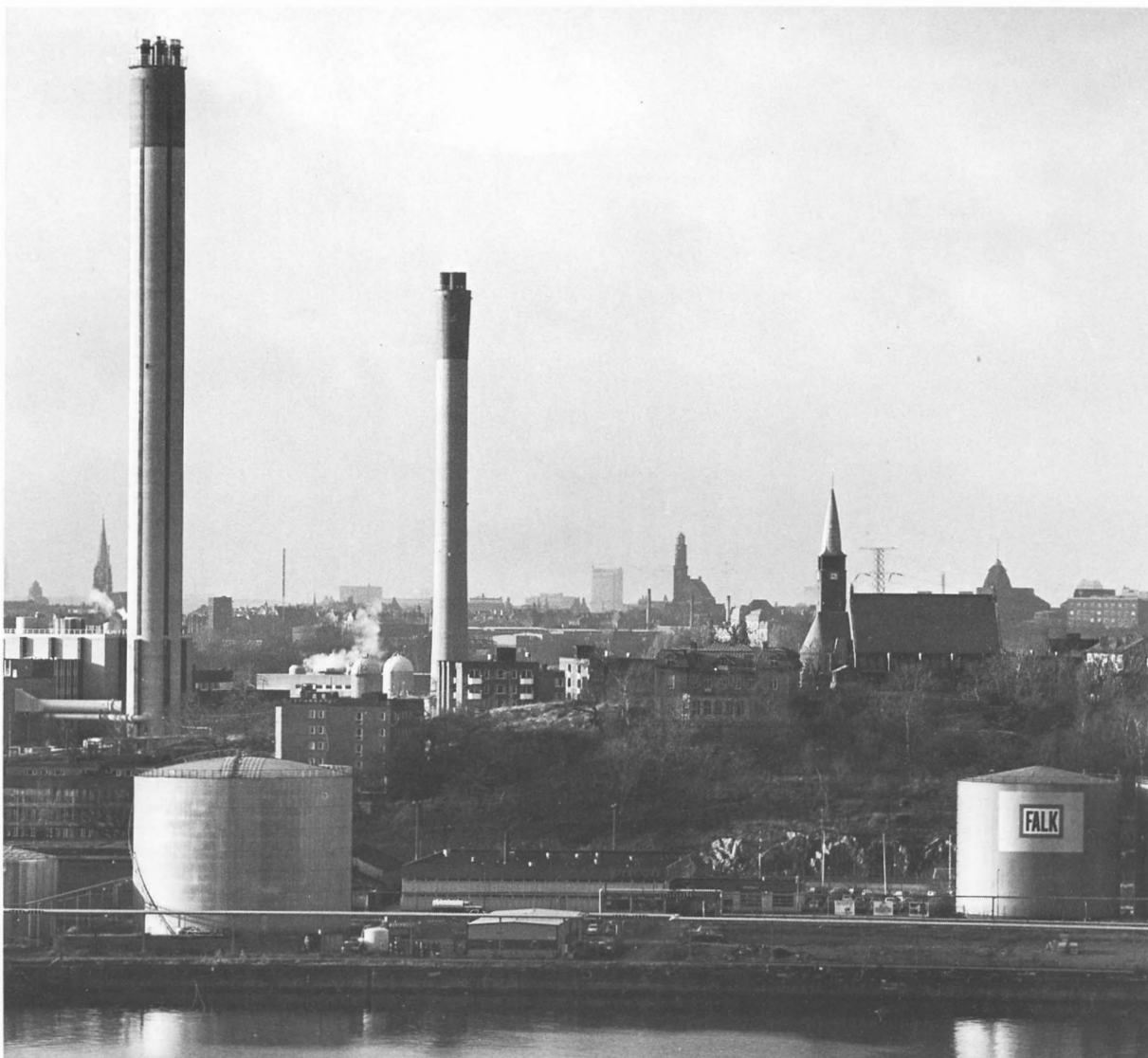

Fig 23. Utsikt mot Hjorthagen från Lidingö. I bakgrunden skymtar Engelbrektskyrkan och längst till vänster Johannes kyrktorn.

View of Hjorthagen from Lidingö. In the background Engelbrekt's Church and far left the tower of Johannes's Church.

Fig 22. Utsikt mot Hjorthagen. I förgrunden Värtaelverket.

View of Hjorthagen. In the foreground Värtaelverket (the electricity-works).

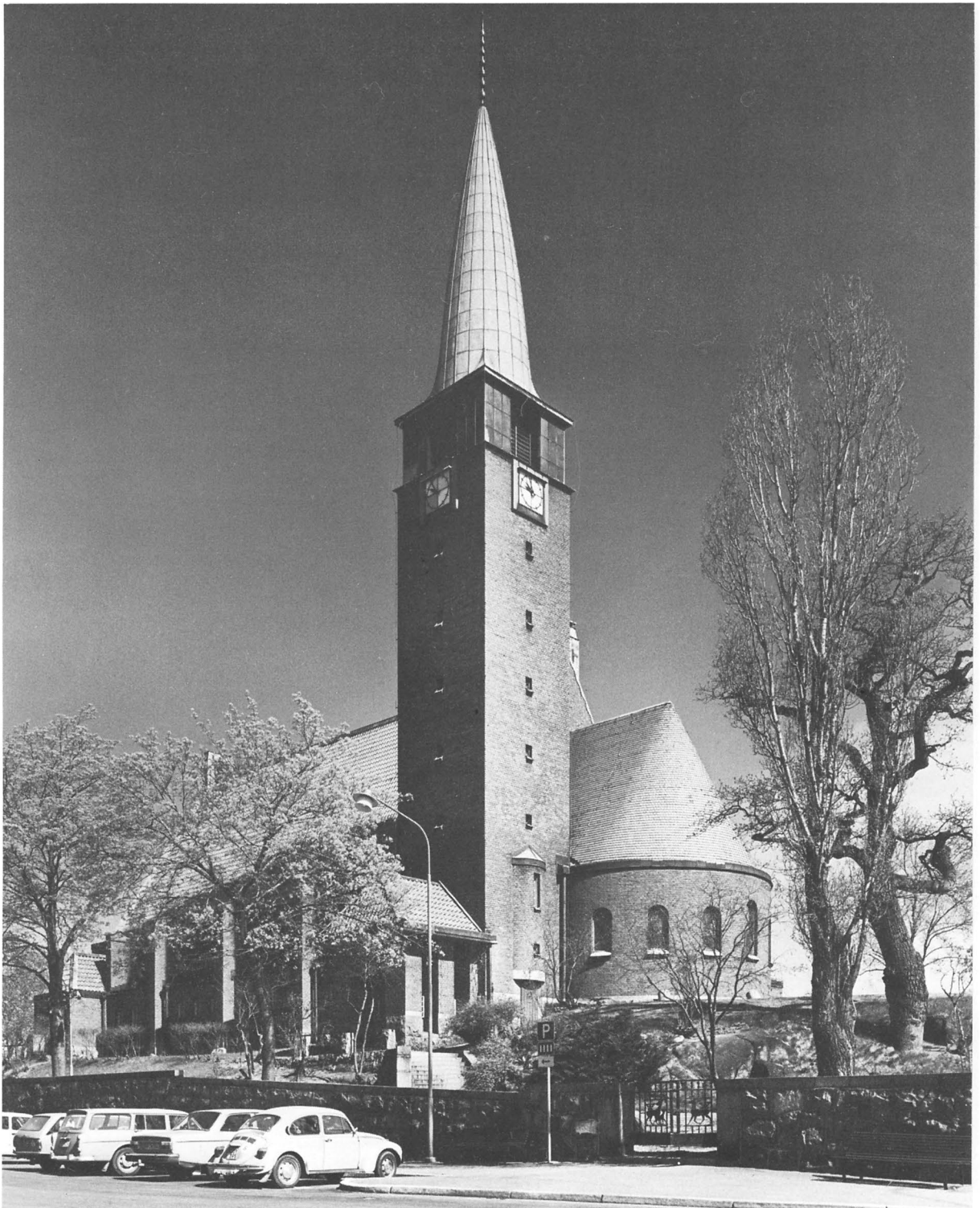

Fig 24. Exteriör mot söder.
Exterior looking south.

Fig 25. T h. Exteriör mot väster.
Exterior looking west (right).

KYRKOPYGGNADEN

av MARIAN ULLÉN

Läge och omgivningar

Hjorthagens kyrka är belägen på Jägarbergets högsta del i kvarteret Hjorthagen. Byggnaden är placerad efter en något sned öst-västlig axel med koret i sydost. Kyrkogården, som utgörs av en parkanläggning och ej används för begravningar, begränsas i sydväst av Dianavägen och i nordväst och sydost av Hjorthagsparken respektive Dianaparken (fig 26). Bebyggelsen i kvarteret mitt emot kyrkan utgörs av trevånings bostadshus i rött tegel, uppförda i början av 1960-talet. Den ur-

sprungliga bebyggelsen utgjordes av trähus i två våningar (fig 2, 26).

Den terrasserade kyrkogården begränsas mot Dianavägen och Hjorthagsparken av en mur av rånuggna granitkvadrar i bruk med överliggare och portstolpar av krysshämrad granit. Även terrassmurar, trappor och trappbarriärer är utförda av granit. Som begränsning mot Dianaparken används en häck.

Kyrkogårdens båda ingångar är placerade i muren

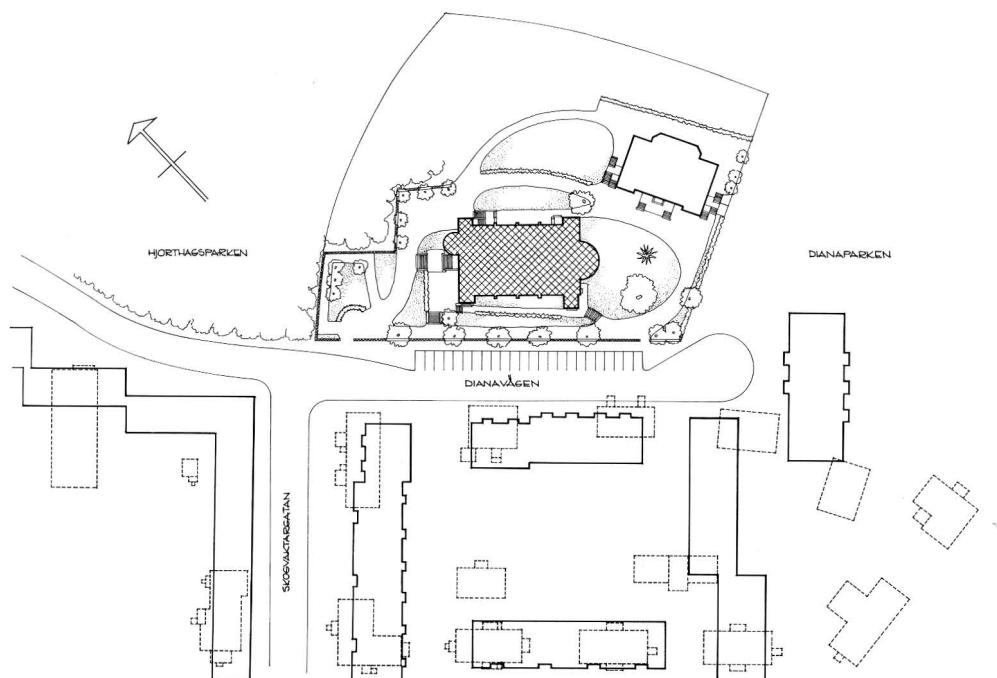
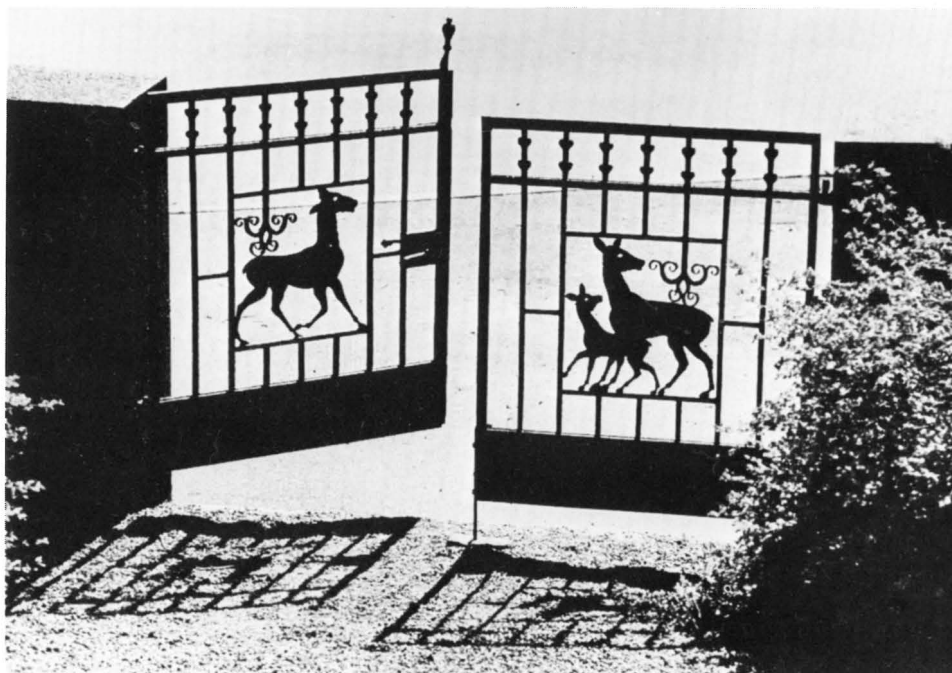

Fig 26. Situationsplan, 1 : 2000. G Wirén, 1976. Prickade linjer markerar den ursprungliga träbebyggelsen.
General plan, scale 1 : 2000.

Fig 27. Grindar i järnsmede, sydöstra ingången. Ritade av G Lindgren 1925. Foto P Rittsel 1977.
Wrought iron gates, southeast entrance. Designed by G Lindgren 1925.

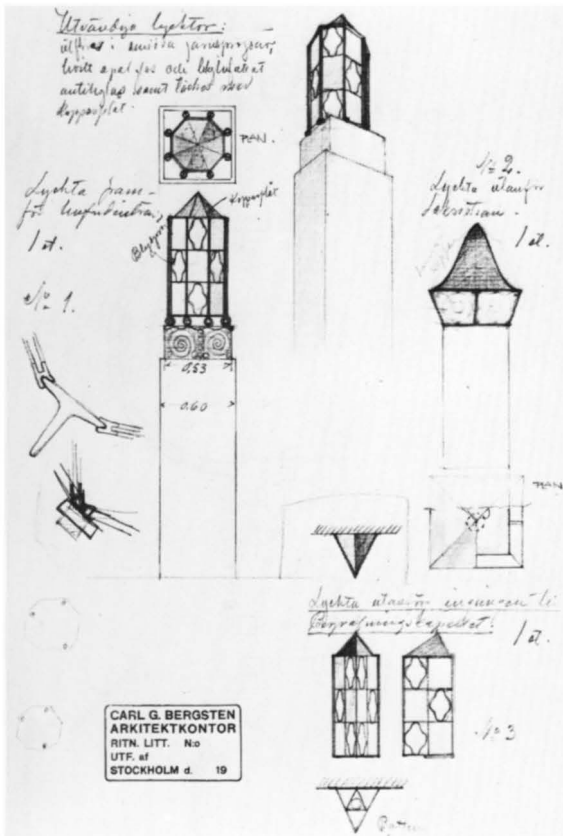

Fig 28. Skisser till utvändiga lyktor av C Bergsten. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketches for external lanterns by C Bergsten.

mot Dianavägen och stängs av smidda järngrindar. Den västra, fyrdelade grinden utgör huvudingång och kan även användas som inkörsport. Grindarna är försedda med monogrammen HK (= Hjorthagens kyrka) och EF (= Engelbrekts församling). Den södra, tvådelade grindens dekor utgörs av löpande hjortar i silhuett (fig 24, 27). Grindarna uppsattes 1925 och är utförda efter ritningar av hovintendenten G Lindgren (jfr ovan). De äldre grindarna utgjordes av vitmålade trägrindar med gallerverk, utförda efter ritningar av C Bergsten 1908.

Kyrkogården är planterad med gräs, buskar och lövträd. Samtliga gångar är grusade. Mitt framför kyrkans huvudingång har på muren mot Hjorthagsparken placerats en lykta på en hög granitsockel (fig 29). Lyktan har smidda järnspröjsar och täcks av en huv av koppar. Glaset utgörs av blyinfattat antikglas och färgat glas. Lyktan är utförd 1925 efter ritningar av G Lindgren. En lykta finns även direkt i anslutning till huvudingången (fig 31). Ytterligare en var ursprungli-

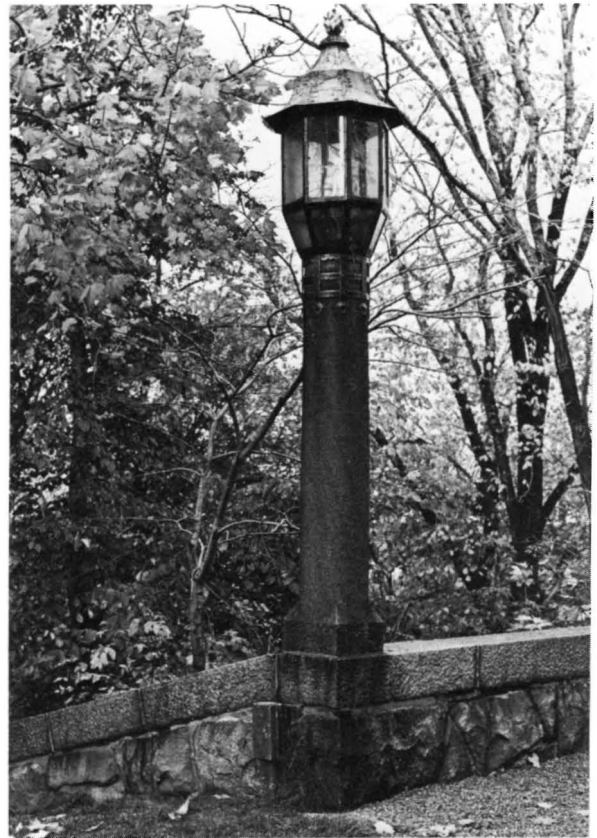
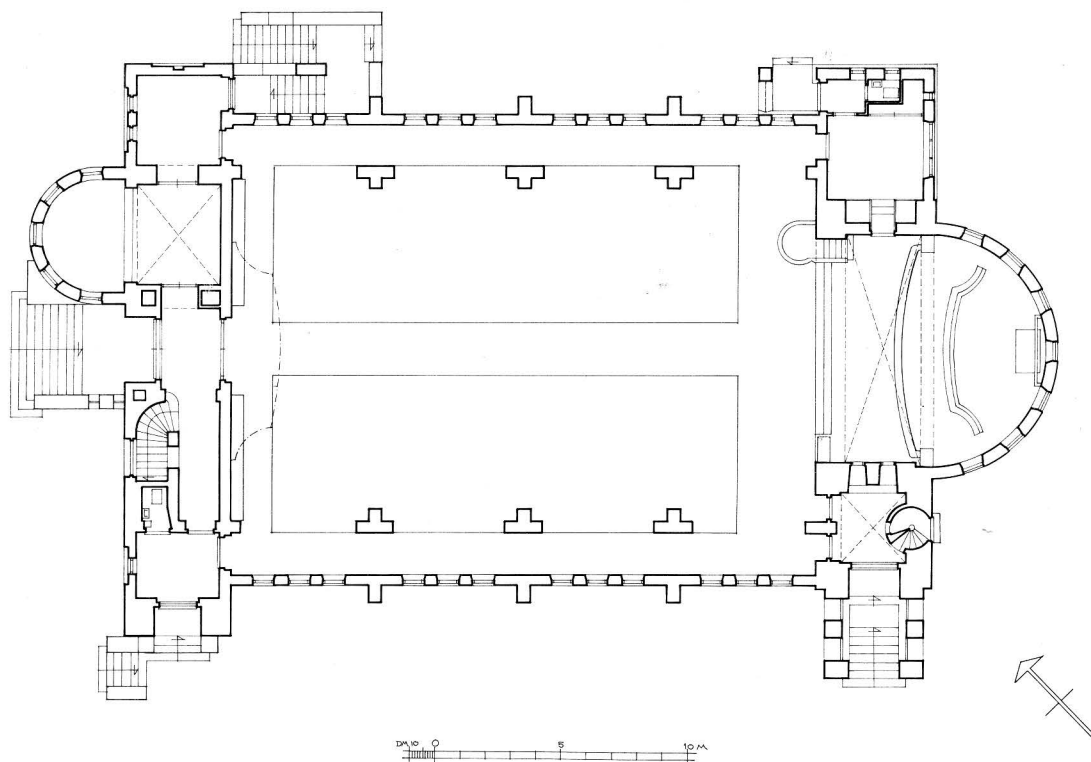

Fig 29. Lykta på terrassen vid huvudingången. Uppsatt 1925.

Lantern on the terrace at the main entrance. From 1925.

gen placerad vid entrén till sakristian. Av denna återstår nu endast kopparhuv. Dessa båda lyktor är ritade av Carl Bergsten (fig 28). Belysningen på kyrkogården utgörs i övrigt av ordinär parkbelysning. För fasadbelysning och belysning av korets glasmålningar används strålkastare, anskaffade i samband med restaureringen 1967.

Församlingshuset öster om kyrkan (fig 2, 26) inrymmer bostäder för präst och organist samt kyrksal, pastorsexpedition och ungdomslokal. Det byggdes ursprungligen efter ritningar utförda av E Lundroth 1902 (jfr ovan) och slutbesiktigades i juli 1904. Det inrymde då bostäder för präst, diakonissa och kyrkväktare samt lässal för 100 läsbar. Lässalen invigdes första söndagen i advent 1904 som tillfällig gudstjänstlokal och fungerade som sådan fram till dess kyrkan kunde tagas i bruk 1909. Byggnaden är numera delvis förändrad och moderniserad. Lässalen är dock bevarad och används som församlingsssal.

Byggnadsbeskrivning

Plan och typ

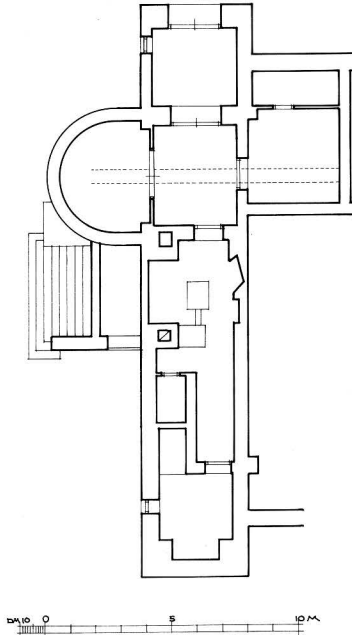
Kyrkobyggnaden präglas i fråga om planlösningen av en tydlig funktionsdifferentiering. Planen är symmetriskt uppbyggd och de olika biutrymmena och ingångarna till gudstjänstrummet har förlagts till byggnadens sydöstra och nordvästra partier (fig 30). De olika entréerna har dock sinsemellan getts en varierande plan och uppbyggnad. Själva kyrkorummet har basilikal form och utgörs av ett brett, tunnvalvt mittskepp med klerestorium, flankerat av låga och smala sidoskepp, som fungerar som sidogångar. Dessa sidogångar är dragna genom de tre breda, utskjutande kontreforter, som i exteriören motsvarar det tunnvalvda mittskeppets parabelformade gördelbågar. Till det korta, tvärrektangulära koret har lagts en vid absid av samma bredd. Koret flankeras i öster av en sakristia med separat entré och i söder av ett högt, kvadratisk torn, vars bottenvåning utgör vindfång och är försett med en utbyggd, täckt entré. Till kyrkorummet har i nordväst fogats ett parti av motsvarande bredd innehållande huvudentré med vindfång och uppgång till läktaren samt

som flankerande utrymmen ett separat vindfång med utbyggd, täckt entré i väster och i norr ett kapell med utskjutande absidial avslutning samt ytterligare ett separat vindfång med utbyggd, täckt entré. Kapellet uppfördes ursprungligen som begravningskapell (se nedan). I souterrängvåningen i detta parti inryms bisättningsrum med direkt ingång samt förrådsrum och pannrum.

Planen är oförändrad frånsett kapellpartiet, som delades i två våningar vid restaureringen 1967, och motsvarar den slutliga huvudplanen, som är daterad i januari 1907 (fig 19 b). Den i april 1906 stadfästa huvudplanen uppvisar däremot en annorlunda planlösning och utformning av huvudentré och omgivande utrymmen i kyrkans nordvästra del (fig 17 b). Någon souterrängvåning förekommer inte här. Istället upptas utrymmet norr om huvudentrén av en värmekammare medan kapellet, som här fortfarande har beteckningen likbod, förlagts till en rektangulär utbyggnad med separat entré. Kyrkorummets grundplan finns emellertid utbildad

Fig 30. Plan och sou-
terrängplan 1 : 300.
G Wirén 1977.

Plan, scale 1 : 300.

redan i Bergstens förslag från januari 1905 (fig 10 b) och de senare omarbetningarna av huvudplanen gäller de flankerande utrymmena (fig 13, 15 b). 1905 har också tornet fått den placering söder om koret som sedan bibehållits. Bergstens tävlingsförslag från 1904 (fig 6 a–e) skiljer sig däremot helt från de senare planlösningarna genom den markerat asymmetriska grupperingen av byggnadsdelarna. Kyrkorummet är här också försett med endast ett sidoskepp (jfr ovan).

Material och teknik

Kyrkobyggnaden är uppförd i rött tegel på betonggrund och med bärande balkar av armerad betong. Även den breda taklisten är konstruerad i armerad betong. Sockeln är utvändigt utförd i s k råkopp av granit utan skolning och med huggna fogar samt murad med cementblandat kalkbruk. Över sockeln ett stänkskift i kalksten. Sten till sockeln har delvis tagits på platsen och i dekorativt syfte har även markstenar av olika form och färg murats in i ytskiktet (fig 32).

Murarna är uppförda av Haga småtegel med fasadmurning i kryssförband av Minnesbergs handslagna tegel. I vissa partier av fasaderna förekommer mönstermurning (fig 32) och enstaka, spritputsade ytor, avfärgade i grått. Kontreforternas och pelarnas nedre delar, upp till ca 2 m över golvet, är murade av hårdbränt

tegel i cementbruk (arbetsbeskrivning). Kontreforterna står i fasaden med en bas av granit på kraftiga markstenar (fig 33).

Mittskeppets höga takfall är täckta med enkupigt Börtingetegel, på kor- och absidtak används tyskt s k spån- eller fjälltegel. Sidoskepp och sakristia var ursprungligen täckta med rödmålad, galvaniserad plåt, som senare har ersatts med kopparplåt. Även kapellet tak är täckt med kopparplåt liksom tornhuvuven. Kopparplåt har också använts till avtäckning av nockar, skorstenar, kontreforter och till vindskidor och solbänkar samt hänggrännor och stuprör.

Innertaket i kyrkorummets mittskepp utgörs av ett kassetterat trätunnvalv medan korets och kapellet valv är slagna i tegel. Valvet över orgelläktaren är utfört i s k rabitz på järnstomme.

Samtliga fönster har karmar, bågar och spröjsverk av vitmålat trä. Glaset utgörs i allmänhet av s k katedralglas med sparsamma effekter av färgat glas. Såväl ytter- som innerdörrar utgörs av trädörrar av varierande utformning (fig 52). Till samtliga yttertrappor har använts kryssharnad granit.

Exteriör

Kyrkans exteriör följer frånsett vissa smådetaljer Bergstens ritningar från 1907 (fig 19 a–d). Huvudfasad är den *nordvästra fasaden* (fig 19 a, 25), där huvudingången är belägen. Ingången är placerad i fasadens mittaxel med dörrarna indragna i murens innerliv (fig 31). Den sluttande terrängen har utgjort förutsättningen för den monumentala granittrappa i två avsatser, som leder upp till ingången. Även barriärerna är murade i granit samt försedda med hållare i järnsmide. På den högra barriären står vid ingången en stor lykta på en hög granitsockel (fig 28, 31). Ingången stängs av pardörrar av ek med en sparsam, skuren ornamentik. Dörrarna är fernissade och skyddas nedtill av sparkskydd av kopparplåt (fig 31, 52).

Mittaxeln accentueras i fasaden ytterligare genom ett indraget, rektangulärt fält ovanför portalen, vilket sträcker sig upp till den mönstermurade gavelspetsen. Väggfältet, som är putsat och avfärgat i grått, artikuleras genom två likaså putsade lisener, som ovanför portalen vilar på två ansiktsmasker, skulpterade i täljsten (se nedan). I fältets övre del har infogats ett genom lisenerna tredelat fönster med dekorativt, vitmålat spröjsverk. Den höga mittskeppsgaveln har smala vindskidor av kopparplåt med uddad kantlinje. Gavelns höjd betonas ytterligare genom att en skorsten placerats direkt på gavelnocken.

I fasadens högra del återkommer ett indraget, rek-

Fig 31. Huvudingången i nordvästra fasaden.

The main entrance, northwest front.

Fig 32. Detalj av huvudfasaden.

Detail of the main front.

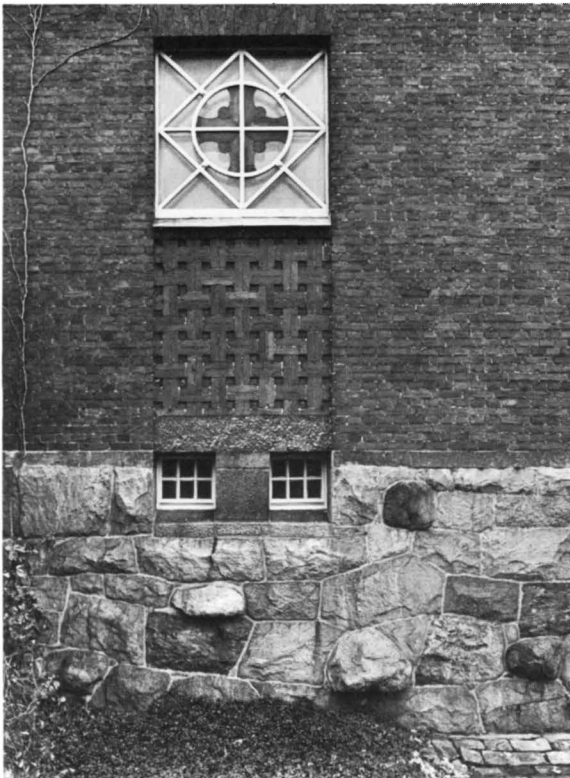

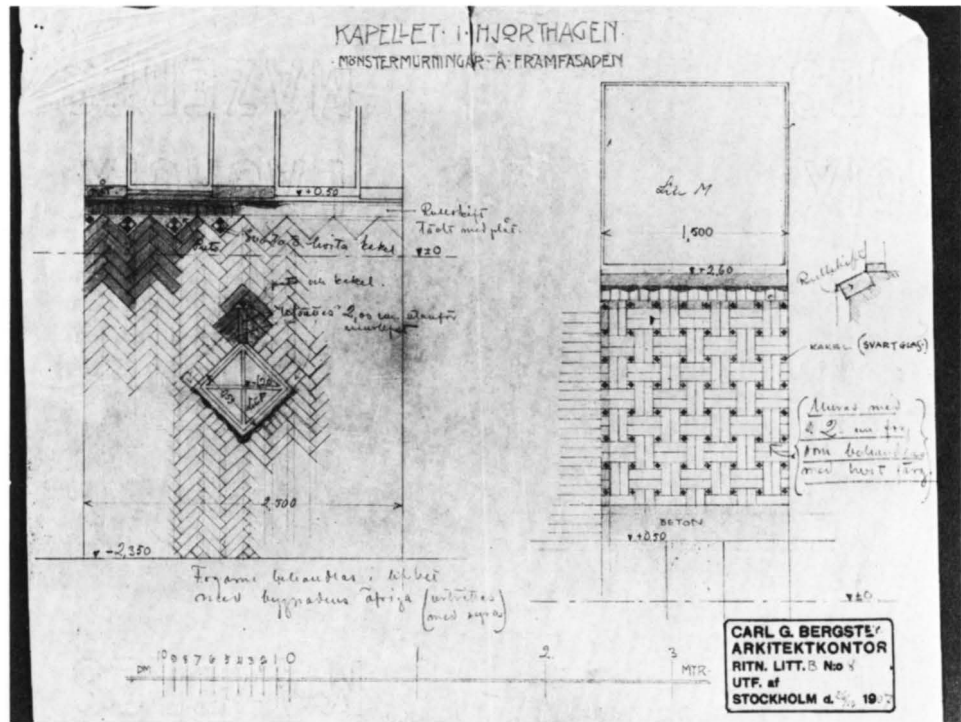
Fig 33. Kontreforternas sockel.

The plinth of the buttresses.

Fig 34. Skiss till mönstermurning på huvudfasaden av C Bergsten. Bergstens arkiv, Arkitektur-museet.

Sketch for decorative masonry of the main front by C Bergsten.

tangulärt fält, uppbyggt av ett dekorativt utformat fönster och mönstermurning (fig 32). Fältet tränger ner i sockelpartiet, där två små, kvadratiska fönster, som ger ljus åt utrymmet i souterrängvåningen, bildar avslutning. Det stora fönstret, som i mittpartiet är försett med ett ornament i färgat glas, ger ljus åt läktarens trapphall.

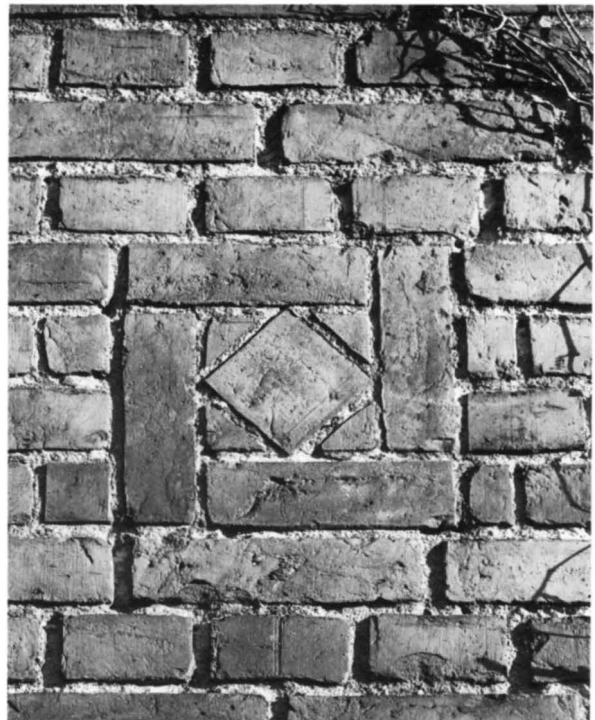
Partiet till vänster om huvudentrén upptas av det halvrunda kapellutsprånget, vars oregelbundna sockelparti följer markens sluttning. Den släta muren är genombruten av fem fönsteröppningar inom rundbågiga nischer med putsade bågfält. Det konformade, i höjd med fasadens takfot uppdragna, koppartäckta taket kröns av en flöjel i järnsmide.

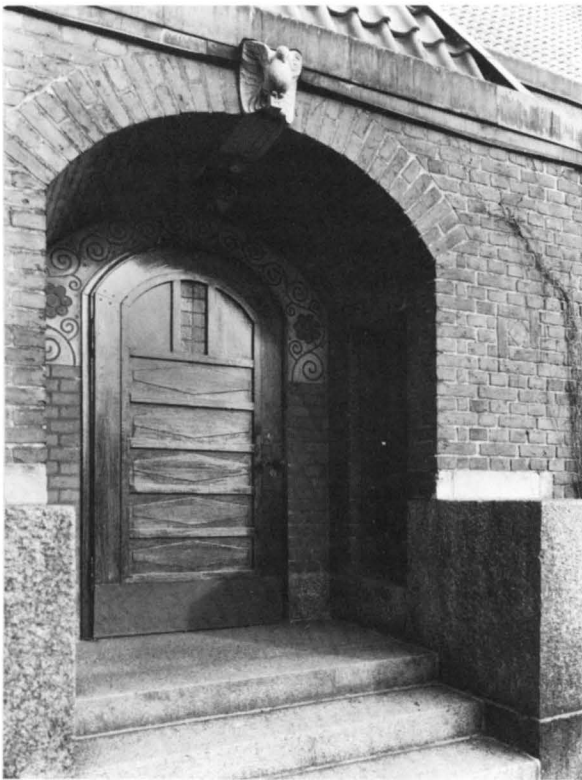
Långsidornas båda utskjutande entréer har lagts i liv med nordvästfasaden och utnyttjas för att ge denna större tyngd och bredd (fig 19 a, 25). Den högra utbyggnaden öppnar sig mot nordväst med en rundbågig fönsteröppning medan den motstående entrébyggnaden, som i markplanet inrymmer ingång till bisättningsrummet, försetts med två motsvarande fönsteröppningar samt ett mönstermurat fält som inramning till bottenvåningens kvadratiska fönster.

De båda långfasaderna mot sydväst och nordost framhäver genom de utskjutande kontreforterna, sidoskeppen och de symmetriskt placerade fönsteröpp-

Fig 35. Mönstermurat ornament.

Decorative masonry.

ningarna i två våningar (fig 1, 19 c–d) byggnadens basilikala karaktär. Kontreforternas funktion som försträvning markeras genom de kraftiga socklarna. Mönstermurning förekommer i dessa fasader endast i form av ett litet ornament, en snedställd kvadrat (fig 34) på kontreforternas långsidor, som också utmärks genom de putsade och med kopparplåt avtäckta överstyckena.

Den sydvästra fasadens entré i väster (fig 25, 36) utgörs av en välvd förhall med en bred, rundbågig öppning ovanför vilken placerats en i täljsten skulpterad duva (jfr nedan). Innermurarnas ytor bryts på vardera sidan av en nisch. I valvet är en lykta placerad. Dörren, som är indragen i murens innerliv, utgörs av en ekdörr med ett litet, rektangulärt fönster och dörrvred i järnsmide. Ingången framhävs genom ett slätputsat fält med en ristad blomranka, målad i grått och rött.

Den nordöstra fasadens motsvarande entrébyggnad (fig 37), som på grund av den sluttande terrängen nås av en hög trappa, är placerad parallellt med långhusmuren. Den öppna förhallens fasadmur är genombruten av en stor, upptill rundbågig öppning. Utrymmet ovanför trappan är försett med vitmålat trätak med en liten lykta. Ingångsdörren utgörs av en ekdörr av samma typ som i den motstående entrébyggnaden. I markplanet under förhallen och vindfånget ses ingången till souterrängvåningens bisättningsrum, ursprungligen begravningskapellet. Dörrarna utgörs av pardörrar av trä, klädda med kopparplåt och placerade i murens innerliv. Ovanför dörrarna pryds fasaden av ett högt, rektangulärt, putsat fält med en blinding med en ristad ranka.

Genom sakristian och tornet med förhall har *korpartiet* erhållit samma bredd som huvudfasaden. Koret framträder i byggnadens fasader endast genom den vida absiden i sydöst, försedd med sju rundbågiga fönsteröppningar, av vilka mittfönstret betonats genom en något större höjd (fig 40). I den nordöstra fasaden skjuter dock det smala korets gavelröste upp ovanför sakristians tak, där det getts en extra markering genom ett stort, tresidigt avslutat fönster (fig 19c) omgivet av slätputsade ytor.

Sakristians ingång är förlagd mot nordväst. Den rundbågiga ingången stängs av en fernissad ekdörr,

Fig 36. Sydvästra fasadens västra ingång.

The west entrance in the southwest front.

Fig 37. Nordöstra fasadens norra ingång.

The north entrance in the northeast front.

som upp till byggnadens sockelhöjd är klädd med kopparplåt (fig 52). Ovanför dörren hänger en liten lykta i färgat glas och med små gjutna blomornament i glas. På balustradens granitpelare fanns ursprungligen en lykta (fig 28), av vilken nu endast den tillhörande kopparhuvuven återstår. I den nordöstra fasaden finns endast två små, kvadratiske fönster. Mot sydöst (fig 40) genombruts fasaden däremot av ett stort, rektangulärt fönster av samma höjd som tegelmuren. Taket är täckt med kopparplåt och pryds av två kors i järnsmide.

Det höga och slanka *tornets* murar är endast genombrutna av små, kvadratiske fönstergluggar (fig 24). Tornurets stora, kvadratiske urtavlor är placerade direkt under klockvåningen, vars fasadytor är klädda med kopparplåt liksom tornhuvuven. Den firsidiga huvuven övergår i en konformad spira med svagt bruten kontur och kröns av en flöjel med tupp. En separat ingång till tornets övre våningar är placerad i den sydöstra fasaden (fig 40), där den markeras av ett halvrunt traptorn i två våningar. Den till tornet lagda öppna förhallen i den sydvästra fasaden är uppbyggd av sex kraftiga tegelpelare med balustrad i form av ett vitmålat trägaljer. Pelarna är upptill slätputsade och dekorerade med en ristad rankdekor (fig 38). Taket är lagt av profilerade brädor i kassettmönster och vitmålat. Dörrarna utgörs av pardörrar i ek med små fönster och pryds av listverk med skuren ornamentik och dekorativa knoppar (fig 52).

Exteriörens utformning följer såsom nämnts de slutliga ritningarna från januari 1907 (fig 19 a–d) frånsett enstaka dekorativa detaljer. Bergsten hade bl a tänkt sig sex stora, glaserade kakelplattor i huvudfasadens mönstermurade gavelparti (fig 19 a). Även i detaljskissen för de mönstermurade partierna anges inmurning av kakel, men här små, svarta plattor (fig 34). Av exteriörbilden från 1909 (fig 20) framgår att de små kvadratiske fälten i de mönstermurade fälten istället markerats genom vit puts. Huvudfasadens höga mittfält framträder också här som vitputsat liksom bågfälten över kapellets fönster och tornets klockvåning. Dessa effekter är nu dämpade genom att vitkalkningen borttagits. I de i april 1906 stadfästa ritningarna har Bergsten använt sig i betydligt större utsträckning av putsade ytor som kontrast till det röda teglet och en bred, putsad fris löper bl a runt murarnas översta del (fig 17 e). I detta förslag har också klerestoriets fönster och tornets klockvåning en annan utformning. De största förändringarna gäller dock huvudfasaden, som omarbetades helt (fig 17 a, 19 a) och gavs en stramare uppbyggnad (jfr ovan). Tävlingsförslaget från 1904 har liksom beträffande planen komponerats efter helt and-

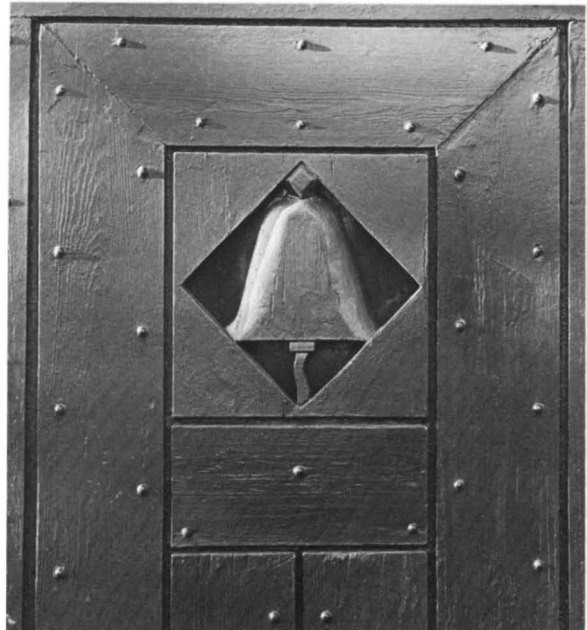

Fig 38. Sydvästra fasadens södra ingång.

The south entrance in the southwest front.

Fig 39. Detalj av tornets ytterdörr.

Detail of the entrance door of the 't

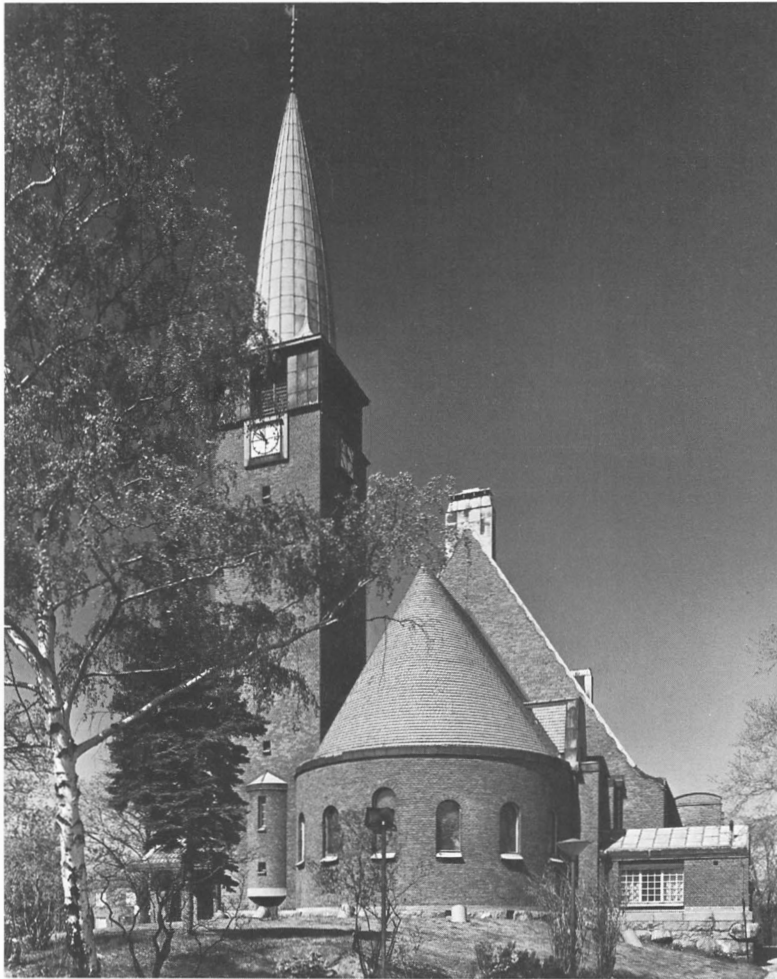

Fig 40. Fasad mot sydost.
Front looking southeast.

ra principer än de följande förslagen (jfr fig 6 c, 10 a, 12, 15 a, 17 a, 19 a).

Interiör

Kyrkorummets interiör är fränsett orgelfasaden fullständigt bevarad och utgör ett av de renaste och mest oförvanskade exemplen på sekelskiftets genomarbetade miljögestaltning. Rummets basilikalapuppbyggnad gör det ljust och överskådligt och den dekorativa utsmyckningen samverkar med inredningsdetaljerna till dess konstnärligt enhetliga karaktär (fig 41–44). Det förhöjda korpartiet, som på traditionellt sätt öppnar sig mot långhuset genom en triumfbåge, utskiljs från kyrkorummets ljusa församlingsdel genom en mörkare färgskala och en rik dekor med lysande glasmålningar i absidens fond.

Långhusets väggar och valvbågar är putsade och avfärgade i vitt och gråblått. Den mörkare nyansen har

använts för de låga sidoskeppen och fortsätter på mittskeppets pelare och kortsidor som en sammanhållande, horisontal våningsmarkering, avslutad av en smal ornamentbård. Den dekorativa målningen i en väl avstämd gråskala med röda accenter används främst för att betona de bärande elementen i rummet, t ex de kraftiga parabelbågarna och murytorna mellan klerestoriets fönster. Tunnvalvets brädor mellan bågarna är målade i vitt och endast de längsgående ribborna har getts en ornamentalt kantmarkering. Det korta koret täcks av ett kryssvalv (fig 43), vitputsat och försett med en spröd rankdekor. I valvdekoren har även armaturen komponerats in. De nedre delarna av väggarna är målade i mörkt brunt, svart och guld medan absidens målningar i hjälmvalvet är hållna i samma färgskala som den övriga dekorationsmålningen men mot mörkare fond.

◊ Korets ljuskälla utgörs av det stora fönstret i den

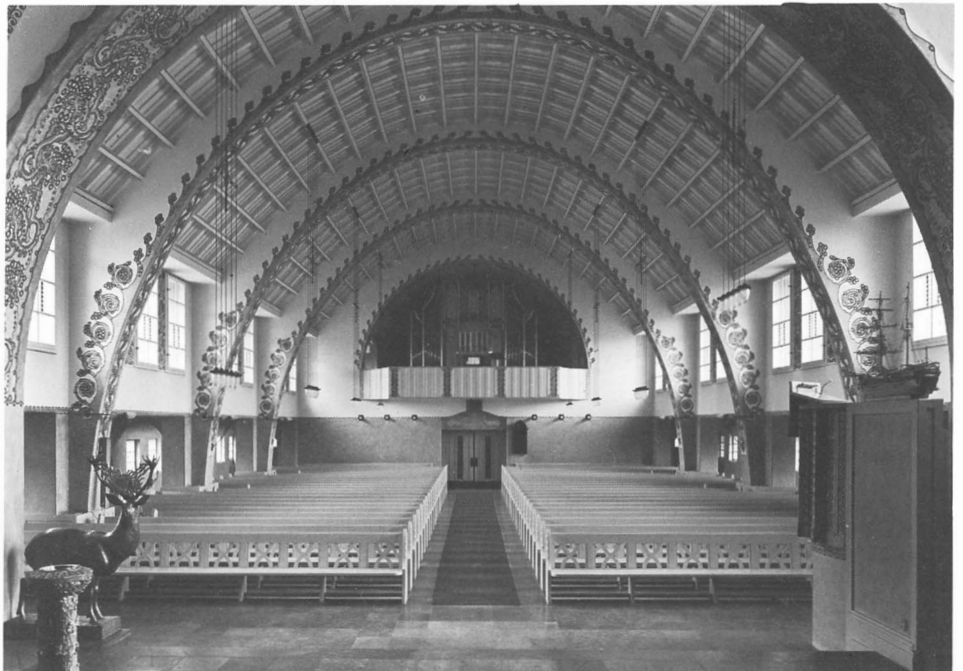

Fig 41–42. Interiörer
mot sydost och nord-
väst.

*Interiors looking to-
wards the southeast
and the northwest.*

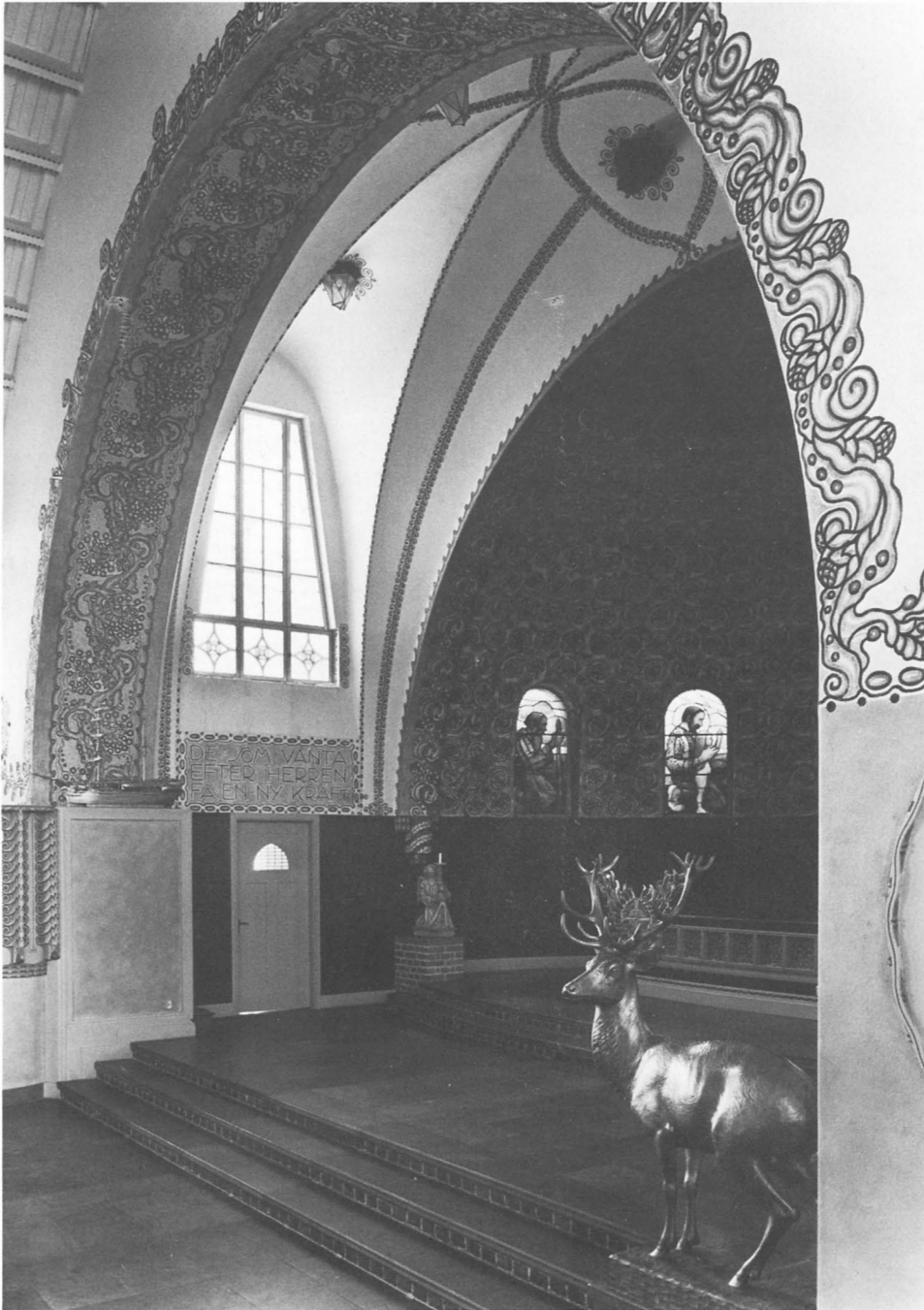

Fig 43. Interiör
mot koret.

*Interior looking
towards the chancel.*

nordöstra muren medan de sju fönstren i absiden genom sina glasmålningar sprider ett stämningsskapande färgskimmer. Korfönstret är försett med katedralglas med enstaka, dekorativa effekter i färgat glas (fig 63). I muren mot tornets vindfång i sydväst finns två små, kvadratiske fönster, som närmast har karaktär av

blindfönster. Mittskeppets och sidoskeppens fönster är liksom det stora korfönstret försedda med katedralglas med sparsamt insatta effekter i färgat glas (fig 64, 65).

Korets dörr till sakristian är placerad under det stora fönstret och utgörs av en gråmålad paneldörr av trä med ett bågformat, blyspröjsat och glasat fält i det

Fig 44. Interiör, syd-
västra sidoskeppet.

*Interior, southwest
aisle.*

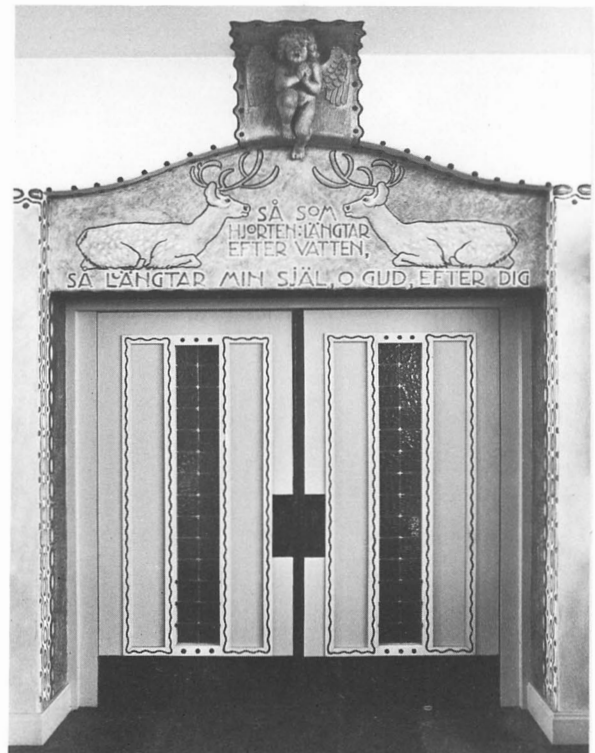
översta partiet. Dörröppningen markeras genom ett rektangulärt inskriftsfält på muren ovanför (fig 43). Till kyrkorummets församlingsdel leder sex ingångar. Dörröppningarna i sidoskeppen stängs av paneldörrar av samma typ som kordörren, men de glasade överstyckena har getts en något varierande dekorativ utformning (fig 46, 47). I korpartiets dörrar ingår en målad ornamentik medan de motsvarande dörrarna till vindfängen i nordväst, försetts med större, glasade bågfält med ornament i färgat glas. Mittskeppets huvudingång i nordväst som numera oftast används som enda ingång, markeras av gråmålade pardörrar med vitmålat listverk med svart ranka och glasade mittfält (fig 45). Ovanför dörrarna har liksom i koret placerats ett målat fält, här krönt av en skulpterad ängel.

Golvet är i kor och långhus lagt av hyvlad kalksten samt i bänkkvarteren av trä med linoleummatta. Trappstegen upp till koret har tegelmurade sättsteg som effektiv kontrast till den grå kalkstenen (fig 43).

Uppvärmningen sker genom centraluppvärmning med radiatorer placerade under sidoskeppens fönster (fig 44) och bakom altaret i koret. Den ursprungliga uppvärmningen var kombinerad med varmluft, som från en kanal släpptes ut i rummet genom den med smidesgaller försedda öppningen vid sidan av huvudingången samt under de båda nedersta, väggfasta bänkraderna (jfr nedan). En ventilationskanal mynnar i

Fig 45. Långhusets dörrar mot huvudentrén.

The doors of the main entrance of the nave.

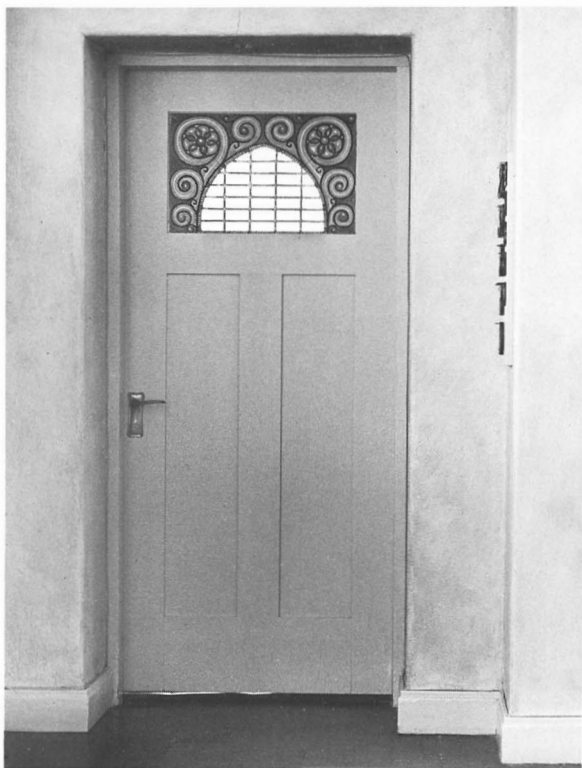
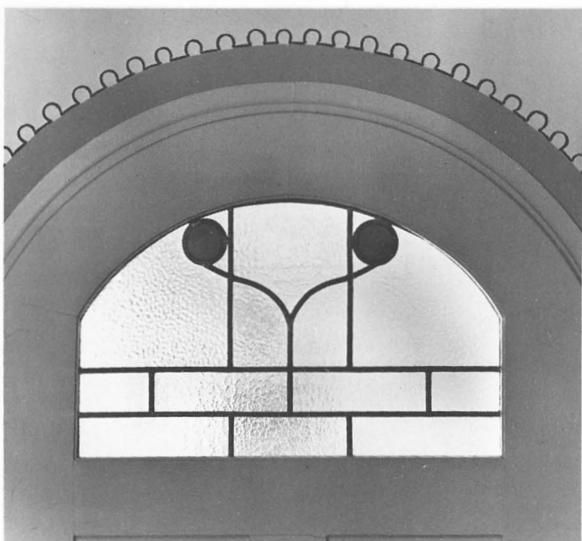

Fig 46. Dörr till sakristian.

The door of the vestry.

Fig 47. Detalj av sidoskeppens dörrar mot nordvästra vindfången.

Detail of the aisle doors looking towards the northwest porch.

tunnvalvet mitt för triumfbågen med ett dekorativt utformat galler.

Kyrkorummets interiör följer ifråga om själva rumsbilden det slutliga förslaget från januari 1907 (fig 19e) medan detaljutformningen däremot i många fall kom att förändras helt. De nedre delarna av murarna i höjd med sidoskeppen är här tänkta som oputsade tegelytor och pelarnas nedersta del tänks klädd med huggen sten. Klerestoriefönstren har getts en strängt symmetrisk dekor och dörröppningarna i det nordvästra partiet betonas genom stora, glasade ytor. Väggarnas målade dekor är ännu bara antydd och inredningsdetaljer som altare, altarring och predikstol har inte heller fått sin slutliga utformning. I det 1906 stadfästa förslaget (fig 17 c–d) är klerestorievåningen högre och försedd med rundbågiga fönster, pelarna är helt kringmurade och den synliga tegelmuren bildar endast ett fält i höjd med sidoskeppsfönstrens nederkant. Genom den höga takhöjden är triumfbågen högre och smalare och partiet mot orgelläktaren har på grund av den annorlunda planen en helt annan utformning än i det slutliga förslaget.

I några bevarade skisser av Bergsten (fig 48–51) kan man ytterligare följa interiörens förändringar. Blyerts-skissen i fig 48 bygger på det stadfästa förslaget (fig 17 c) men klerestorievåningen har gjorts lägre, fönstren fått sin rektangulära form och kringmurningen av pelarna tagits bort. I fig 49 har Bergsten utgått från 1907 års förslag (fig 19e) men arbetar i skissen med en ny utformning av triumfbågsväggen och altarpartiet. I fig 50 och 51 har interiören däremot börjat få sin slutliga utformning och altarpartiet och dess utsmyckning överensstämmer med det i juli 1908 daterade inredningsförslaget (fig 72), som stadfästes i september samma år.

De övriga utrymmena i kyrkobyggnaden har delvis moderniserats eller fått en förändrad användning. Sakristian, till vilken också hör ett litet kapprum och toalett (fig 30), fick vid restaureringen 1967 en ny skåpinredning och möblering. Väggarna är avfärgade i vitt och skåpinredningen är målad i ljus grått. Golvet täcks av en mörk kokosmatta. Vid väggen mot långhuset har placerats ett bönealtare med knäfallspall.

Av entréerna används numera vanligen endast huvudentrén, vars vindfång har oförändrad karaktär. De vitputsade väggarna är nedtill, liksom i kyrkorummet, målade i blågrått. Fältet begränsas upptill av en bred, målad bård i en gråskala med röda accenter. Ingången till kyrkorummet markeras genom ett målat tympanonfält (fig 62 a) och dekorativa målningar förekommer också på pilastrarna mot förbindelsegången till det

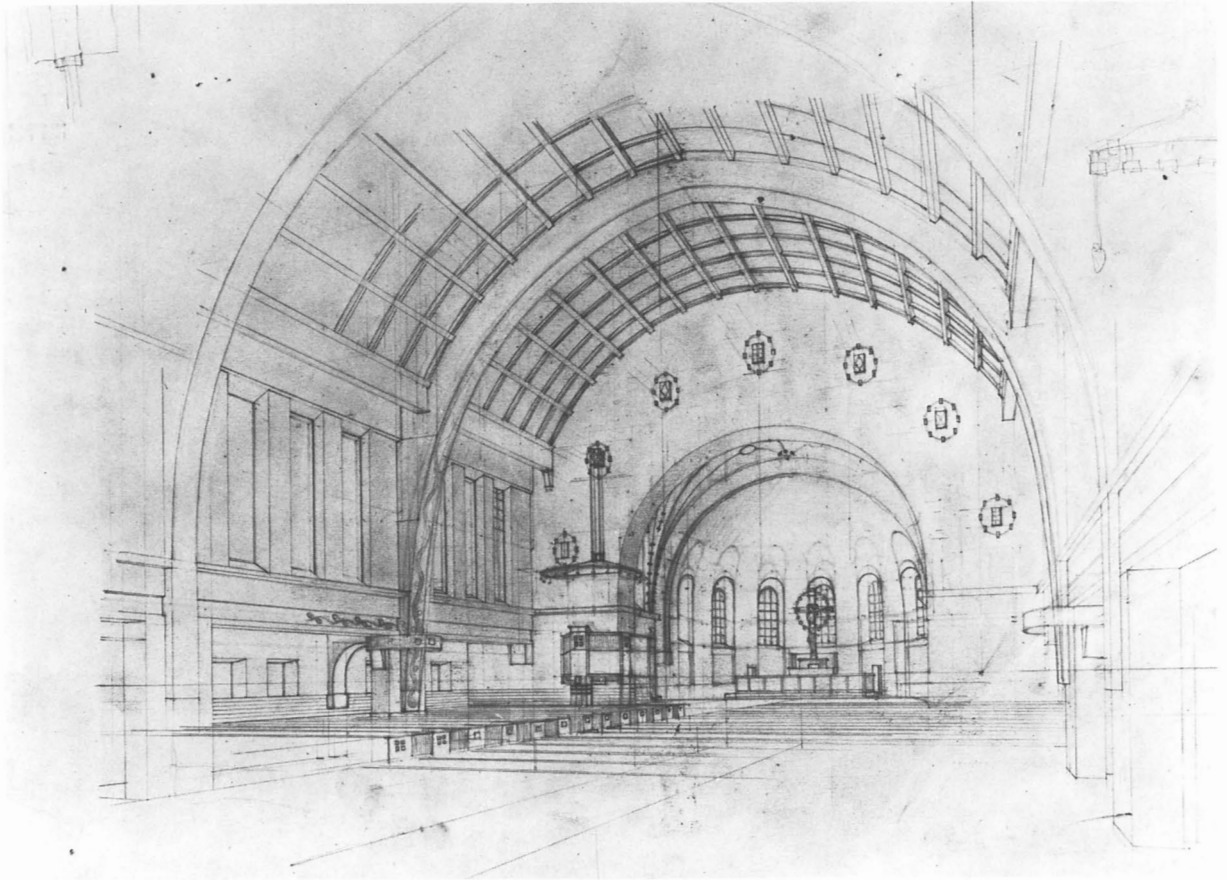

Fig 48. Interiörskiss i blyerts av C Bergsten. Sannolikt utförd sommaren eller hösten 1906. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch of the interior in pencil by C Bergsten. Made probably in the summer or autumn of 1906.

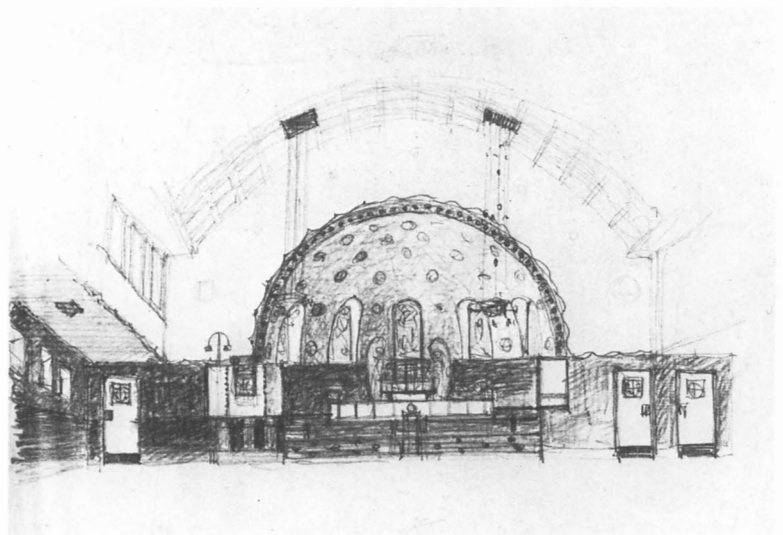

Fig 49. Interiörskiss i svartkrita av C Bergsten 1907. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch of the interior in black crayon by C Bergsten, 1907.

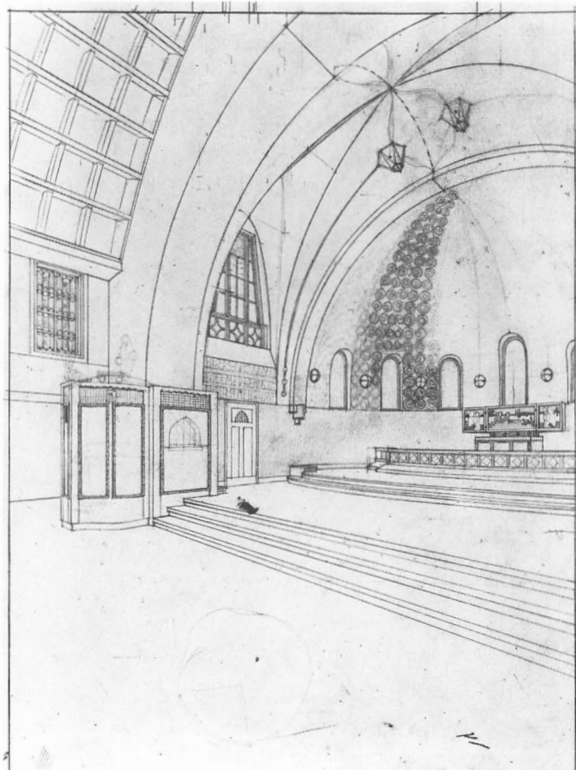

Fig 50. Interiörskiss i tusch och blyerts av C Bergsten 1907. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch of the interior in ink and pencil by C Bergsten, 1907.

västra vindfånget (fig 62 b). Golvet är lagt av kalksten. Trappan till läktaren har trappsteg av kalksten med sättsteg av rött tegel. Innanför ytterdörrarna har placerats mässingsbeslagna, gråmålade svängdörrar med blyspröjsade fält i orange glas. I bågfälten en dekor av blad och blommor (fig 53).

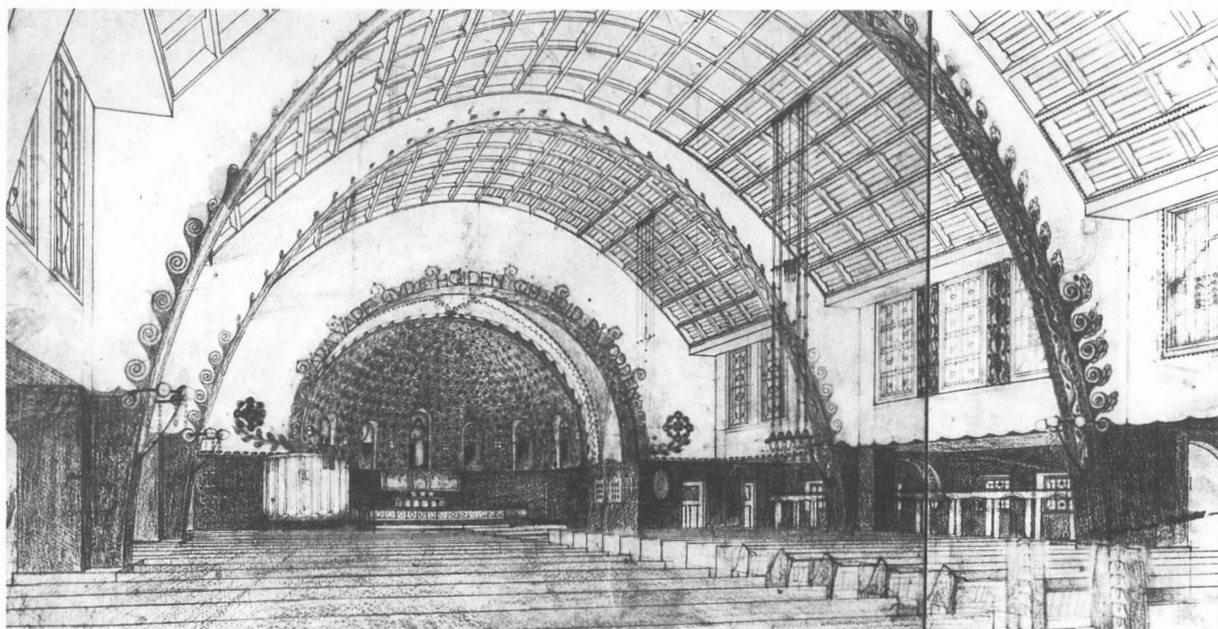
Det västra vindfångets väggar är i det nedre fältet avfärgade i en ockragul ton med en avslutande bård i svart. Golvet är lagt med kalksten. Under läktartrappan är toalett inredd. Dörrarna är vitmålade med glasade bågfalt i orange glas. Rummet används numera som sk brudkammare och är möblerat med stolar och toalettbord med spegel.

Även de båda övriga vindfångens innerväggar är målade i vitt och ockra med svart ornamentbård och golven är lagda av kalksten. Båda används numera närmast som förrådsrum. I tornets vindfång är det bågformade väggfältet över de båda dörrarna till kyrkorummet dekorerat med rankor i gråskala och gula accenter. Den halvrunda utbyggnaden för tornets spiraltrappa genombryts mot vindfånget av en spetsbågig nisch, prydd med målade ornament.

Det norra vindfånget har numera förbindelse med kapellet, som genom ett mellangolv 1967 indelades i två våningar. Det övre kapellet (fig 54) nås även direkt från

Fig 51. Interiörskiss i blyerts och färgkrita av C Bergsten 1908. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch of the interior in pencil and coloured crayon by C Bergsten, 1908.

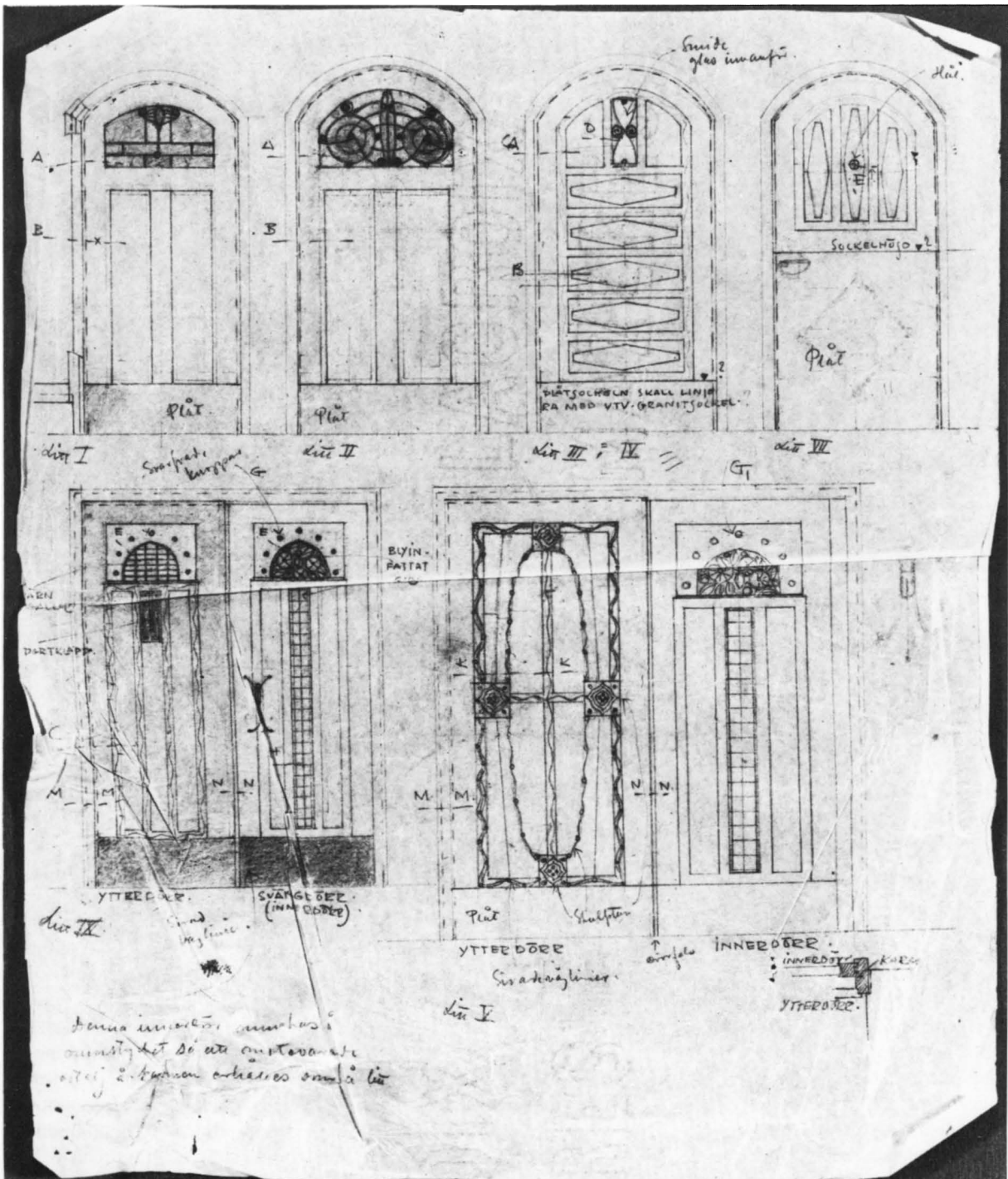

Fig 52. Skiss till dörrar av C Bergsten. Litt I. Jfr fig 44, 47. – III–IV. Jfr fig 36. – VII. Sakristians ytterdörr. – IX. Södra entréns dörrar. – V. Jfr fig 31, 53. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketches for doors by C Bergsten. Litt I. Cf figures 44, 47. – III–IV. Cf figure 36. – VII. The entrance door of the vestry. – IX. The doors of the south entrance. – V. Cf figures 31, 53.

Fig 53. Dörrar i huvudentréns vindfång.

Doors in the porch of the main entrance.

huvudentréns vindfång och används för andakter, dop och vigslar. Rummets halvrunda utsprång är försett med fem fönsteröppningar i spetsbågiga nischer. Fönstren har katedralglas samt i mittpartiet ett ornament i orangefärgat glas. I bågfälten över fönsteröppningarna bildar nakna glödlampor en ljusramp. Under fönstren är radiatorer placerade. Golvet, som i den halvrunda delen ligger två trappsteg lägre än i rummet i övrigt, är täckt med mörka kokosmattor. Framför mittfönstret är ett altare placerat. Knäfallspallar och stolar är av mörkbetsat trä med ljus läderklädsel. Dopfunten är utförd av järnsmede. Vid väggen mot kyrkorummet står ett orgelharmonium (se nedan).

Det undre rummet, som endast omfattar den halvrunda utbyggnaden, används nu som bisättningsrum. Väggarna är vitputsade, golvet är belagt med sexkantiga tegelplattor. Mitt på golvet är en katafalk av mörkbetsat trä placerad och framför denna, direkt mot väggen en skulpterad altarpriodnad med ett stort kors i mörkbetsat trä. Bisättningsrummet avskiljs från det yttre rummet av gråmålade trädörrar. Entrén till detta parti är placerad i utrymmet under det norra vindfånget och rummet får ljus genom en fönsteröppning i den nordvästra muren. Fönsteröppningen har formen av en

snedställd kvadrat och är försedd med katedralglas samt färgat glas i grått och guld. De utvändigt kopparklädda dörrarna (se ovan) har på insidan stående panel.

Det ursprungliga begravningskapellets interiör framgår av fig 55. Det höga och ljusa rummet var inrett med väggfasta, mörkbetsade bänkar samt murat altare av tegel. Altarpriodnaden var densamma som i det nuvarande bisättningsrummet liksom även katafalken. Katafalken kunde på spår skjutas in i kapellet från ett bakomliggande rum, som användes som likbod (fig 19b).

Senare förändringar och restaureringsförslag

De förändringar som skett är både beträffande exteriören och interiören mycket få. Vid flera tillfällen har dock omfattande förändringar av interiören diskuterats i samband med planerade restaureringar.

De förändringar, som genomförts i exteriören, har helt och hållet orsakats av underhållsskäl. Så beklädades de vitputsade hörnfälten i tornets översta våning redan 1912 med kopparplåt. I samband med reparationer av taktäckningen har också taken på sidoskepp och sakristia, som ursprungligen var täckta med rödmålad, galvaniserad järnplåt, omtäckts med kopparplåt. De ursprungligen vitputsade partierna i exteriören, som snabbt smutsades av sot från gasverkets och elverkets skorstenar, är numera i stället avfärgade i grått.

En genomgripande förändring av interiören diskuterades redan på 1930-talet, då arkitekten Ove Leijonhufvud gavs i uppdrag att utarbeta förslag till vissa ändrings- och reparationsarbeten. I en PM, daterad den 11 februari 1936, framläggs förslag till förändringar, som skulle ha inneburit en total omgestaltning av kyrkorummet. De föreslagna förändringarna var betingade dels av att kyrkorummet ansågs för stort och dels av estetiska skäl. Förslaget som tydligt visar att man stod helt främmande för rummets jugendkaraktär, upptar följande punkter: 1. För att minska kyrkorummet skall dels väggar uppföras mot sidoskeppen och dels vikkörrar uppsättas i bakre delen av mitskeppet. I sidoskeppen inrättas förvaringsutrymmen. – 2. Förändring av bänkinredningen. – 3. Höjning av altaret och flyttning av altarskåpet. – 4. Igensättning av fönstren mot det södra vindfånget. – 5. Uppsättning av triumfkrucefifix i triumfbågen. – 6. Ny predikstol. – 7. Flyttning av Hubertushjorten till en nisch vid den nya södra väggen. – 8. Förändring av belysningen i och bakom triumfbågen. Ny vägg- och takarmatur. – 9. Nya nummertavlor. – 10. Fullständig ommålning för »att giva en lugn och värdig form». – I ett tillägg påpekas att ny altarring av ek är önskvärd liksom omordning av sakristian.

Fig 54. Interiör av kapellet efter restaureringen 1967.

Interior of the chapel after the restoration in 1967.

Restaureringsfrågan bordlades dock av kyrkorådet tills vidare och den enda modernisering, som kom att genomföras, gällde uppvärmningssystemet, vilket utgjordes av en kombination av varmluft från ett värmebatteri i pannrummet och radiatorer i kyrkorummet. Varmluften, som spreds via en öppning i väggen under läktaren (fig 42) och öppningar under de bakersta, väggfasta bänkarna, slopades 1943 och lågtrycksången ersattes av varmvattensystem med oljeeldning.

Restaureringsfrågan togs upp till förnyad prövning först på 1950-talet. Vid biskopsvisitationen 1952 påtalade biskop Manfred Björkquist att en restaurering av kyrkorummet måste betraktas som ett angeläget önskemål, något som också två år senare underströks av den nytillträdde biskopen Helge Ljungberg. Inför planeringen av en restaurering lämnade Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå 1956 genom S Söderholm och Å Tengelin på församlingens önskan ett utlåtande om kyrkans tekniska tillstånd och konstnärliga värde. Man betonar här att kyrkan tekniskt befann sig i gott skick fränsett vissa putssprickor och att den konstnärligt måste anses som »ett in i minsta detalj väl och konstnärligt genomstuderat byggnadsverk och ett av de vackraste exemplen inom landet på kyrklig arkitektur från sekelskiftet». Några direkta förändringar av kyrkorummets inredning, dekor och färgskala borde därför ej ske.

En första förändring i detta skede gällde orgeln, som man redan på 1930-talet velat ersätta med ett nytt och större orgelverk. Den 5 maj 1958 beslöt kyrkorådet om att ett nytt orgelverk från Grönlunds orgelfabrik i Gammelstad skulle ersätta den ursprungliga orgeln. Fasaden utformades enligt förslag av arkitekten L J Stalin, godkänt av Byggnadsstyrelsen den 4 juni 1958. Installeringen av orgeln skedde 1961. Inga detaljer av den ursprungliga orgelfasaden eller inredningen på läktaren sparades.

Kyrkorådet hade 1959 även tillsatt en kommitté för vidare utredning av frågan om kyrkans restaurering. Som arkitekt anlätades Jan Wahlman, vars »P.M. betr. vissa renoverings- och ändringsarbeten i Hjorthagens kyrka» är daterad den 1 september 1959. De föreslagna åtgärderna består framför allt av olika underhållsarbeten och med tanke på kyrkorummets karaktär är förslaget återhållsamt beträffande förändringar av interiören. Åtskilliga detaljer föreslås dock ändrade av

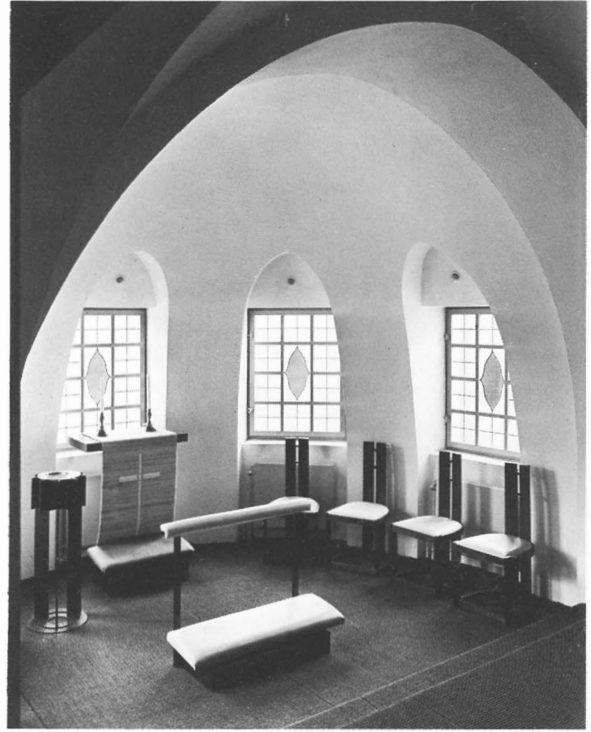
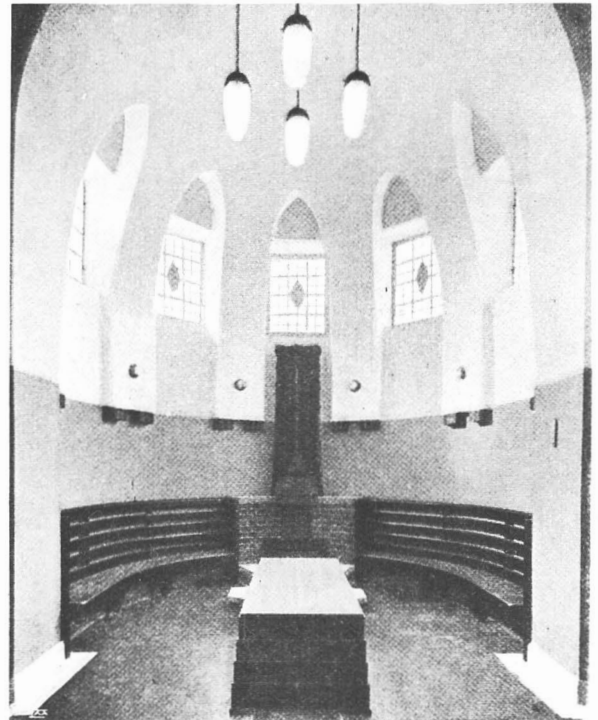

Fig 55. Interiör av det ursprungliga begravningskapellet. Foto i Arkitektur 1910/2.

Interior of the original burial chapel.

estetiska skäl, däribland bänkinredningens färg, korets inredning och armaturen. I samband med nödvändig rengöring eller ommålning av de putsade eller målade ytorna i kyrkorummet påpekas att, »vid ommålning av bänkarna torde en något, dock obetydlig, dunklare samt mattare färg vara motiverad. Bänkarna komma därigenom att framstå något friare i förhållande till rummet varigenom detta kommer att verka högre och helare. Av samma skäl torde en något ljusare och lugnare ton på korabsidens nedre väggparti vara motive-rad.» I fråga om armaturen föreslås förändringar bl a i korets belysning genom att valvkupornas lampor slo-pas. Likaså anses ljuspunkterna i triumfbågsväggens utsmyckning kunna slopas liksom lamporna på kyrkans bakre vägg. Bland förändringarna ingår vidare slopan-de av panelinklädnaden på pelarna samt borttagning av de »omotiverade sekundärfönstren» i korväggen mitt emot predikstolen. Den sistnämnda förändringen åter-fanns även i 1936 år restaureringsförslag. I fråga om predikstolen föreslås att trappbarriären ersätts av »ett lättare räcke, förslagsvis i smide». Liksom 1936 anses en ny altarring önskvärd. Denna bör göras genombruten »för att förbättra insynen till altaret» och förses med klädsel i »antingen en varm gulgrå ton eller möjli-gen naturfärgat sadelsåpat kalvskinn.» Då altarringens röda sammet byts bör också kyrkorummets röda mat-tor ersättas av mattor i varma gula eller grå färger. I fråga om koret föreslås slutligen också att de ljusbä-rande änglarna ersätts av kandelabrar.

I fråga om kyrkans övriga utrymmen föreslås omfat-tande moderniseringar och delvis ny användning. För sakristian föreslås helt ny inredning. För begravnings-kapellet föreslås inläggning av ett bjälklag i höjd med kyrkorummets golv, varigenom två rum bildas, det öv-re avsett för vigslar och dop, det undre för tillfälliga bisättningar. Förbindelse anordnas mellan vigselrum-met och huvudentrén. Samtidigt slopas trappan från det västra vindfånget till källarplanet och utrymmet här

tas i anspråk för toalett medan själva vindfånget inreds som brudkammare. Vidare föreslås att utrymmet på och bredvid orgelläktaren omdisponeras för att kunna utnyttjas som notarkiv, kapprum m m. Fönstret över läktaren bör samtidigt slopas och armaturen ersättas av ny.

En kompletterande PM upprättades den 28 mars 1960 och ärendet handlades efter hörande av riksanti-kvarieämbetet och domkapitlet av Byggnadsstyrelsen den 6 december 1960. En ytterligare komplettering av förslaget, där flertalet förändringar i själva kyrkorum-met strukits, inlämnades den 20 april 1965. Den 31 augusti 1965 godkänner Byggnadsstyrelsen »de arbeten som berör sakristian, nuvarande gravkoret samt rum-met intill orgelläktaren. Beträffande tilltänkta åtgärder i koret får styrelsen med hänsyn till kyrkans synnerliga konstnärliga värde framhålla att varje så att säga korri-gering av estetiska skäl i kyrkans ursprungliga utform-ning måste bedömas som ytterst tveksam. Enligt sty-relsens uppfattning bör därför någon förändring ej vid-tagas i koret.»

Restaureringen genomfördes 1967 och omfattade de planerade förändringarna i biutrymmena (se ovan Byggnadsbeskrivningen) samt vissa yttre och inre un-derhållsarbeten. I kyrkorummet skedde ommålning el-ler rengöring av putsade och målade ytor och dekora-tionsmålningarna behandlades av konservator Sven Dalén. Vid målningsarbetena eftersträvades full över-ensstämmelse med den ursprungliga färgen både till typ och nyans. Bänkinredningen målades dock som före-slagits i en dunklare grå nyans. Vidare inlades ny kork-linoleummatta i bänkkvarteren, som mot koret korta-des med två bänkrader. Det nya golvutrymmet belades med kalkstensplattor. Förändring genomfördes också av nummertavlorna som försågs med nya pannåer och stålstift. De separata siffertavlorna borttogs även. Ar-maturen moderniserades i enlighet med anvisningar från Elektriska provningsanstalten.

Fig 56. Huvudentréns skulpterade konsolhuvuden, utförda av T Strindberg efter skisser av Bergsten.

The carved bracket heads of the main entrance, executed by T Strindberg, from sketches by Bergsten.

Dekorativ utsmyckning

Fasadutsmyckning

Kyrkobyggnadens röda tegelfasader har som dekorativa element endast en mycket sparsam mönstermurning samt enstaka putsade fält (jfr beskrivningen av fasaderna ovan). Bergstens äldre förslag visar en större förkärlek för dekorativa detaljer än det slutliga förslaget från 1907. De dekorativa element, som Bergsten där laborerar med, är putsade friser samt färgat kakel. Ifråga om fasaderna hade byggnadskommittén krävt att »puts skulle användas utvändigt för att icke kapellet må framstå såsom ett annex till Gasverksbyggnaderna» och Bergsten fick kämpa hårt för att driva igenom sitt krav på synligt tegel. Det är troligt att denna putsstrid (jfr ovan) påverkade Bergstens beslut att i det slutliga

förslaget inskränka de putsade ytorna till ett minimum. Den slutliga åtstramningen av huvudfasaden skedde troligen också, som tidigare påpekats, under inflytande från Lallerstedt. I besparingssyfte var byggnadskommittén negativt inställd till exteriörskulptur. I det stadfästa förslaget till huvudfasad 1906 (fig 17 a) redovisar Bergsten ett dekorativt utformat tympanonfält ovanför portalen samt en figurskulptur i nisch. I det slutliga förslaget (fig 19 a) redovisas under mittfältets lisener två skulpturalt utformade konsoler samt i fälten ovanför tre reliefplattor. Endast de båda konsolerna kom att utföras. De följer till sin utformning en bevarad skiss (Bergstens arkiv) och pryds av två kraftfullt skulptera-

de maskaroner, ett mans- och ett kvinnohuvud, i täljsten (fig 56). Den skulptör som anlätades var den unge Tore Strindberg,²⁸ som också utförde altarprydnaden (se nedan). Ytterligare en fasadskulptur i täljsten, en duva (fig 37), har placerats över det västra vindfångets öppning. Som dekorativa element i fasaden ingår också den ristade och målade rankdekor, som återfinns på det norra vindfångets fasad, runt det västra vindfångets dörr och på pelarna i tornets förhall (fig 36, 38).

Dekorationsmålningar

I programmet för tävlingen om kapellbyggnad 1904 angavs att inga kostnader bör »beräknas för dekorativ målning, utöfver enkel linedekoration på kalkfärg» (bil I). I Bergstens tävlingsförslag anges också endast dekor i anslutning till triumfbågen och till sidoskeppskadorna (fig 6d). I förslaget från 1905 (fig 10c) har triumfbågsväggen markerats ytterligare och korabsiden försetts med en rik dekor. I det stadfästa förslaget från 1906 (fig 17c) är en dekor i detta parti endast antydd. I det slutliga förslaget 1907 är absidens dekor fortfarande endast antydd genom rundlar medan en rankdekor markerats på tribun- och triumfbågar samt i utrymmet i anslutning till orgelläktaren (fig 19e). En ornamental markering förekommer också på parabelbågarna. I interiörskissen i fig 51, utförd sannolikt i juni 1908, är principerna för kyrkorummets dekorationsmålningar klara. Parabelbågarna och murarna mellan klerestoriets fönster markeras genom en kraftfull rankdekor och på traditionellt sätt utgör triumfbågsvägg och korabsid centrum för utsmyckningen.

Bergstens förslag till dekorer av kyrkan antogs den 16 november 1908. Arbetet efter Bergstens förslag utfördes av dåtidens mest anlidade dekorationsmålare, Filip Månsson.²⁹ Målningarna kom att utökas och även något förändras under arbetets gång. Den 14 december godkändes Bergstens förslag att måla »hjordarna vid källan» över stora ingångsdörren (fig 60) och den 20 januari 1909 beslöts om ytterligare bibelord över dörarna. Bergsten var emellertid inte helt nöjd med effekten av korets utsmyckning, som tydligen var för lätt och ljus i förhållande till korfönstrens lysande färger, och den 5 februari 1910 beslöts att »enligt B:s förslag

Fig 57. Detalj av långhusets dekorationsmålningar, utförda av F Månsson efter Bergstens skisser. Jfr interiörbilderna fig 41–44.

Detail of the decorative painting in the nave, executed by F Månsson from sketches by Bergsten. Cf the interior pictures in figures 41–44.

Fig 58. Detalj av triumfbågsväggens dekor med inkomponerade glödlampor.

Detail of the decoration of the chancel arch with electric lamps as part of the composition.

Fig 59. Detalj av triumfbågens dekorationsmålningar.

Detail of the decorative painting of the chancel arch.

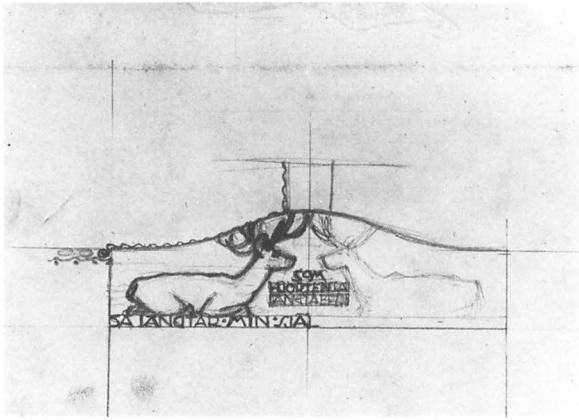
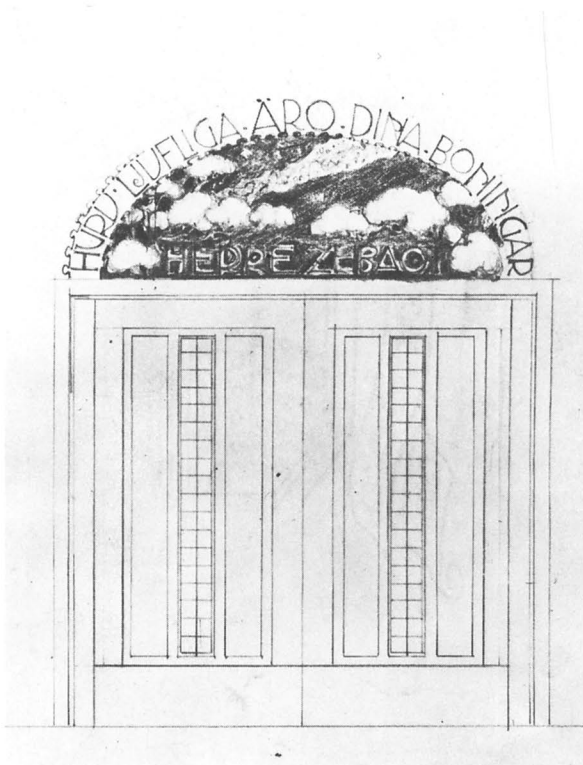

Fig 60. Skiss av C Bergsten till de målade hjortarna över långhusets huvudentré. Jfr fig 45. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch by Bergsten for the painted deer above the main entrance of the nave. Cf figure 45.

Fig 61. Skiss av C Bergsten till dörrar och målat tympanonfält i huvudentréns vindfång mot långhuset. Jfr fig 62. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch by Bergsten for the doors and painted tympanum in the porch of the main entrance into the nave. Cf figure 62.

måla om panelväggen i koret med svartprickig förgyllning».

Dekorationsmålningarna (fig 41–44) är utförda med en tunn, laserande kalkfärg direkt på den grova putsen och utgörs av en yppig växtornamentik kombinerad med en geometrisk linjedekor. Färgskalan är enhetlig och uppbyggd av ett fåtal toner. De uppsvällda, tångliknande bladformationerna och akantusartade slingorna är grå med svagt zinnoberröda, blåsliknande frukter. De vita, modellerande glansdagrarna är åstadkomna genom förtunning av färgen och utsparningar. Dekorens eleganta och graciösa karaktär är framhävd med hjälp av en svart, tunn och mycket precis konturteckning (fig 57).

Långhusets målningar är såsom nämnts koncentrerade till parabelbågarna och murytorna mellan mittskeppets fönster. Målade fält bildar också konsoler till sidoskeppets valvbågar (fig 44). En spröd ranka utgör begränsning för det blågrå panelfältet och tunnvalvets längsgående ribbor markeras av en ornamental kantdekor. I båden runt triumfbågen, på vardera sidan avslutad med ett stort, hoprullat bladornament med inkomponerade ljuspunkter i form av nakna glödlampor (fig 58), ingår texten »Ära vare Gud i höjden och frid på jorden». Den nordvästra väggens motstående bågöppning till orgelläktaren markeras av en bladranka. I dekoren har här inkomponerats även orgelläktarens fasad och väggens lampor ingår som accenter i det mörka väggfältets avslutningsbård (fig 42). Ingången markeras genom det tidigare nämnda målade tympanonfältet med två vilande hjortar och texten »Så som hjorten längtar efter vatten, så längtar min själ, o Gud, efter dig» (fig 45, 60).

Korets vitputsade kryssvalv är försett med en spröd rankdekor, och Bergsten har också här använt belysningsarmaturen som dekorativa element (fig 43). Väggfältet under det stora korfönstret mot sakristian markeras genom ett rektangulärt inskriftsfält med texten »De som vänta efter Herren få en ny kraft». Korets dekor har i övrigt getts en mörkare, guldtomad färgskala som kontrast till det ljusa kyrkorummets gråskala. Absidens akantusliknande, yttäckande rankor är målade direkt på den vita putsytan och den gyllene tonen har åstadkommit genom att fonden mellan rankorna försetts med ockragula rundlar, uppbyggda av linjer och prickar. Dessa tycks ha tillkommit vid den förändring som skedde på Bergstens initiativ 1910, då korets och absidens panelfält målades i den nuvarande varmt kopparbruna tonen med små, oregelbundna fläckar i svart och guld.

Såsom nämnts i beskrivningen av interiören före-

kommer också dekorativ målning i huvudentréns och tornets vindfång. I tornets vindfång har det stora bågfältet över ingångsdörrarna till kyrkorummet dekorerats med akantusliknande ornament av samma typ som i absiden men med ockragula frukter. I huvudentréns vindfång använder sig Bergsten däremot av en helt annan typ av växtornamentik men inom samma gråskala som tidigare. Över ingångsdörrarna till kyrkorummet har det målade tympanonfältet byggts upp av snötyngda trädformationer inom ram och texten »Bered dig att möta din Gud» (fig 62 a). I utkastet till denna dekor hade Bergsten dock tänkt sig en annan, längre inskrift nämligen »Huru ljufliga äro dina boningar Herre Zebaoth» (fig 61). Det gråblå panelfältet avslutas här av en bred bård, även den komponerad av snötyngda grenar med röda frukter och de båda rektangulära fälten nedanför bågen till korridoren till det västra vindfånget pryds av snötyngda granar med röda grankottar (fig 62 b), en dekor som Bergsten ursprungligen tänkt sig för mittskeppets 24 fönster (fig 67).

Glasmålningar

Kyrkorummets fönster har getts en sparsam dekor i färgat glas, som samverkar med den målade dekoren. I det stora korfönstrets översta fält ses den Helige andes duva, tecknad med blyspröjsar i det ofärgade katedralglaset (fig 63). Endast ögonen och den svagt röda näbben är markerade med färg. Färgat glas i violett och orange har använts för de nedersta fältens rundlar. Samma violetta glas återkommer i mittskeppsfönstrens graciösa dekor av rundlar och blyspröjsar (fig 64) medan det orangefärgade glaset använts för sidoskeppsfönstrens mittornament (fig 65). I det stora trappfönstret i huvudfasaden (fig 32, 66) bildas korsornamentet av guldfärgat och violett glas. Det orangefärgade glaset har också använts till kapellets fönster (fig 54) och i dörrarnas glasade partier, som också i vissa fall fått en sparsam blad- och blomdekor (fig 47, 53).

I sina förslag och skisser redovisar Bergsten flera olika idéer ifråga om fönstrens dekorationer (fig 19 e, 50, 51). Liksom i fråga om de dekorativa elementen över huvud taget sker en förenkling och åtstramning i slutskedet. I fig 67 ses en förlaga av Bergsten till korets fönster och till det fönster på orgelläktaren som borttogs i samband med restaureringen 1967. Den snötyngda granen kom såsom nämnts att istället omsättas i dekorationsmåleri i huvudentréns vindfång. Den tredje teckningen i fig 67 visar ett förslag till samma vindfångs glasade dörrfält (fig 53).

Den dekorativa utsmyckningen av kyrkorummet kulminerar i korabsidens glasmålningar (fig 41, 43, 68–

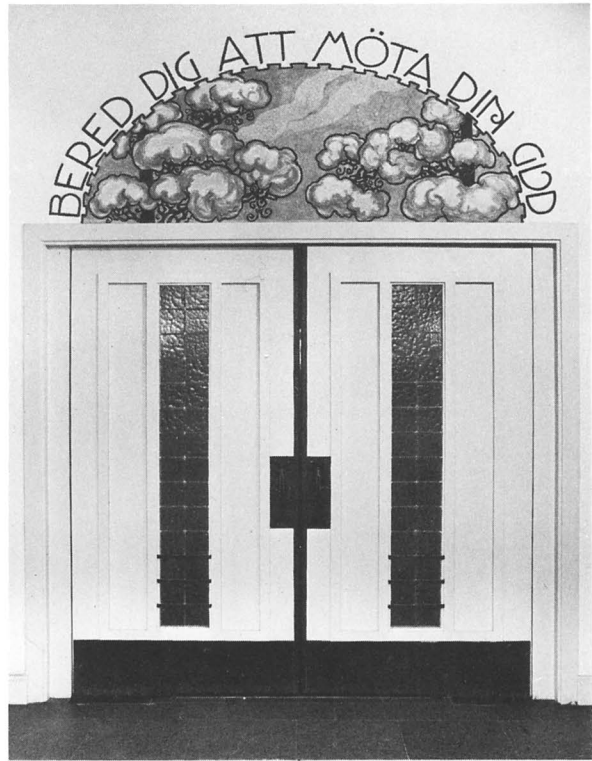
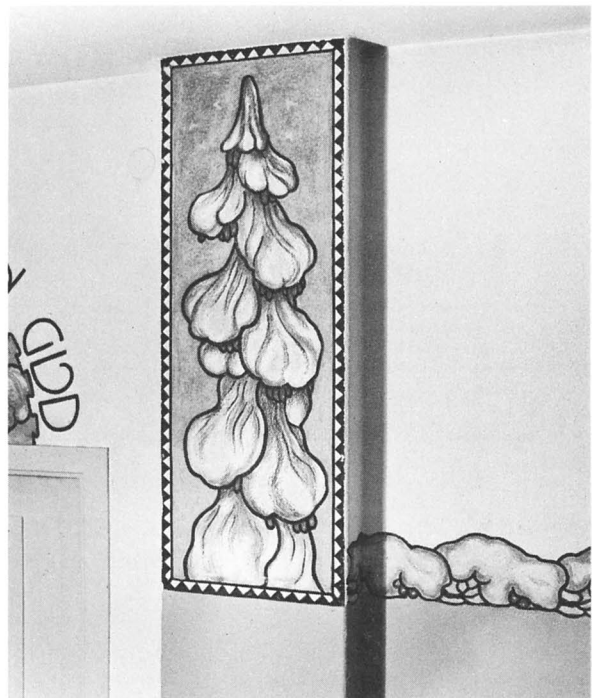

Fig 62 a–b. Detaljer av dekorationsmålningarna i huvudentréns vindfång.

Details of the paintings in the porch of the main entrance.

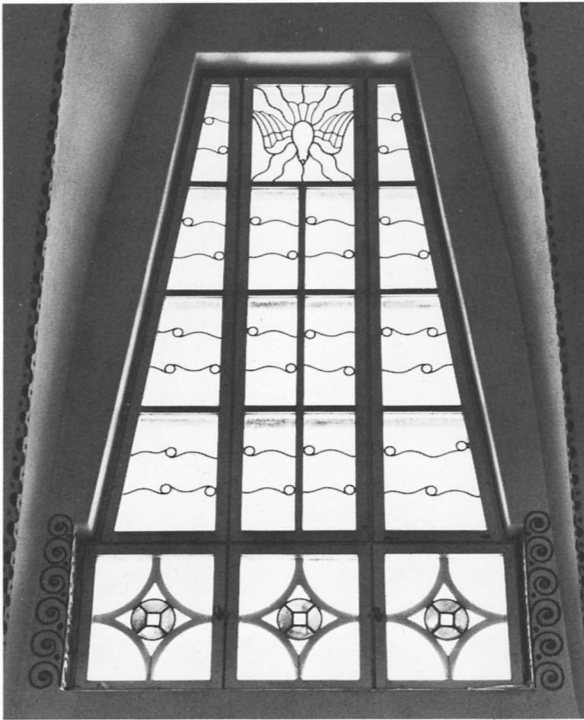

Fig 63. Korets fönster mot nordost.
The chancel window looking northeast.

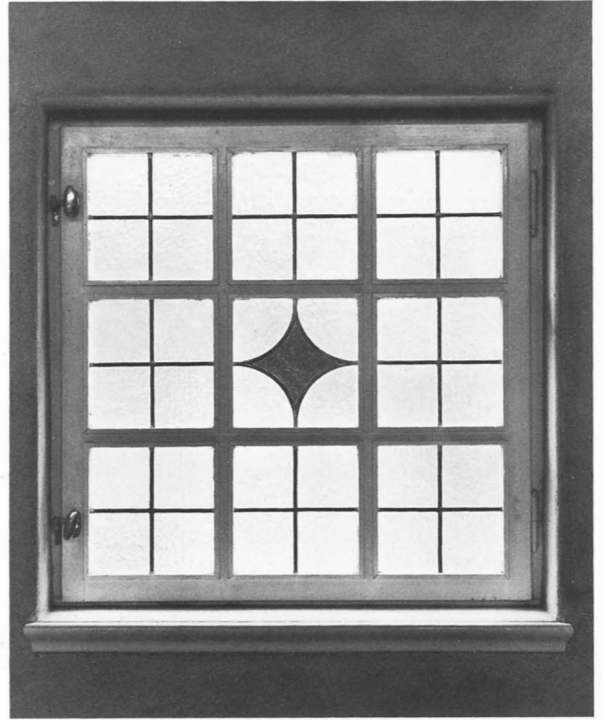

Fig 65. Ett av sidoskeppens fönster.
A window in one of the aisles.

Fig 64. Detalj av klerestoriefönstren i långhuset.
Detail of the clearstorey windows in the nave.

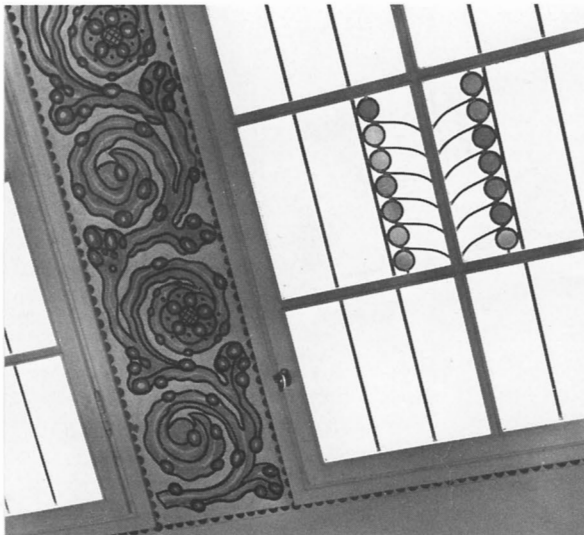

Fig 66. Fönster i huvudfasaden. Jfr fig 32.
Window in the main front. Cf figure 32.

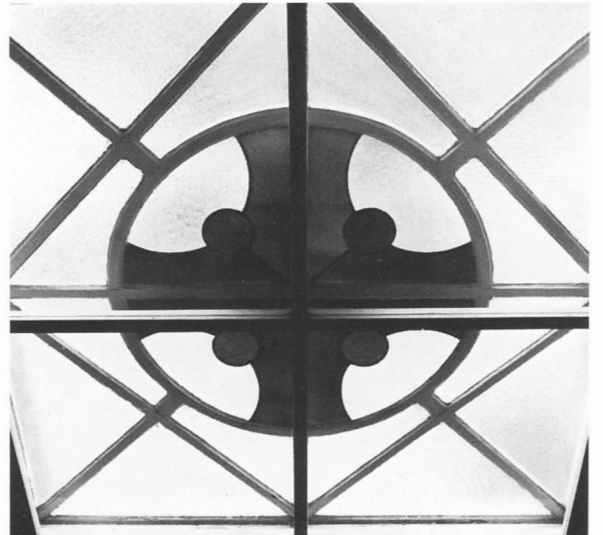
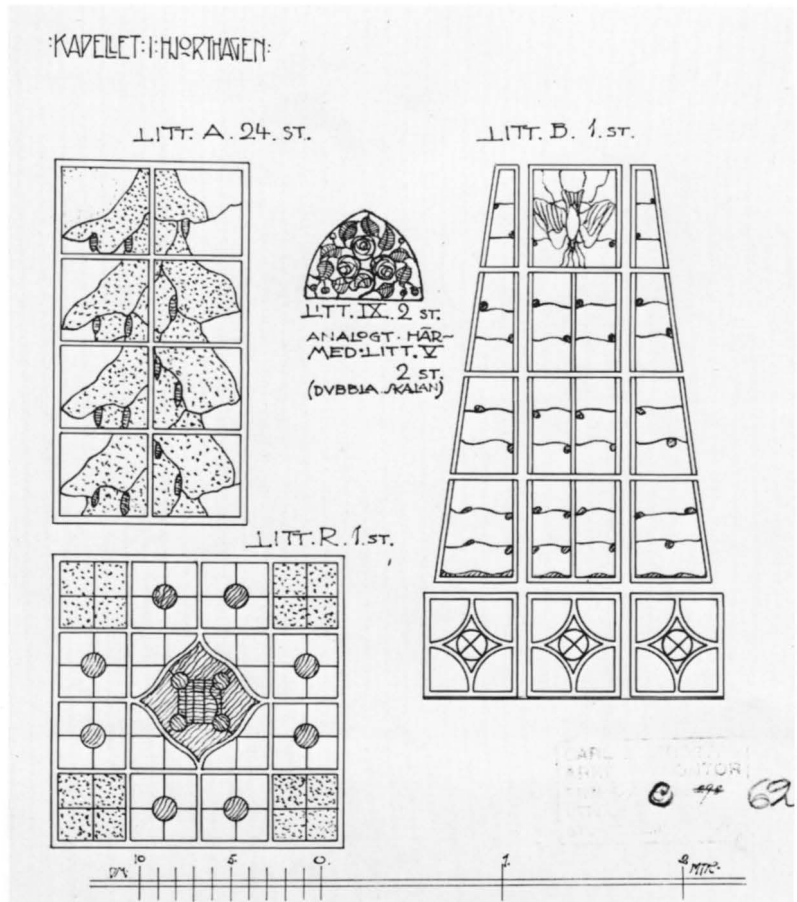

Fig 67. Skiss av C Bergsten till dekorativ utformning av kyrkans fönster. Jfr fig 62 b, 53, 63, 82. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch by C Bergsten for the decoration of the church windows. Cf figures 62 b, 53, 63, 82.

70). Liksom i fråga om skulpturutsmyckningen gavs uppdraget åt en ung konstnär av Bergstens egen generation, Eigil Schwab.³⁰ I fönstret mitt över altaret ses en högrest Kristusgestalt med handen höjd till välsignelse medan de sex omgivande fönstren visar tillbedjande människor i olika åldrar, närmast en ung pojke och en ung flicka, därefter en man och en hustru med sina barn och slutligen en åldrad man och kvinna. Glasmålningarna är utförda i lysande blått, rött, grönt och gult. I sidofönstret längst till höger med den gamla kvinnan (fig 69) anges: »Efter kartonger af E. Schwab, utfördt i Stockholms Glasmåleri. NEUMANN & VOGEL. 1909».

Redan i de 1906 stadfästa ritningarna har Bergsten markerat en figuralt utsmyckning av korets fönster (fig 17 c), något som också återkommer i de slutliga ritningarna (fig 19 e). Den 3 mars 1908 avlämnade Bergsten specialritningar till altarpnyddad m m. I protokollet påpekas att »Fönstret öfver altaret skulle dock af Arkitekten underkastas förnyat studium, i syfte att få det

samma så enkelt, men på samma gång värdigt som möjligt, hälst så, att i fönstret kan inramas en Kristusbild i minst naturlig storlek, hvilket enligt Komiténs ofta uttalade åsigt bäst komme att motsvara Kapellets ändamål». Den 20 maj förevisades ett nytt förslag med målade fönster, »föreställande Kristus i midten, omgifven af en tillbedjande mensklighet i dess olika åldrar och beslöt Komitéen att infordra kostnadsförslag för behandling i Kyrkorådet». Den 16 juni beslöt man så att antaga förslaget. I interiörskissen i fig 51 finns dessa motiv tydligt angivna. Med Bergstens idéskisser som underlag utarbetades därefter kartonger till glasmålningarna av konstnären Eigil Schwab. Kartongerna förelåg i januari 1909 och granskningen överläts åt hovintendenten Lindgren, som fortfarande fungerade som sakkunnig åt byggnadskommittén (jfr ovan). Invändningar riktades framför allt mot Schwabs gestaltning av Kristushuvudet och detta parti av mittfönstret omarbetades i ett par omgångar.

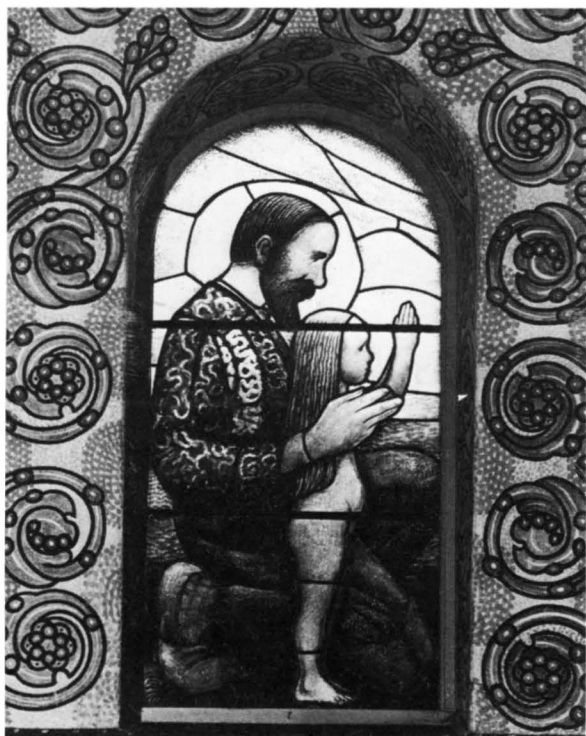

Fig 68–69. Glasmålningar i koret, utförda av Neuman & Vogel efter kartonger av E Schwab 1909. Jfr fig 41, 43 och 70.

Stained glass in the chancel, executed by Neuman & Vogel from cartoons by E Schwab, 1909. Cf figures 41, 43 and 70.

Fig 70. Altarpartiet.
The altar.

Fig 71. Altaruppsats i murbruk med polykroma reliefscener. Utförd av T Strindberg efter Bergstens skisser. Jfr fig 72.

Altar-piece in mortar with polychrome reliefs. Executed by T Strindberg from sketches by C Bergsten. Cf figure 72.

Inredning och inventarier

Sekelskiftets av jugendstilen influerade miljökonst inenbar att arkitekten såg som sin uppgift att gestalta en helhet. Även varje föremål i byggnaden skulle formas i konstnärlig medvetenhet. Till alla de ursprungliga inredningsdetaljerna i Hjorthagens kyrka finns därför skisser eller ritningar av Carl Bergsten. Också för den utsmyckning, som lämnades över till andra konstnärer – dekorationsmålningarna, glasmålningarna, altaruppsatsen, skulpturerna – utgör Bergstens skisser grunden.

I tävlingsprogrammet 1904 anges, att »Allt hvad till kapellets inre utrustning hör, såsom altare med tillbehör, predikstol, orgel, läktare, bänkar, belysningsarmaturer skall hållas enkelt» (bil I). I Bergstens tävlingsritningar är endast en konventionell inredning antydd (fig 6 d). I skisserna från 1905 (fig 14 c) har dock altarparti och predikstol fått en speciell gestaltning och i de 1906 stadfästa ritningarna redovisas sådana detaljer som dörrar, predikstol, altarparti, nummertavla och orgelfasad i sektionerna (fig 17 c–d) liksom i de slutliga ritningarna från 1907 (fig 19 e). I interiörskisserna i fig 48–50 kan man följa delar av Bergstens arbete med totalgestaltningen av kyrkorummet.

Förslagsritningar till inredning förelåg i början av 1907, men godkändes ej av byggnadskommittén, som uppdrog åt hovintendenten Lindgren att vidtala arkitekten. Bergsten befann sig 1907 utomlands på stipen-

dieresa, men återvände tillfälligt till Stockholm i juli för att den 23 förevisa förändrade ritningar till kyrkomöbler. Kommittén önskade dock ytterligare förändringar, särskilt i fråga om altare och predikstol. Den 15 januari 1908 beslöts att ålägga Bergsten, »som lär vistas i Paris, att senast 1 februari insända nya inredningsritningar». Den 11 februari prövades och beställdes med vissa ändringar ritningar till orgelfasad, predikstol, bänkar och altare. De inredningsritningar, som stadfästes den 18 september 1908, är daterade i mars och juli detta år (fig 72, 78).

Altaranordning

Altaret (fig 70), som är placerat i absiden, är murat av rött tegel och putsat. Framsidan dekorerar av sex lisenner i rött tegel. Altarskivan är utförd i polerad kalksten. I altaret har lämnats utrymme för en radiator och varmluften cirkulerar genom en öppning i vardera kortsidan.

Altarets utformning följer den stadfästa ritningen (fig 72) frånsett att pilastrarna här tänks dekorerade med mosaik. Vid restaureringen 1967 uppsattes en piscina av kalksten till vänster om altaret.

Altaret pryds av en altaruppsats (fig 71), gjuten i murbruk och med polykroma reliefscener.³¹ Ramverket har getts mosaikeffekt genom nedsänkta, kvadratiska fält och är försett med lister av oxiderad mässing.

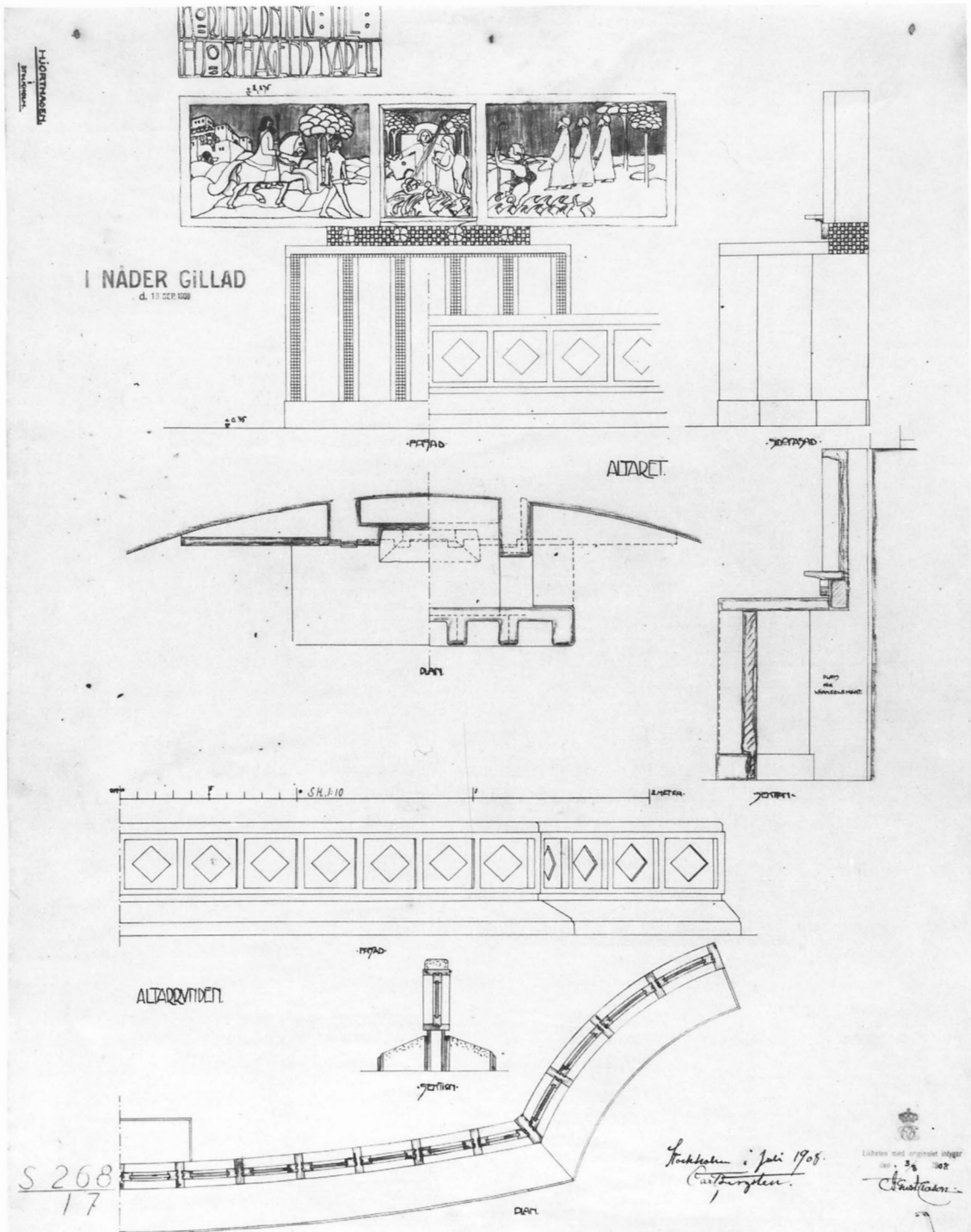

Fig 72. Ritning till altare, altarprydnad och altarring. Daterad och signerad av C Bergsten i juli 1908. Stadfäst 18 september 1908. RA. Foto RA.

Drawing for the altar, altar-piece and communion rails. Dated and signed by C Bergsten in July 1908. Approved 18 September 1908.

Uppsatsen, som mäter 74×283 cm, vilar på en likaså gjuten predella, där mosaikeffekten åstadkommits genom ruttmönster och rundlar. På predellan har fastsatts fyra cylindriska kalkstensornament med reliefkors.

Altaruppsatsens tre reliefscener skildrar Jesu födelse i Betlehem och händelser i samband med denna. I det bågformade mittfältet ses den nyfödde omgiven av Maria och Josef. I det högra fältet avbildas en herde med sin hjord och de tre vise männen med sina gåvor till barnet medan det vänstra fältet upptas av kung Herodes och en svärd bärande tjänare på väg till Betlehem för att förgöra barnet. Färgerna i dräkterna utgörs av rött, blått och guld. Himlen är kraftigt blå, gräs och träd blågröna.

Altaruppsatsen är utförd av skulptören Tore Strindberg (not 28), som också anlätades för portalernas skulpturer och Hubertushjorten (fig 36, 56, 76), och följer i fråga om uppbyggnaden de stadfästa ritningarna (fig 72). I fråga om figurscenerna har Strindberg däremot gjort vissa ändringar i förhållande till Bergstens ritning, där motiven endast är skisserade. Överensstämmelserna är dock påfallande många och ifråga om scenen med den ridande Herodes är Bergstens ritning en direkt förlaga. Altaruppsatsen uppges vara färdigmodellerad den 20 januari 1909, då man i sammanträde med byggnadskommittén beslöt att förse den med en ram av stuckornament och en skyddande kant av oxiderad metall.

Före byggnadskommitténs godkännande av det slutliga förslaget hade Bergsten presenterat flera varianter till altarutsmyckning och olika idéer redovisas också i ritningarna till kyrkobyggnaden.

I tävlingsförslaget pryds altaret av en stor altaruppsats (fig 6d). I det följande förslaget och alternativa skissen från januari 1905 (fig 10c, 11a) anges på vardera sidan om altaret två stående änglar, troligen tänkta som polykroma träreliefer. Dessa änglar finns kvar också i skisserna från april (fig 14c) men har i de i juni daterade ritningarna ersatts av ett stort krucifix, placerat på altaret (fig 15c). Krucifixet finns kvar i såväl det stadfästa som det slutliga förslaget från januari 1907 (fig 17c, 19e). I interiörskissen i fig 48 pryder också samma krucifix altaret.

I mars 1907 uppvisades Bergstens förslagsritningar till inredningen, däribland till altare och altarutsmyckning, vilka emellertid ej godkändes av byggnadskommittén. Nya ritningar förelåg i början av 1908, men godkändes inte heller då. Bland Bergstens efterlämnade ritningar ingår tre olika, odaterade förslag (fig 73–75). Den i fig 73 återgivna skissen i blyerts, som också finns i en variant där även sektioner ingår, är troligen

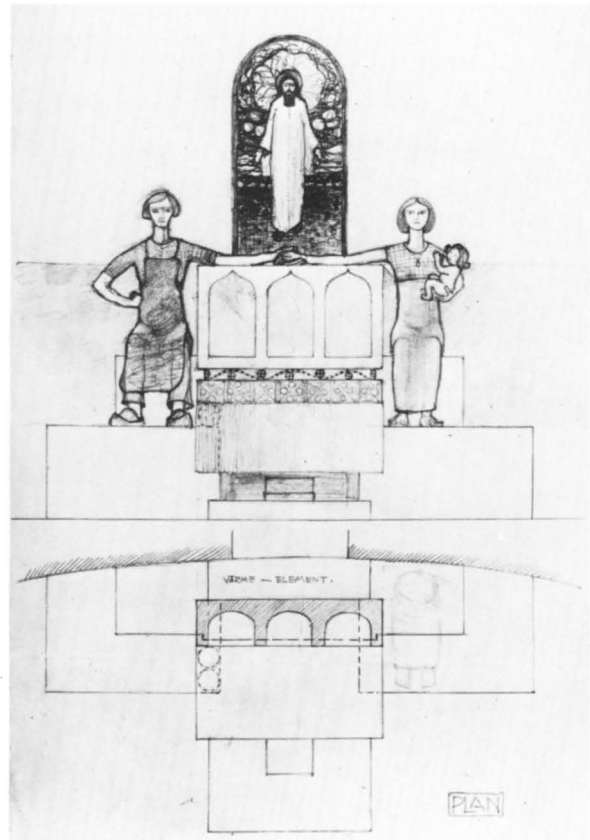

Fig 73. Förslag till altare och altarprydnad av Bergsten, sannolikt mars 1908. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Proposal for altar and reredos by Bergsten, probably March 1908.

identisk med det förslag från mars 1908, som föranledde byggnadskommittén »att uppdraga åt Professor Lallerstedt att samråda med arkitekten i syfta att erhålla ett nytt mera lättfattligt förslag till altare (jfr ovan avsnittet Bergstens förhållande till uppdragsgivaren). På altaret har placerats en rektangulär uppbyggnad med bågält ovanför vilken centrum utgörs av korets mittfönster med en stor Kristusgestalt, tänkt att utföras som glasmålning. På vardera sidan av altaret har placerats två gestalter i friskulptur, en man i arbetskläder och en kvinna med ett spädbarn, som räcker varandra handen över altaret. I den andra varianten vilar deras händer på en uppslagen bibel. Förebilden är Den Heliga familjen, Josef, Maria och Jesusbarnet, som av Bergsten omvandlas till en vanlig arbetarfamilj med ursprung i arbetarstadsdelen Hjorthagen.

Bergstens följande förslag, fig 74, har helt utelämnat

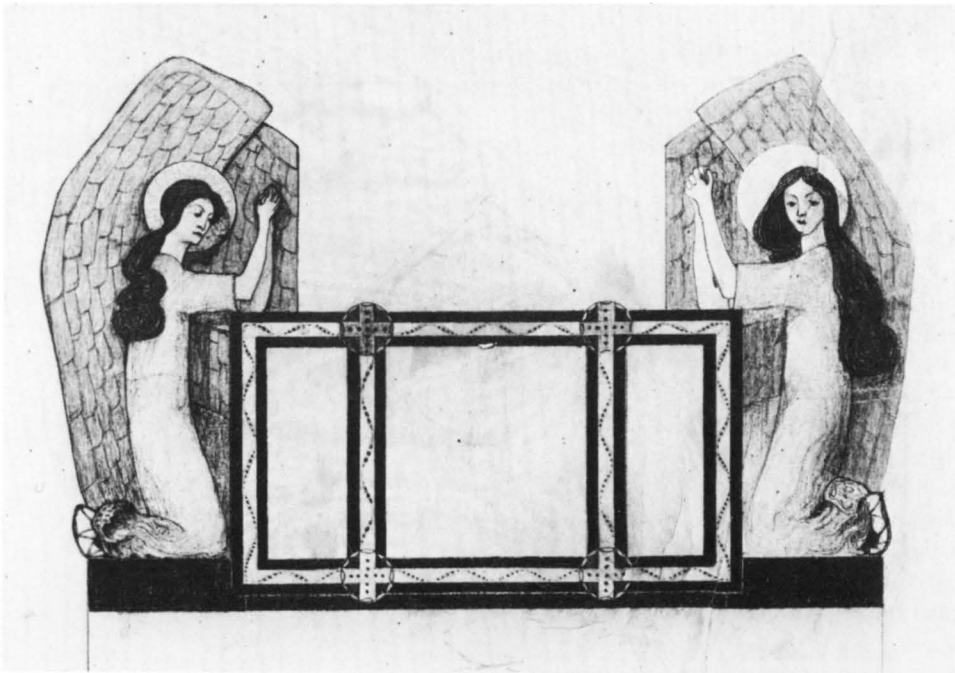

Fig 74. Förslag till altarprydnad av Bergsten våren 1908. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.
Proposal for a reredos by Bergsten, the spring 1908.

Fig 75. Skiss till altare och altaruppsats av Bergsten, juni 1908. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.
Sketch for altar and altar-piece by Bergsten, June 1908.

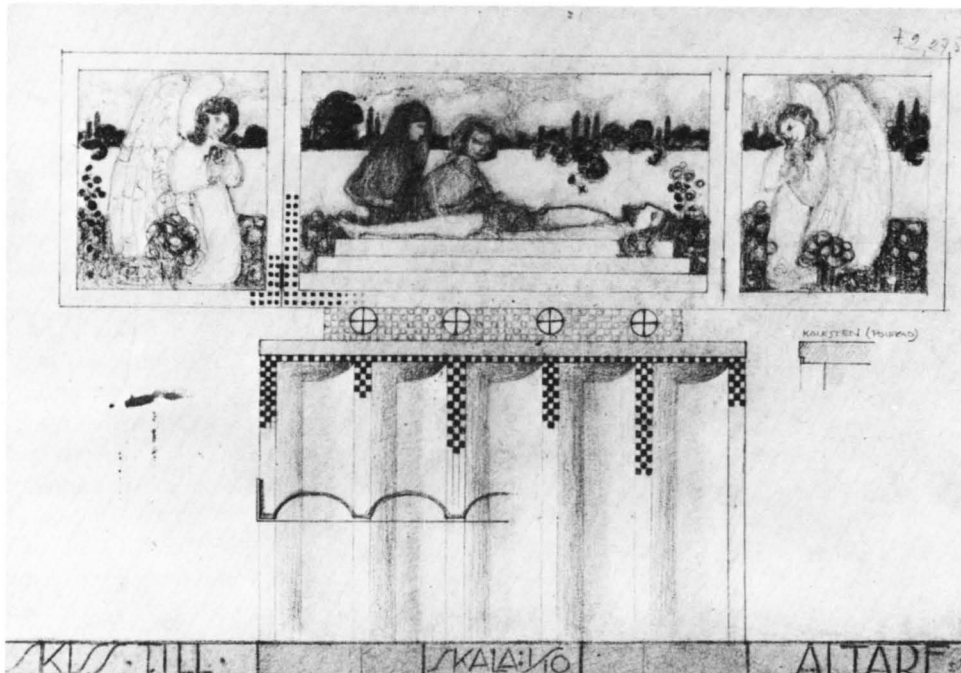
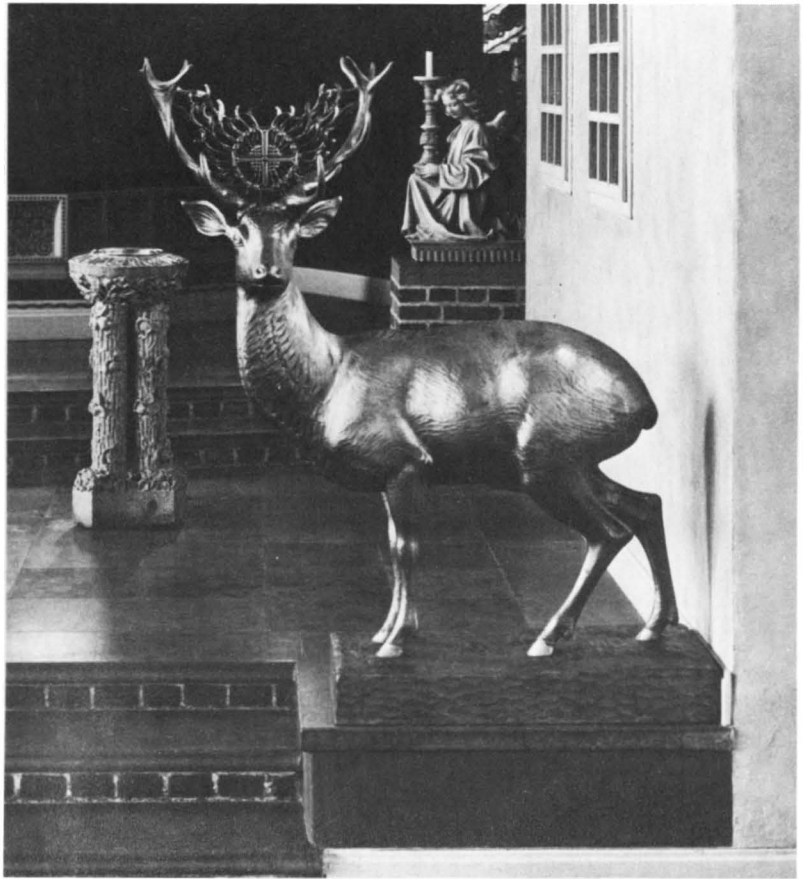

Fig 76. Hubertushjort. Träskulptur av T Strindberg efter skiss av Bergsten. Utförd 1910.

St. Hubert stag. Wooden sculpture by T Strindberg after a sketch by Bergsten. Executed in 1910.

den för byggnadskommittén kontroversiella skulpturgruppen. De flankerande gestalterna utgörs i stället av två traditionella, tillbedjande änglar. Också dessa bör vara tänkta som polykroma träskulpturer. I denna skiss går Bergsten tillbaka på den idé till altarutsmückning, som redovisas i ritningarna från början av 1905. I interiörskissen i fig 49 har Bergsten också infogat änglarna i deras tänkta sammanhang. Under sensvåren 1908 utformar Bergsten det slutliga förslaget, en triptyk med figurscener (fig 75). Det tidigare förslagets tillbedjande änglar har här fått flytta upp till altaruppsatsens sidofält, där de flankerar en framställning av den sörjande Maria och Johannes vid Kristi döda kropp. I Bergstens interiörbild i fig 51 har triptyken placerats in i koret. Bergstens förslag antogs den 16 juni 1908, »dock med utbyte af Kristi döda kropp mot t. ex. Bebädelsen». Motivet utbyttes mot Kungarnas tillbedjan och Herodes i den utformning, som sedan fungerade som förebild för skulptören (fig 72).

Den öppna altarringen, som har bruten planform, följer den stadfästa ritningen (fig 72) utom i fråga om

fyllningarna, som på altarringens framsida gjorts rektangulära. Ritningens snedställda kvadrater återkommer däremot i fyllningarna på altarringens baksida. Altarringens ramverk är målat i grått. Fyllningsfälten på framsidan är dekorerade med målade ornament, utformade i samstämmighet med kyrkorummets dekor i övrigt, och även ramverket har här getts en sparsam dekor i svart (fig 43). Knäfall och överliggare är klädda med röd sammet.

Separata altaren finns också i sakristian och i kapellet (fig 54), tillkomna vid restaureringen 1967.

Skulptur

En stor skulptur, föreställande en Hubertushjort, är placerad i koret vid triumfbågen mitt emot predikstolen (fig 76). Den stora hjorten, höjd 173 cm, är skuren i trä samt förgylld. Korset och strålsolen mellan hornen är försilvrade. Hjorten är modellerad av skulptören Tore Strindberg (not 28), som även utfört altaruppsatsen och portalskulpturerna, och skuren av träsnidaren Per Kers 1910.

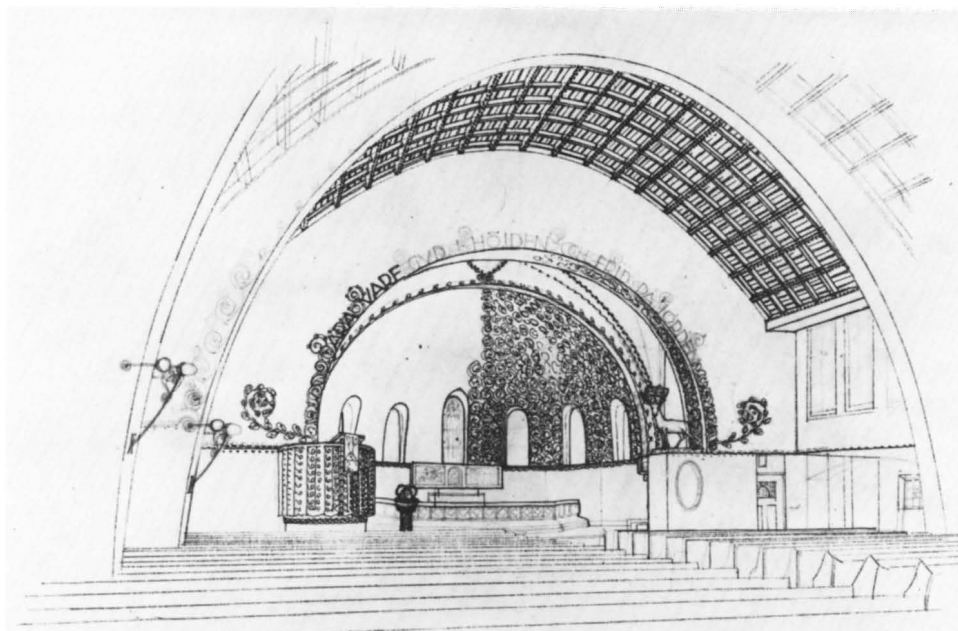

Fig 77. Interiörskiss av Bergsten 1908, visande bl a Hubertushjorten och dess tänkta placering. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch of the interior by Bergsten, 1908, showing, among other things, the possible position of the St. Hubert stag.

Hubertushjorten förekommer i en interiörskiss av Bergsten (fig 77), utförd något efter den troligen i juli 1908 tillkomna skissen i fig 51. Hjorten är placerad som pendang till predikstolen på ett högt podium i liv med triumfbågsväggen. På väggytan under skulpturen har Bergsten antytt en nummertavla. Förslaget till skulpturutsmyckning av koret bordlades av ekonomiska skäl av byggnadskommittén i april 1909. Det skisserade väggpartiet hade dock utförts, men på sammanträde den 17 juni beslöt man att riva detta eftersom det skymde koret. Förslaget togs upp på nytt den 5 februari 1910 och godkändes för utförande sedan kyrkvärden, friherre Evald Ugglå erbjudit sig att bekosta skulpturen.

Koret pryds även av två knäböjande, ljusbärande änglar, placerade på tegelmurade plintar med skiva av polerad kalksten (fig 76). Skulpturerna, höjd 86 cm, är gjutna i gips och patinerade i terrakottafärg. Försedda med stämpel samt »made in Italy». Inköpta 1909 genom Hallins Konsthandel.

Ovanför kyrkorummets huvudingång i nordväst har placerats en i täljsten skulpterad ängel (fig 45), utförd av bildhuggaren N A Sandin (jfr dopfont).

Predikstol

Predikstolen är placerad vid triumfbågsöppningen (fig 41) och vilar på ett murat och putsat underrede, avfärgat i blågrått. Korgen är av helren furu med skurna detaljer samt dekorativ målning (fig 79). Korgen är

laserad i ljust grönt och målningsdekoren i grått, zinnoberrött och svart är samstämd med kyrkorummets dekorationsmålningar. Uppgången till predikstolen sker från koret. Trätrappan har murad och putsad barriär med ramverk av trä.

Predikstolskorgen är utförd av Tranås Snickerifabrik efter ritningar av Carl Bergsten. Predikstolens form och dekor följer dock inte den i september 1908 stadfästa ritningen (fig 78), som är daterad redan i mars 1908. I Bergstens interiörskisser i fig 51 och 77 har däremot predikstolen fått en utformning som överensstämmer med det slutliga utseendet.

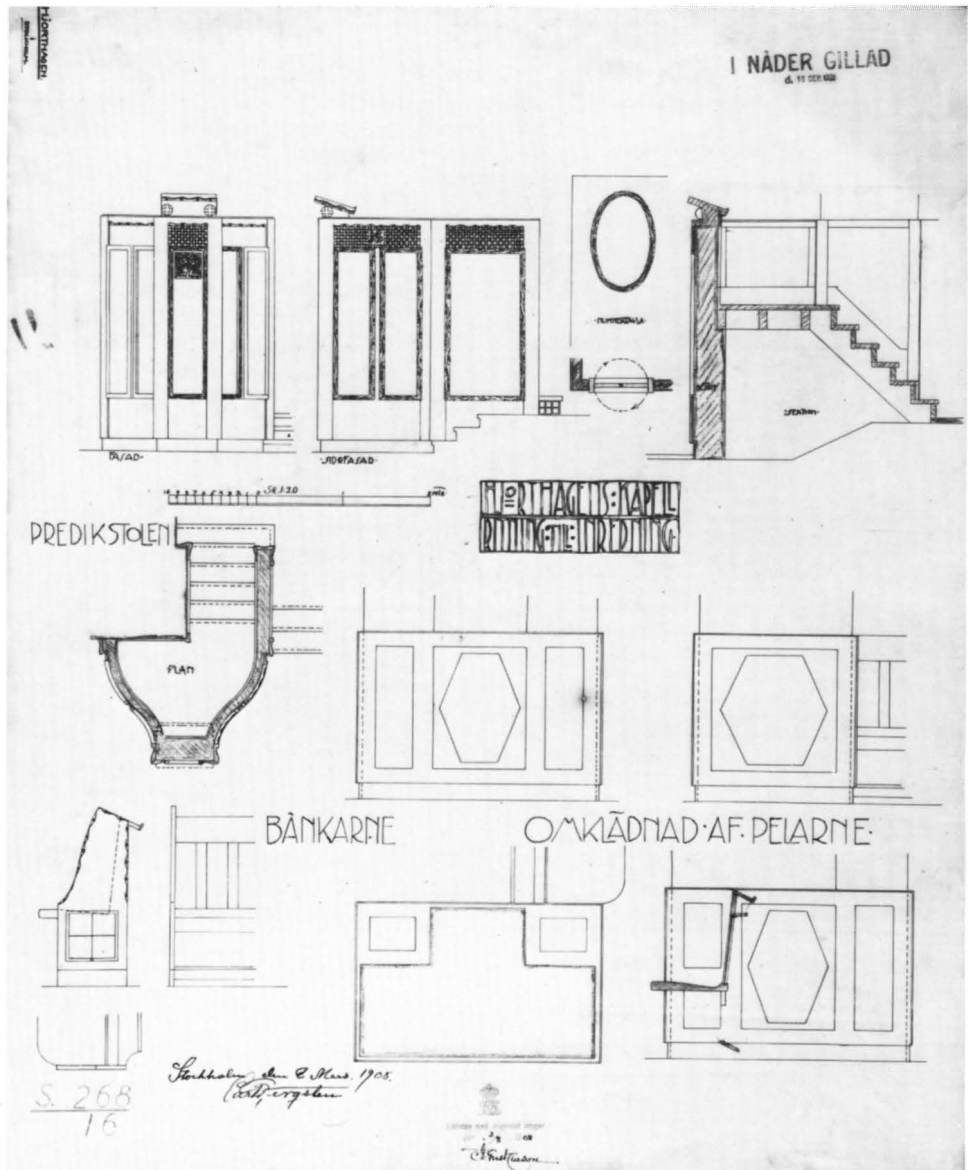
Bänkinredning

Den öppna bänkinredningen är placerad i två kvarter i mittskeppet (fig 41, 42). Bänkarna har genombrutna ryggstöd och gavlar med skuren ornamentik (fig 80). Mot mittskeppets kortvägg är två väggfasta bänkar placerade. Utrymmet under dessa bänkar fungerade ursprungligen som varmluftskanal och döljs av ett trägaller. Rummets tre kraftiga pelare, som skjuter in i bänkkvarteren, är upp till samma höjd som bänkgavlarna inklädda med träpanel. Såväl bänkarna som panelen är målade i ljust grått.

Bänkinredningen, som är utförd av Tranås Snickerifabrik, följer de år 1908 stadfästa ritningarna (fig 78). Av Bergstens interiörskiss i fig 51 framgår att han ursprungligen även tänkt sig bänkkvarteren inramade av en dekorativt utformad, genombruten barriär mot sido-

Fig 78. Ritningar till predikstol, bänkar och panel av C Bergsten mars 1908. Stadfäst 18 september 1908. RA. Foto RA.

Drawings for the pulpit, pews and panelling by C Bergsten, March 1908. Approved 18 September 1908.

skeppen. Bänkinredningen var ursprungligen laserad i ljus grönt i samma nyans som predikstolskorgen och läktaren men ommålades 1967.

Läktare

Den i nordväst placerade orgelläktaren (fig 42) har framspringande, bruten barriär av stående furupanel. Barriären är laserad i ljus grönt och pryds av målad dekor, samstämd med kyrkorummets dekorationsmålningar. Även bågöppningen mot det bakomliggande läktarrummet markeras av målad dekor. Läktarrummet har putsade väggar, som nu är avfärgade i ljus

violett, och täcks av ett valv. I valvet fanns ursprungligen ett dekorativt utformat fönster (fig 67, 82), som borttogs i samband med det nya orgelverket 1961. Uppgången till läktaren sker via en trappa från huvudentréns vindfång. Utrymmet på den andra sidan om läktarrummet inreddes 1967 med skåpinredning för förvaring av noter m.m.

Orgel

Orgelfasaden (fig 42) är utförd efter ritningar av arkitekten L J Stalin 1958 i laserad ek med detaljer i grått, ljus grönt och guld. Orgelverket, som omfattar 21

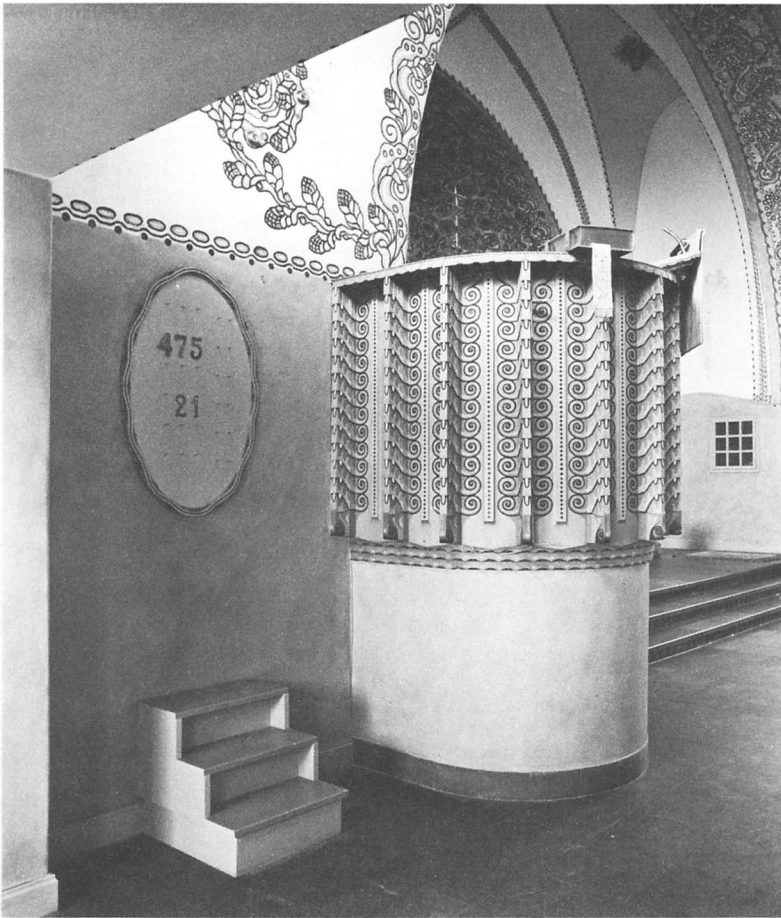
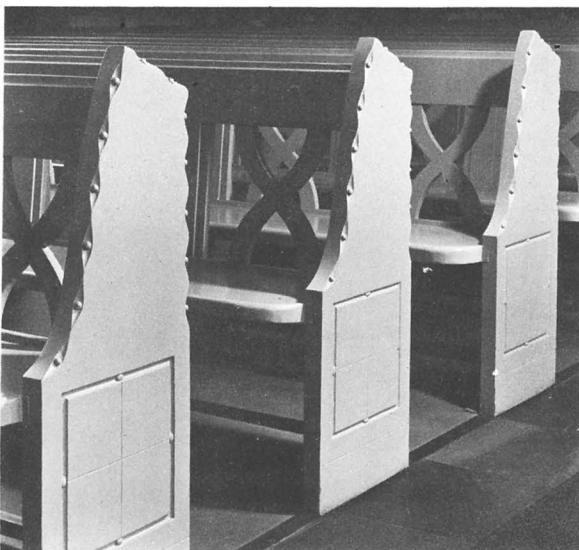

Fig 79. Predikstol av trä med skuren och målad dekor. Jfr fig 77, 78.

Wooden pulpit with carved and painted decoration. Cf figures 77, 78.

Fig 80. Detalj av bänkinredningen.

Detail of the pews.

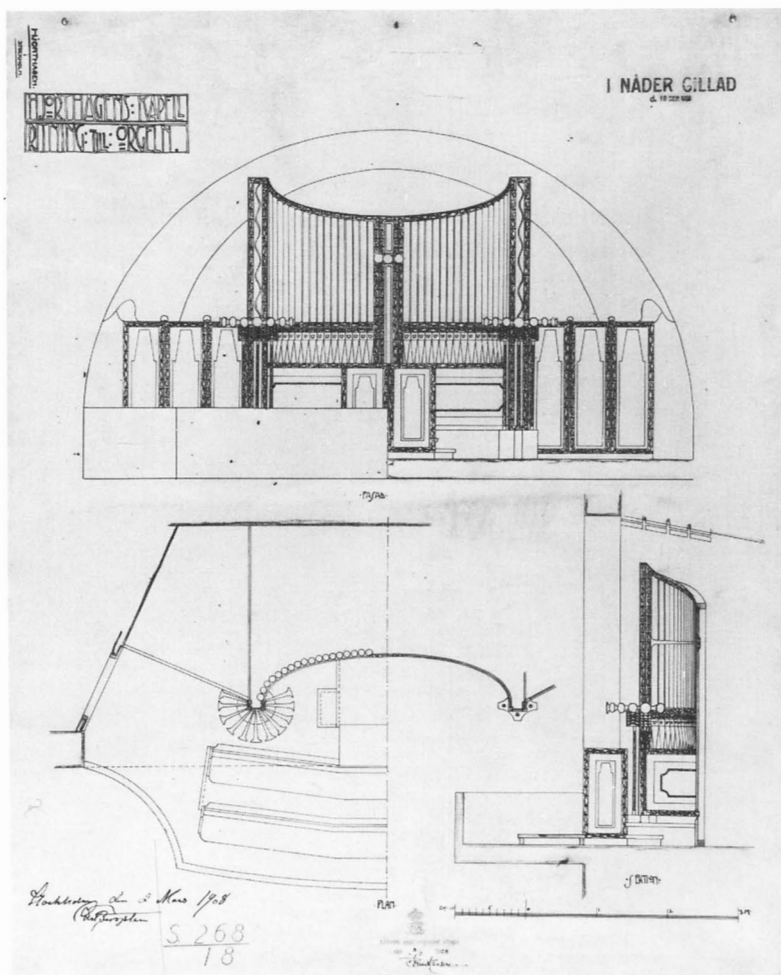
stämmor och två manualer och pedal, är byggt 1960–1961 av Grönlunds orgelfabrik efter dispositionsförslag av professor Alf Linder.³² Orgeln invigdes första söndagen i Advent 1961.

Den ursprungliga orgeln var utförd 1909–1910 av E A Setterquist & Son och omfattade 12 stämmor fördelade på två manualer och pedal.³³ Fasaden var utförd i brunlaserad furu med detaljer i rött.

Man hade ursprungligen avsett att förse kyrkan med ett mindre orgelverk om endast sex eller sju stämmor. På sammanträde med byggnadskommittén den 9 september 1908 framhöll emellertid den kontrakterade orgelbyggaren, direktör Zetterqvist, att den beställda orgeln enligt hans åsikt inte var stor nog för kyrkorummet. Kommittén beslöt därför att också höra två sakkunniga, klockaren i Hedvig Eleonora församling, musikdirektören J Morén och organisten i Klara församling, musikdirektören G Hägg. I en gemensam

Fig 81. Ritning till orgelfasad. Signerad och daterad C Bergsten mars 1908. Stadfäst 18 september 1908. RA. Foto RA.

Drawing for the organ front. Signed and dated by C Bergsten in March 1908. Approved 18 September 1908.

skrivelse påpekar dessa, att »en orgel om 6 stämmor alldeles icke motsvarar varken kapellets storlek och därmed sammanhängande kraf på ett fulltonigt instrument, ej heller de mest blygsamma fordringar på ett kyrkligt tonverktyg i vår tid».

Bergstens ritning till orgelfasad är daterad i mars 1908 och stadfästes den 18 september samma år (fig 81). Fasaden kom dock att senare förändras i vissa detaljer (fig 81–83).

Ett orgelharmonium är uppställt i kapellet. Tidigare använt i dopkapellet vid Allmänna BB. Överfört 1975. En separat kororgel om 3 stämmor anskaffades 1976. Utförd av Åkerman & Lund.

Nummertavlor

Nummertavlorna utgörs av två ovala tavlor av trä med skuren och målningsdekorerad ram (fig 79), placerade på var sin sida om triumfbågsöppningen. Siffertavlan är

målad i gråvitt. Ramens målade dekor är samstämd med predikstolens färgsättning. Siffror av oxiderad mässing.

Nummertavlorna följer till utformningen den stadfästa ritningen (fig 78). Under vardera tavlan fanns ursprungligen ett rektangulärt, dekorativt utformat sifferställ (foto i ATA). Dessa bortogs vid restaureringen 1967 och siffrorna ersattes av mindre siffror.

Dopredskap

Dopfundt av Handölstäljsten med rik reliefdekor (fig 86). Den tresidiga foten bär upp ett skaft i form av tre trädstammar, vilka förenas i den runda cuppens lövverk. På cuppens ovansida inskriften »Låten barnen komma till mig» i versaler. Höjd 100 cm, cuppens diameter 45 cm.

Dopfunten är utförd av bildhuggaren N Arthur Sandin efter ritning av Carl Bergsten (fig 84). Bergstens

Fig 82. Interiör mot nordväst med ursprunglig orgelfasad och takfönster. Förändrad 1961. Jfr fig 42. Foto A Swinhuvud, ATA.

Interior looking northwest with the original organ front and roof window. Changed in 1961. Cf fig 42.

ritning godkändes av byggnadskommittén den 22 april 1909, »dock med borttagande af locket». Locket var enligt ritningen avsett att utföras i metall. I en tidigare skiss (fig 85) hade Bergsten tänkt sig dopfontens skaft som en kraftig trädstam med tre grenar, uppbärande en tresidig cuppa. Även här förekommer lock, liksom i interiörskissen fig 77, där dopfonten är försedd med ett stort kronformat lock.

Den tillhörande dopskålen är utförd i nysilver och bär på brättet inskriften »Engelbrekts församling 19 1/5 06». Höjd med fot 13,5 cm, diameter 27 cm. Enligt stämplarna tillverkad av A G Dufva.

Fig 83. Detalj av den ursprungliga orgelfasaden. Foto P A Thunqvist. Engelbrekts kyrkoarkiv.

Detail of the original organ front.

En dopfont av järnsmede anskaffades vid restaureringen 1967 till kapellet (fig 54). Utförd efter ritningar av arkitekten Jan Wahlman. En dopfont av terrakotta, tidigare använd i dopkapellet vid Allmänna BB, överfördes 1975 till kyrkan.

Nattvardskärl

En uppsättning nattvardskärl skänktes till kyrkans invigning 1909 av byggmästaren och medlemmen i byggnadskommittén Alfred Johansson och hans hustru Hulda. Nattvardskärlen (fig 87) består av: Kalk av förgyllt silver. Rund fot, runt skaft med nod, stor cuppa. På cuppan drivet ornament i form av druvklase och veteax samt inskriften »Hjorthagens kyrka år 1909». På foten inskriften »Skänkt af H. A. Johansson i Hjorthagen». Enligt stämplarna tillverkad av K Andersson, Stockholm, 1908. Höjd 24,5 cm. – Paten i förgyllt silver. Försedd med fot. På fatet samma ornament och inskrift som på kalkens cuppa. Motsvarande inskrift även på foten. Samma stämplarna. Höjd 6,5 cm, diameter 17 cm. – Oblatask av förgyllt silver. Rund ask på fot

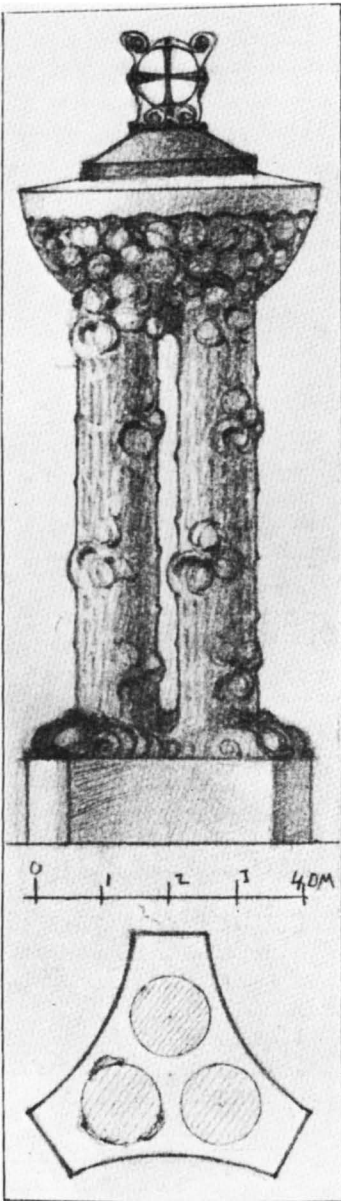

Fig 84. Ritning till dopfunt av C Bergsten. Avbildad i Arkitektur 1910/2.

Drawing for the font, by C Bergsten.

Fig 86. Dopfunt av täljsten. Utförd av N A Sandin efter ritning av C Bergsten.

Soapstone baptismal font. Made by N A Sandin after designs by C Bergsten.

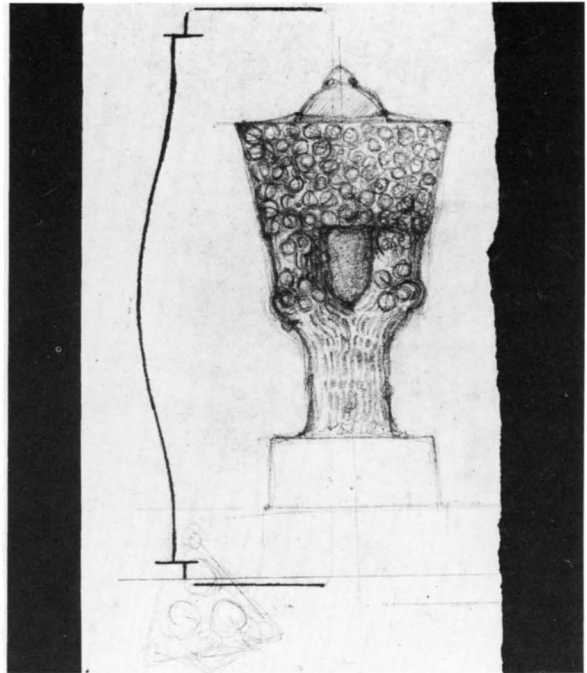

Fig 85. Skiss till dopfunt av C Bergsten. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch for the font, by C Bergsten.

Fig 87. Nattvardskärl av förgyllt silver. Tillverkade 1908 av K Andersson, Stockholm. Ritade av E Heurlin.

Silver-gilt communion vessels. Made in 1908 by K Andersson, designed by E Heurlin.

med profilerat skaft. Kupigt lock med fyra hankar. Drivet mittornament motsvarande kalkens och pate-nens. Samma inskrifter och stämplrar. Höjd 12,5 cm, askens diameter 17 cm. – Vinkanna av förgyllt silver. Rund fot, bukigt liv, locket krönt av en bladknopp. På livet drivet ornament motsvarande de övriga kärlens. Samma inskrifter och stämplrar. Höjd 35 cm. Nattvardskärln uppges vara ritade av arkitekten Erland Heurlin.

Kalk av nysilver, delvis förgylld. Sexpassformad fot med rankdekor, skaft med godronnerad nod, vid cup-pa. Höjd 21 cm.

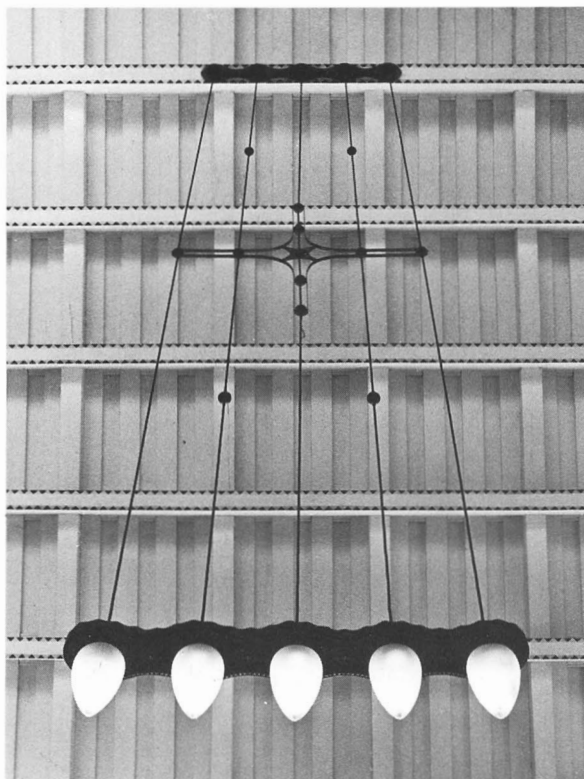
Ljusredskap

Kyrkans elektriska armatur är utförd efter ritningar av Carl Bergsten. Mittskeppet är försett med sex takkronor med detaljer av oxiderad mässing och kupor av glas (fig 88). Av Bergstens skiss i fig 89 framgår att han ursprungligen tänkt sig att kronorna skulle prydas av nedhängande kläppar. De låga sideskeppen är endast försedda med lampor i mässingshållare (fig 44). Den ursprungliga takkronan över orgelläktaren (fig 83) är nu borttagen.

Långhusets belysning kompletteras av väggbelysning i olika utformning. I bågen till läktarrummet finns en ramp av glödlampor i mässingshållare (fig 83). På väggen under läktaren har dekorativa mässingshållare med lampor komponerats in i den målade båden (fig 82). Glödlampor ingår även i triumfbågsväggens stora

Fig 88. Takkrona av oxiderad mässing med lampkupor av glas. I långhuset.

Lighting unit of oxidised brass with glass globes. In the nave.

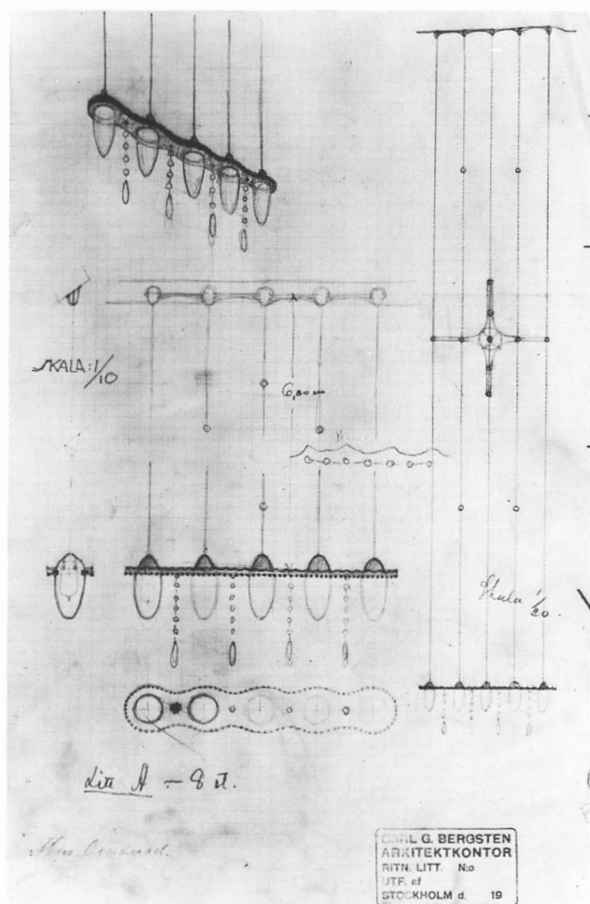

Fig 89. Skiss till långhusets takkronor av C Bergsten. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch for the lighting units for the nave, by C Bergsten.

ornament (fig 58). Pelarnas dekorativt utformade lampetter av oxiderad mässing (fig 91) har likaså inkomponerats i den målade dekoren.

Korets takbelysning utgörs av lyktan, placerade i valvkuporna och omgivna av målade ornament (fig 90). Lyktan i valvkappan närmast koret, vilken är synlig från långhuset, har getts en extra markering genom den målade dekoren samt försetts med gult glas med svart ornamentik (fig 90). På tribunbågens insida finns en ljusramp av glödlampor. Lampor i mässingshållare är även placerade i absiden mellan fönsteröppningarna.

Också armaturen i övriga utrymmen är i allmänhet ursprunglig. De utvändiga lyktorna vid entréerna (fig 28) är även ritade av Bergsten (se ovan).

Ljusstakar: 1. Kandelaber för tre ljus, av gjuten mässing. Ett par. Höjd 57 cm. – 2. Av gjuten mässing.

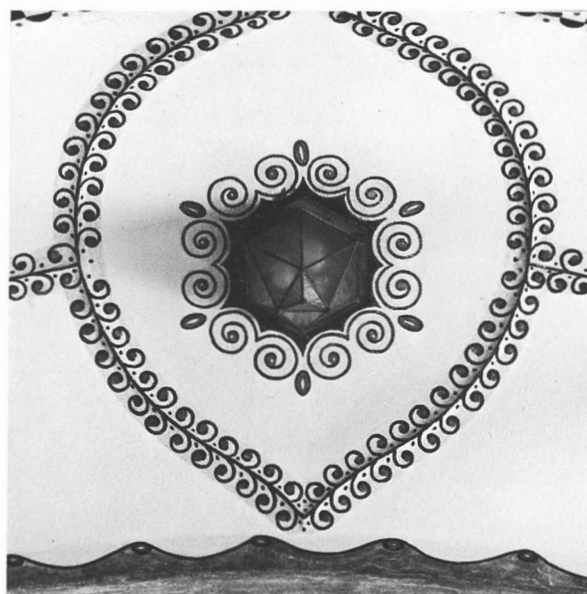

Fig 90. Korets takbelysning. Ritad av C Bergsten och inkomponerad i den målade valvutsmyckningen.

The ceiling lighting in the chancel. Designed by C Bergsten and incorporated in the painted vault decoration.

Fig 91. Lampett av oxiderad mässing med lampkypor av glas. På långhusets pelare. Ritad av C Bergsten.

Sconce, oxidised brass with glass globes, on the pillar in the nave. Designed by C Bergsten.

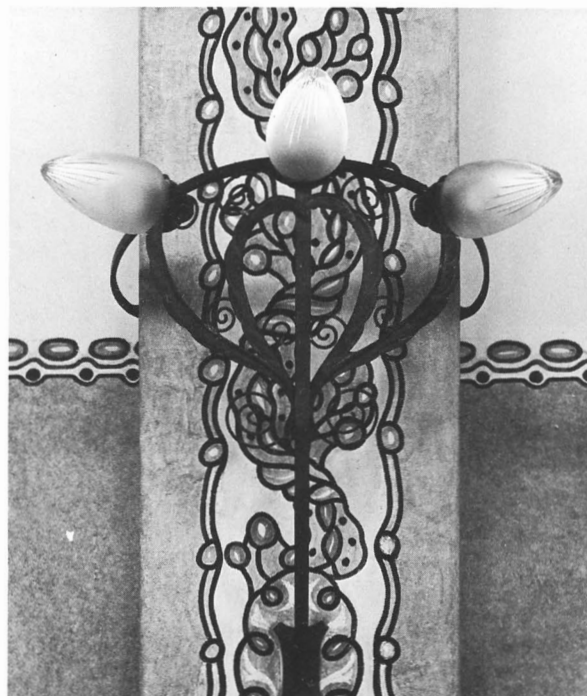

Fig 92. Antependium av sandfärgad sammet med broderier. Systrarna Hultgrens textilateljé, Stockholm, 1909.

Antependium of sand-coloured velvet with embroidery. Made at the Sisters Hultgren Textile Studio, Stockholm 1909.

Rund fot, profilerat skaft med mellanbricka. Ett par. Höjd 18 cm. – 3. Av silver. Åttkantig fot. Ett par. Stämplade Norge 458 A. Höjd 8,5 cm.

Textilier

Altarbrun, tresidiga: 1. Vitt. Hopsydda rutor av linneband i naturfärg och grått. På framsidan kors inom rektangulära fält samt ornament broderade i olivfärgat lingarn och guld. Kantband i violetta nyanser. Signerat AL-SW/1967/AL. – 2. Grönt. Hopsydda rutor i olika gröna och grönblå nyanser på naturfärgat linne. På framsidan fem kors. Mittkorset markerat genom guldband. Signerat AL-SW/1967/DL AL. – 3. Rött. Röd, melerad linnevävnad med applicerade röda band samt broderier i gula, röda och violetta nyanser samt guld. På mitten kors omgivet av krona och kalk. Signerat AL-SW/1967/DL. – 4. Violet. Violet yllevävnad med applicerade band och broderier. På mitten kors. Signerat AL-SW/1968/DL. – Signaturerna avser Alice Lund, Sofia Widén, Dagmar Lodén.

Antependium av sandfärgad sammet med violett safinfoder. Applicerade svarta band, nedtill svart frans. Upptill bård i applikation och silkebroderi i grönt, violett, rött, gult och svart. Motivet utgörs av vinranka med medaljonger med brinnande hjärta och törnekrans samt kors och ankare (fig 92). Utfört 1909 på Systrarna Hultgrens textilateljé, Stockholm, efter ritningar av M Hultgren. – Ett antependium, som använts i dopkapellet på Allmänna BB, överfördes 1975 till kyrkan. Skadat. – Som textil altarprydnad används numera endast altarbrunen (fig 70).

Mässhakar: 1–2. Av violett sammet med applikationer i gul filt samt broderier i gult silke (fig 93). På

Fig 93. Mässhake i violett sammet med broderier. Systrarna Hultgrens textilateljé, Stockholm, 1909.

Chasuble, violet velvet with embroidery. Made at the Sisters Hultgren Textile Studio, Stockholm 1909.

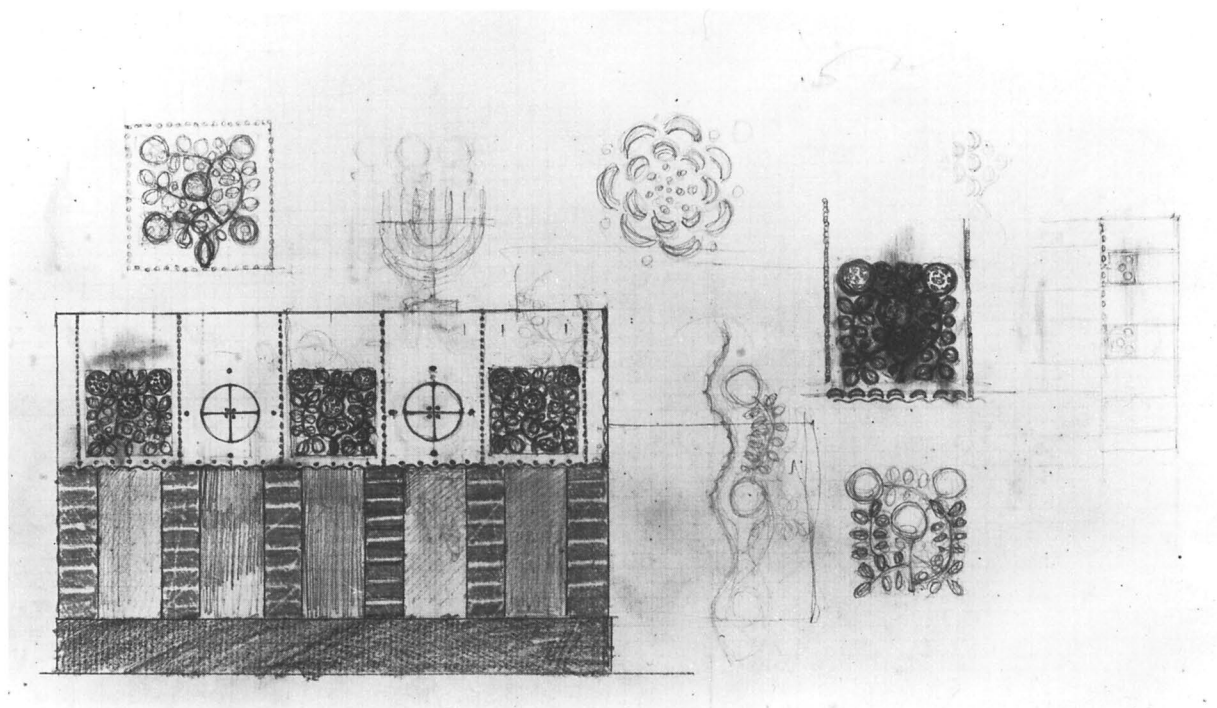

Fig 94. Skiss till altardukens broderier av C Bergsten. Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.

Sketch for the embroidery on the altar cloth by C Bergsten.

ryggen kors med vinranka, på framsidan fyrpass med strålkran och alfa och omega. Vävt kantband, violett sidenfoder. Knäppning på axeln. Utförda 1909 på Systrarna Hultgrens textilateljé, Stockholm, efter ritningar av M Hultgren. – 3. Vit. Vävnad i linne och silke med inslag av guldtråd. På ryggsidan applicerat kors i guldfärgad sammet med broderier i guldtråd, silver och blått silke. På framsidan Lutherros med hjärta och kors, broderat i guld, silver och gult silke. Blått foder. Ingen signatur. Anskaffad 1933. – 4. Grön. Grönt linne med grått foder. Applicerade band i mönstervävt, grått linne. På ryggsidan kors med broderade röda kors samt Kristi monogram och alfa och omega. På framsidan strödda, broderade kors. Signerad SSKT-1949-SBS (= Södra Sveriges Kyrkliga Textil – Sigrid Birgitta Synnergren). – 5. Röd. Rött, mönstervävt linne med grått sidenfoder. Applicerad mittribba i rött och gult samt broderier och applikationer i olika färger. På ryggsidan kors och strålar, på framsidan tre rundlar som treenighetssymbol. Signerad »Komp MG (=Märta Gahn) utf KK», samt »Till Hjorthagskyrkan vid dess 50-årsjubileum 15-3 1959 från Värtans missionskrets».

I skrudan ingår även stolor i de liturgiska färgerna.

Kalkkläden: 1. Grönt. Mönstervävt ylle och lin.

Ringkors i guldbroderi. Grönt sidenfoder. Signerat Libraria. – 2. Vitt. Gråvitt siden, vitt foder. Broderat ringkors i guld och tegelrött. Signerat Libraria. – 3. Rött. Rutmönstrat siden. Broderat ringkors i guld och rött. Signerat Libraria. – 4. Violet. Siden, broderat silverkors.

Predikstolskläden: Fyra stycken i de liturgiska färgerna: Material och teknik motsvarande altarbrunen (se ovan). I mittpartiet kors av olika utformning omgivet av broderier. Signerade AL-SW/1967/DL (se ovan).

En kormatta i flossa anskaffades 1977. Abstrakt mönster i röda och orange toner. Komponerad av Maja Lundbäck. Samtidigt ersattes mittgångens bruna matta, inlagd vid restaureringen 1967, av en röd matta (jfr ovan).

Till de 1909 anskaffade textilierna från Systrarna Hultgrens textilateljé hörde även ett bokstall klätt med sandfärgad sammet och med vinbladsranka och Kristusmonogram i applikation och broderi samt en kalkduk av vitt linne med vindruvsklasar i vitt silkebroderi. En altarduk av vitt linne med silkebroderi i svart och vitt efter skisser av Bergsten (fig 94) utfördes och skänktes 1909 av sjuksköterskan Hulda Svensson.

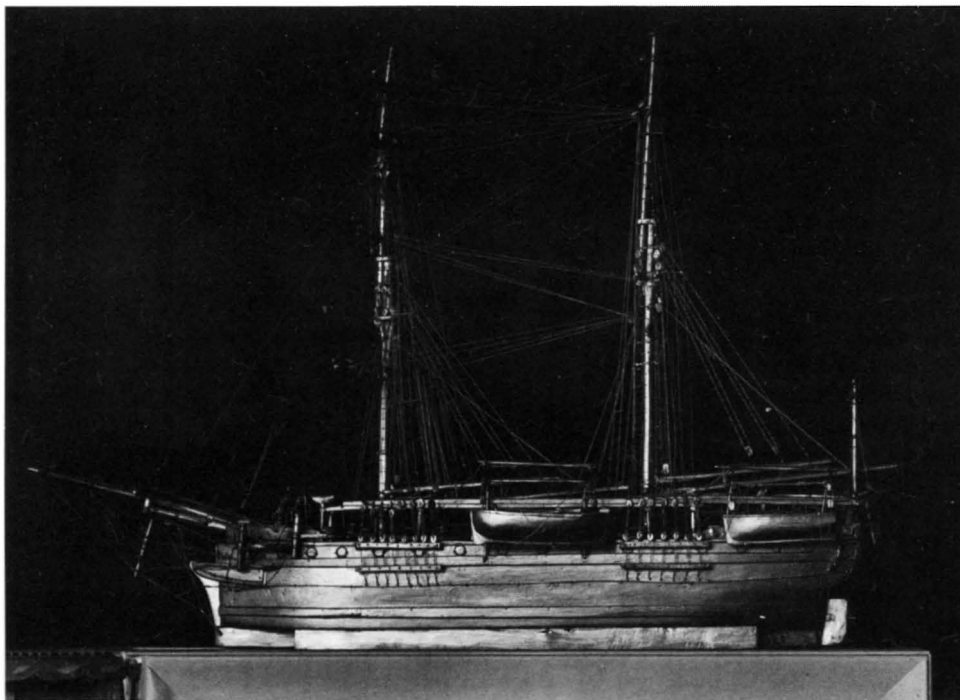

Fig 95. Votivskepp. Skänkt 1909. Utfört av en gammal sjöman.

Votive ship. Donated 1909. Made by an old sailor.

Övriga inventarier

Votivskepp, placerat på trappbarriären till predikstolen (fig 95). Skuret i trä, riggat, helt förgyllt. Skänkt av pastor C A Rehn (not 18) 1909 och utfört av sjömannen Rydberg. På en ritning till skeppets rigg står angivet: »Skeppet är förfärdigadt af en gammal sjöman, Rydberg från Vaxholm. Han hade seglat jorden rundt åtskilliga gånger. Han tillbrakte sina sista år på Stockholms sjömanshem. För honom visade tjänster, bl. a. att skaffa honom nytt prästbetyg, som förkommit, gaf han pastor Rehn skeppet. Med arkitektens fulla gillande skänkte pastor Rehn skeppet till Hjorthagens kyrka vid dess invigning, där det fick sin plats å predikstolen. Han omnämde i sin predikan seden i Roslagen att uppsätta skepp i kyrkorna och talade ofta om vi församlingsbor, som hafva våra hem här ute vid sjöstranden».

Mullskål, rektangulär, på stativ av järnsmede med tillhörande dekorativt utformad skovel. På skoveln fjä-

ril, triangel med strålkranz samt inskriften Hjorthagens kyrka. Stämplad med PF i monogram, vilket avser konstsmeden Petrus Forsberg, samt årtalet 1912. In gick ursprungligen i begravningskappellets inredning (jfr ovan).

Klockor

Kyrkans två klockor är placerade i tornet. Storklockan bär följande inskrifter i versaler: »Kommen till mig, I alla, som arbeten och ären betungade. Jag vill vederqvicka Eder och I skolen finna ro till Edra själar» samt »År 1908, konung Gustaf V:s första regeringsår, gjuten för Hjorthagens kyrka af Joh. A. Beckman & Comp. i Stockholm». På lillklockan står: »Tänk på, att du helgar hvilodagen» samt samma ursprungsbeteckning som på storklockan.

Kyrkans tornur utfördes 1909 av Tornbergs Ur-fabrik.

Noter

1. Om stadsdelens och församlingens historia se: Engelbrekts församling tjugofem år. Minnesskrift 1931, Sthlm u.å. – *J Nilsson*, Omkring en kyrka. Engelbrektskyrkan 50 år. Sthlm 1964. – *L Norrman* och *M Rehn*, Boken om Värtan. En idrottsklubbs framväxt i Hjorthagen under 1900-talet, s 9 ff. Utgiven till Värtans IK:s 50-årsjubileum 1974. – Program för bevarande, sanering och nybyggnation i Hjorthagen är för närvarande under utarbetande i samråd med stadsdelens invånare. Se: Program och planarbete i Hjorthagen. Lägesrapport från arbetsgruppen i kommunens fältkontor i Hjorthagen. Utgiven 79-06-06 av Sthlms fastighetskontor m fl; Hur skall vi förbättra Hjorthagen? Underlag för samråd utarbetad av arbetsgruppen i kommunens fältkontor i Hjorthagen hösten 1979. – Ett intressant dokument, som speglar det tidiga 1900-talets sociala och ideologiska motsättningar, är *Anna Lindhagens* artikel, Kyrkoinvigning i Hjorthagen av en kyrka, som icke behövs, i Social-Demokraten den 27 mars 1909. Kommunal- och socialpolitikern *Anna Lindhagen* (f 1870, d 1941) började som barnavårdsinspektris vid Stockholms fattigvårdsnämnds utackorderingsbyrå 1902, var 1902–1915 ordförande i Stockholms förening för kvinnans politiska rösträtt, 1911–1916 redaktör för den socialdemokratiska kvinnotidningen Morgonbris och 1911–1923 stadsfullmäktigeledamot. Hon kom också att få direkt anknytning till Hjorthagen som vicevärd i Stockholms stads Hyreskontor och ansvarig för stadens fastigheter i Hjorthagen, där hon själv bosatte sig. I sina »Reflexioner Maria bebådelsedag» vid kyrkans invigning påpekar *Anna Lindhagen* att området endast beboddes av ca 260 familjer och att kyrkan byggts för 500 personer trots att den befintliga kyrksalens 150 platser visat sig vara långt mer än tillräckliga. Hon skriver vidare: »Den stora, överväldigande majoriteten där ute de ha åter i Hjorthagen ej haft någon samlingslokal alls; nu reses äntligen med oerhörda ansträngningar och beundransvärd energi ett Folkets Hus. Men det får nöja sig med 240 platser. – Den stora, överväldigande majoriteten måste nöja sig med hälften så stort utrymme i den samlingsal den önskar som består de få troende i Hjorthagen av en triumferande statskyrka. Dessa siffror plus kostnadssiffrorna (12 000 eller något däröver för Folkets Hus, 173 000 kr för kyrkan) tala för sig själva om disproportionen mellan kyrkans, stödd av en härskande överklass, ekonomiska möjligheter och arbetarrörelsens, rörelsen med jämlikhet till mål, vilken således tycks vara rätt avsevärt mer i släkt med kristendomsgrundläggaren än kyrkan själv . . . Ty det verkar lindrigt sagt stora, tomma åthävor när det religiösa och fina Östermalm med ärkebiskop och en massa uppsatt folk kommer ut och förbarmar sig över det stackars Hjorthagen och påstår att de måste komma ut för dess befolknings skull – låta påskina att de äro efterlängtade – när de väl veta att kyrkan av den stora majoriteten därute ej är önskad. – Det är icke goda gärningar att veta att änkor och faderlösa blott i bittraste nöd kunna draga sig fram i denna staden på grund av dyra hyror och ej bygga behövliga bostäder i stället för ej behövlig kyrka. I Hjorthagen av staden beslutade bostäder, ännu ej grundlagda, förslå icke. Tänk om där i stället för 173 000 kr byggts billiga bostäder för änkor och faderlösa inom Engelbrekts församling. Det hade ej heller givit de allra fattigaste billiga bostäder, men kyrkan hade dock på ett påtagligt sätt försökt sig på praktisk kristendom . . .» Bergstens utformning av kyrkan finner *Anna Lindhagen* däremot tilltalande: »En liten tröst fanns emellertid, kyrkan är riktigt vacker, ej i varenda detalj kanske, men på det hela taget . . .»
2. *Gustaf Hermansson*, f 1864, d 1931, arkitekt. Bland hans viktigare arbeten märks, vid sidan av Oscarskyrkan, kyrkor i Sundsvall (1889), Helsingborg (1895) och Sofiakyrkan i Stockholm (1899). Om Oscarskyrkans uppförande se *K Malmström*, Oscarskyrkan. SvK, volym 160, Sthlm IX: 2. Om Sofiakyrkan se *I Rosell*, Sofia kyrka. SvK, volym 89, Sthlm VII: 3.
3. *Erik Lundroth*, f 1856, hade genomgått Tekniska skolan i Örebro och därefter praktiserat som ritare på C A Flodquists arkitektkontor. Han etablerade sig senare som byggmästare och stod som sådan för uppförandet av bl a Östermalms saluhall (1888). Från 1893 titulerade han sig arkitekt. Bland hans arbeten märks restaureringen av Djursholms slott 1890, villor för Djursholmsbolaget, Bruzelius villa i Högudden, Lidingö, hyreshus Storgatan 48 (1889). En biografi över Lundroth ingår i *B Holmgrens* o *S Wahlsteins* uppsats om professor Bruzelius villa (examenssuppgift, Konstakademiens arkiv). Se även *Hesselman*, Historik över byggnadsyrket i Stockholm, s 137.
4. Bakom den sistnämnda anmärkningen låg en långvarig intern diskussion inom arkitektkåren – en diskussion som knappast kan ha varit särskilt bekant för kyrkorådet. Diskussionen hade för Sveriges del nått sin höjdpunkt redan under 1880-talet då en historiskt-realistisk smakriktning slagit igenom med slagord om sanning och äkthet i arkitekturen. Denna skola, vars främste representant var arkitekten *Isak Gustaf Clason*, krävde att få använda beständiga material som sten och tegel i fasaderna och hävdade att formspråket borde lämpas efter materialens egenskaper. Av de historiska arkitekturstilarna – ty om sådana var det till en början fråga – skulle de väljas som bäst svarade mot material, teknik och ändamål. Omvänt ansågs de stora arkitekturstilarna ha sprungit fram som en logisk konsekvens av framförallt byggnadstekniken. Denna »materialistiska» inställning tycks ha dominerat

undervisningen vid Europas arkitekturskolor under 1800-talets senare del och långt in i 1900-talet. – Se *R Banham*, *Theory and Design in the First Machine Age*, London 1960, s 23 ff. Vid Tekniska Högskolan i Stockholm rekommenderade, enligt vad hans elev Sigurd Curman berättat för mig i en intervju 1965, arkitekturprofessorn I G Clason vid denna tid starkt sina elever att studera *A Choisy*s stora arbete *Histoire de l'Architecture*. Choisy lärobok domineras av denna stiluppfattning som drivs med betydande pedagogisk talang. Jfr även *Clasons* artikel Hvalf i *Nordisk Familjebok 2:a uppl.*

5. Om Sofiakyrkan se not 2 a a.
6. *Rudolf Enblom*, f 1861, d 1945. Utbildad i Köpenhamn. Från 1887 praktiserande arkitekt i Stockholm och Djursholm. Överlärare vid Tekniska skolan 1899–1932.
7. Diskussionen är ett utslag av yrkeskårens strävan till professionalisering – ett fenomen som även upptog bla läkare och advokater vid denna tid. I en sådan strävan intar kravet på legitimering av yrkesutövare en framträdande plats. Legitimering antages samtidigt förutsätta enhetlig högskoleutbildning med bestämda kunskapskrav, vilka formuleras av yrkeskåren själv.

Kompetensstriden kan ytterligare belysas med följande redaktionella kommentar i samma tidskrift 1905 (s 51) till de engelska och franska arkitektföreningarnas fördömande av att ingenjörer anförtrots kommunala byggnadsuppdrag: »I en tid, då arkitekterna framgångsrikt, om ock med möda, arbeta sig fram till den ställning, som dem efter deras bildning och ansvar böra tillkomma i samhället, därvid gradvis afväpnande de skadliga element, som utan vederbörlig utbildning eller förmåga utöfva arkitektens yrke, är det intressant att se nästan identiskt lika yttringar af samma strävan i olika kulturländer.»

Vi skall inte glömma att det är just vid denna tid som många av de ledande arkitekterna söker en konstnärlig framtoning, både i umgänge och klädvanor såväl som i yrkesutövning. Det som starkast skilde arkitekten från hans närmaste konkurrent, ingenjören, var ju just konstnärligheten.

8. *Gustaf Axel Herman Lindgren*, f 1863, d 1930, arkitekt. Arkitekt i Överintendentsämbetet 1887, hovintendent 1899. 1905–30 lärare i arkitekturens historia vid Tekniska Högskolan. Bland Lindgrens arbeten märks Rådhuset i Motala (1894), Polishuset på Kungsholmen i Stockholm (1903–11), ett flertal fängelsebyggnader samt restaureringen av Riddarholmskyrkan i Sthlm tillsammans med *Martin Olsson* 1914–22.
9. *Carl Bergsten*, f 10 maj 1879 i Norrköping, d 22 april 1935. Arkitekt. Föräldrar: med dr *Per Wilhelm Bergsten* och *Octavie Sophie von Koch*. 1897–01 elev på Kgl Tekniska Högskolan, Stockholm; 1899 sommarpraktik hos *E Stenhammar*; 1901 sommarpraktik hos *I G Clason*; 1901–03 elev vid Konstakademien, erhöill Kgl medaljen vid avgångsexamen; 1903 praktik hos *E Lallerstedt*; 1903 öppnar eget arkitektkontor; 1903 studieresa till Tyskland, Frankrike, Belgien, Holland; 1904 studieresa till Tysk-

land och Österrike; 1905–06 kompanjon med *Gunnar Morssing*; 1907 studieresa till Italien, Grekland, Turkiet, Frankrike och Danmark som statsstipendiär; 1908 deltagare i svensk arkitekturutställning i Österrike; 1910–11 sekreterare i Svenska Teknologföreningens avdelning för husbyggnadskonst; 1910–12 lärare vid privat arkitekturskola, »Klara skola», tillsammans med arkitekterna Tengbom, Östberg och Westman; 1911–12 assistent i arkitektur vid Kgl Tekniska Högskolan; 1912 placerad i tredje förslagsrummet till professur vid Konstakademien; 1912 konstnärlig rådgivare för Permanent utställning för kyrklig konst; 1912–15 redaktör för tidskriften »Arkitektur och dekorativ konst»; 1913 studieresa i Tyskland; 1916–17 lärare i ornamentik vid Kgl Tekniska Högskolan; 1917 en av initiativtagarna till Slöjdföreningens Hemutställning och juryman; 1919–20 ordförande i standardiseringskommittén för byggnadsmaterialier; 1918 jurymedlem i Svenska Slöjdföreningens förmedlingsbyrå; 1920 medlem av Svenska Slöjdföreningens styrelse; 1920 representant för Svenska Teknologföreningen vid internationell bostadskongress i London; 1920 biträdande sakkunnig för avgivande av förslag ang bostadssociala fordringar på smålägenhetsproduktionen; 1921 tf professor i arkitektur vid Konstakademien; 1921 placerad i andra förslagsrummet till professur vid Konstakademien; 1921–22 vice ordförande i Svenska teknologföreningens avd för husbyggnadskonst; 1923–28 vice ordförande i Svenska Slöjdföreningen; 1924 medlem av Stockholms stadsplanenämnds generalplane- och slussdirektion; 1925–31 byggnadsråd vid Kgl Byggnadsstyrelsen, chef för Utredningsbyrån; 1926–28 ordförande i Svenska Slöjdföreningens arbetsutskott; 1931–35 tf professor i arkitektur vid Konstakademien. – Verk av Carl Bergsten, se bilaga II. Bergstens ritningsarkiv har tillförts Arkitekturmuseet, Stockholm. – Se vidare *BOH Johansson*, Carl Bergsten och svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium, licavhandling i konstvetenskap vid Uppsala universitet, 1965 samt *Densamme*, Carl Bergsten 1879–1935. Katalog till Minnesutställning sommaren 1964, Norrköpings museum.

10. *Erik Julius Lallerstedt*, f 1864, d 1955, arkitekt. Professor vid Tekniska Högskolan 1907–1927. Se artikel av *F Bedoire* i Svenskt biografiskt lexikon XXII, s 190 ff. Lallerstedts kyrkobyggnader Matteus kyrka och Jäts kyrka behandlas i *E Bohrn*, Matteus kyrka, SvK, volym 60, Sthlm V:3 samt *A Liepe*, Jäts kyrkor, SvK, volym 173, Sm V:2. – Matteus kyrka publicerades i *Arkitektur* 1903 s 65 f och pl 3. *G Lindahl* har i sin bok *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*, s 123, påpekat överensstämmelser mellan den färdiga kyrkans torn i Hjorthagen och Matteus kyrkas torn.
11. Jfr *Banham*, a a, kapitel 1.
12. Brev till fästmän *Agnes Moberg* 25/10 1904 (hos familjen).
13. *Nils August Ewe*, f 1875, d 1956, arkitekt. Studerade vid Tekn. Hochschule i Berlin-Charlottenburg 1898–1902, elev vid Konstakademien 1902–05, praktiserande arkitekt

- i Malmö från 1905, delägare i arkitektfirman Ewe & Melin 1906–23.
14. *Martin Nyrop*, f 1849, d 1921, dansk arkitekt. Utbildad 1870–76 vid Konstakademien i Köpenhamn, professor där 1906–19. Nyrop har haft ett mycket stort inflytande på den nationalromantiska byggnadskonsten i Danmark, Norge och Sverige. Bland hans arbeten märks främst Rådhuset i Köpenhamn, uppfört 1892–1905.
 15. *Emil Hedström*, arkitekt, bosatt i Berlin. Uppgifter om Hedström saknas i svenska matriklar.
 16. *Gustaf Ferdinand Boberg*, f 1860, d 1946, arkitekt, konsthantverkare. I sin verksamhet i flera avseenden en radikal förnyare och stilbildare i svensk konst. Hans arkitektur kännetecknas av kraftiga byggnadsmassor livade av en fantasifull ornamentik. Bland hans byggnadsverk från tiden omkr sekelskiftet märks gas- och elektricitetsverket i Sthlm (1892), villor och privatpalats, Rosenbad (1902), Waldemarsudde (1904), Posthuset i Sthlm (1904), Thielska galleriet (1905). Se Svenskt biografiskt lexikon samt Svenskt konstnärslexikon.
 17. *Gustaf Wickman*, f 1858, d 1916, arkitekt. Verksam i Sthlm, 1913 medicinalstyrelsens arkitekt. Wickman skapade vid 1890-talets mitt en personlig stil under inflytande från l'Art Nouveau och med starka drag av senbarock. Han blev sin generations flitigaste bankarkitekt och hans palats för Skånes enskilda bank i hörnet av Fredsgatan och Drottninggatan i Sthlm 1896–1900 är en av de första svenska klart jugendinspirerade byggnaderna. Se *F. Bedoire*, Arkitekten Gustaf Wickman, Sthlm 1969 samt *Densamme*, Kiruna kyrka, SvK, volym 153, Lappland I:1.
 18. *Carl Abraham Rehn*, f 1865, d 1913, kyrkoherde. Först verksam i Hedvig Eleonora församling, efter församlingsdelningen 1906 vice pastor i Engelbrekts församling och verksam i Hjorthagen. 1912 utnämnd till kyrkoherde i Engelbrekts församling. Ordförande i byggnadskommittén för Hjorthagens kapell från 1906, ledamot och sekreterare i byggnadskommittén för Engelbrekts kyrka. Se *A Granfelt*, C. A. Rehn, En minnesteckning, Sthlm 1916.
 19. *Per Gunnar Morssing*, f 1878, d 1946. Elev vid Tekniska Högskolan 1897–1901. Utexaminerad från Konstakademien 1904 med hertiglig medalj. Studiekamrat med Carl Bergsten (not 9). Morssing var under studietiden starkt påverkad av wagnerskolans arkitektur, vilket framgår av både hans examensarbete vid Konstakademien och hans samling av secessionisttidskrifter (tex *Ver Sacrum*). Var 1905–1906 kompanjon med Bergsten i dennes nyöppnade arkitektkontor och ritade tillsammans med Bergsten paviljongerna till Norrköpingsutställningen 1906 och elverksbyggnad i Västervik 1905–1906. Ingick 1910 i arkitektkontoret Höög & Morssing (tidigare Dorph & Höög). Firman verkade framför allt som leverantör av ritningar till ett hundratal hyreshus i Stockholm. Bland kyrkliga byggnader av Morssing kan nämnas Immanuelskyrkan i Katrineholm 1911 och Emauskyrkan i Stockholm 1914. Morssings ritningsarkiv och arkitekturboksamling förvaras på Arkitekturmuseet, Stockholm. – Se vidare biografisk artikel i Svenska män och kvinnor, Sthlm 1949.
 20. *Sven Henrik Silow*, f 1877, d 1909. Elev vid Tekniska Högskolan 1900–1904 och vid Konstakademien 1904–1907. Praktiserande arkitekt i Stockholm 1904–1909. Silows av den wienska »wagnerskolan» inspirerade elevarbeten gjorde ett djupt intryck på hans studiekamrater. Se nekrolog i *Arkitektur*, 1909, s 80–81, av Cyrillus Johansson med avbildningar av Silows examensarbete 1906–1907 vid Konstakademien.
 21. Se tex *Wiener Aufbau* 1964, specialnummer med anledning av utställningarna »Wien um 1900.»
 22. *Wiener Werkstätten* arbeten publicerades flitigt i samtidsens många tyskspråkiga arkitektur- och inredningstidskrifter, tex *Ver Sacrum* (Wien) och *Das Interieur* (Wien). I den sistnämnda tidskriftens årgångar från seklets början beröms ofta biedermeierstilen som ett mönster av enkelhet och saklighet. Den berömde konstpedagogen *A Lichtwark* gör liknande uttalanden i *Palatsfenster und Flügeltür* (s 140 f), 2:a upplagan 1901.
 23. *Josef Hoffmann*, österrikisk arkitekt, var i Wien tillsammans med sin lärare Otto Wagner ledare för reaktionen mot den stilimiterande arkitekturen och har haft stort inflytande på utformandet av den wienska jugendstilen. Var 1903 med om att grunda hantverksgillet *Wiener Werkstätte* och grundade 1912 *Österreichischer Werkbund*.
 24. *Cyrillus Johansson*, f 1884, d 1959, arkitekt. Utexaminerad vid Chalmers institut 1905. Från 1910 egen verksamhet i Stockholm. Bland hans större arbeten märks Värmlands museum i Karlstad samt stadshuset i Ludvika och Mjölby. Hans ritningar finns nu i Arkitekturmuseet, Stockholm.
 25. Se *B O H Johansson*, Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium, i: *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*, *Ars Suetica* 2, Uppsala 1970.
 26. *August Brunius*, f 1879, d 1926, skribent, författare. Var 1902–1918 verksam i *Svenska Dagbladet* som litteratur-, konst- och teateranmälare, 1919–1924 i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 1924–1926 åter i *Svenska Dagbladet*.
 27. Om Enskede kyrka se *G Lindqvist* o *A Tuulse*, Brännkyrka, S. Sigfrids och Enskede kyrkor. SvK, vol 102. – *M Ullén*, Enskede kyrka. En vägledning, 1975. – Carl Bergstens originalritningar till Enskede kyrka förvaras i Sällskapet för främjande av kyrklig själavård arkiv samt i Bergstens arkiv, Arkitekturmuseet.
 28. *Tore Strindberg*, f 1882, d 1968, skulptör, medaljgravör, grafiker. Utbildade sig 1898–1902 till medaljgravör vid myntverket i Stockholm. Studier vid Konstakademien 1902–1907. Deltog redan som akademieleiv i »De fries» utställning i Stockholm 1904. Utställde 1909 med Konstnärsförbundet. Arbetena i Hjorthagens kyrka 1908–1909, som omfattade portalskulpturer, altaruppsats och Hubertushjort, tillhör Strindbergs första offentliga uppdrag. Altaruppsatsen i Hjorthagen och dess teknik presenterades av Strindberg i *Arkitektur* 1910/2. 1911–1912

- arbetade Strindberg med dekorativa stuckreliefer för Engelbrektskyrkan i Stockholm, för vilken han även utförde en Kristusskulptur i trä. Om Strindbergs omfattande verksamhet se vidare Svenskt konstnärslexikon.
29. *Karl Filip Månsson*, f 1864, d 1933, dekorationsmålare, etsare. Studier vid Konstakademien 1887–1891 och 1895–1896. Företog under studietiden bl a en resa till England, där han influerades av Morrisrörelsen. Blev en av sekelskiftets mest anlitade dekoratörer och samarbetade under många år med de ledande arkitekterna. Bland Månssons talrika arbeten märks utsmyckningarna i Stockholms rådhus, kyrkan i Sundbyberg, Högalidskyrkan, Engelbrektskyrkan. Se vidare Svenskt konstnärslexikon.
 30. *Eigil Wilhelm Schwab*, f 1882, d 1952. Målare, tecknare, grafiker, keramiker och bokkonstnär; professor, skriftställare. Studier vid Konstakademien 1901–1906. Kartongerna till glasmålningarna i Hjorthagens kyrka 1908 tillhör Schwabs tidigaste offentliga uppdrag. Se vidare Svenskt konstnärslexikon.
 31. Se *T Strindbergs* ovan nämnda artikel i Arkitektur 1910/2.
 32. Disposition: *Huvudverk*. 1. Principal 8'. – 2. Rörflöjt 8'. – 3. Oktava 4'. – 4. Blockflöjt 4'. – 5. Oktava 2'. – 6. Mixtur 4 chor. – 7. Dulcian 16'. – *Bröstverk*. 8. Gedackt 8'. – 9. Principal 4'. – 10. Rörflöjt 4'. – 11. Waldflöjt 2'. – 12. Sesquialtera 2 chor. – 13. Scharf 3 chor. – 14. Vox humana 8'. Tremulant. *Pedalverk*. 15. Subbas 16'. – 16. Oktava 8'. – 17. Gedacktpommer 8'. – 18. Koppel-flöjt 4'. – 19. Kvintadena 2'. – 20. Fagott 16'. – 21. Skalmesja 4'. – *Koppel*. BV/HV, HV/P, BV/P. Mekanisk spel- och registertraktur. – Dulcian 16' i fasaden byttes 1976 mot Trumpet 8'.
 33. Disposition: *Första manualen*. 1. Principal 8'. – 2. Borduna 16'. – 3. Flüte harmonique 8'. – 4. Gamba 8'. – 5. Oktava 4'. – 6. Trumpet 8'. – *Andra manualen*. – 7. Violin principal 8'. – 8. Salicional 8'. – 9. Rörflöjt 8'. – 10. Flüte octaviante 4'. – 11. Violin 8'. – *Pedalen*. – 12. Subbas 16'. – Diskussionerna kring orgelns storlek och disposition kan följas i kyrkarkivalierna. Se Hjorthagens kyrkobygge 1902–1911. Protokoll (KV a: 1.) 16.6, 9.9, 22.9 1908; 17.6 1909; 5.2 1910.

Bilagor

I. Program för täflan mellan svenska arkitekter om skissritningar med kostnadsförslag till ett kapell i Hjorthagen, Hedvig Eleonora församling i Stockholm.

På tomten Litt. I i Hjorthagen, vester om det derstädes redan uppförda boställshuset skall uppföras en kapellbyggnad af sten, rymmande omkring 600 fasta platser för en byggnads- och utrustningskostnad af 125 000 kronor, inberäknadt grundläggningen.

Täflingen skall omfatta:

1. Kapellet i fullständigt skick med torn för urverk och en ringklocka.
 2. Kapellbyggnadens lämpliga inordnande på tomten.
 3. Den kapellet omgifande platsens planering och inhägnad: dock ingår kostnaden härför icke i ofvannämnda summa.
- Ifrågavarande byggnadsföretag afser framför allt att på ett enkelt men ändamålsenligt sätt tillgodose behovet af gudstjenstlokal för denna del av församlingen.

Valet af stil lemnas de täflande öppet.

Kapellet skall beräknas att på sockel af granit uppföras af fogstruket eller putsat tegel med hvälfdt eller träpaneladt innertak och yttertak af skiffer, tegel eller svart plåt samt ytter- och innanfönster, de förra af antikglas.

Allt hvad till kapellets inre utrustning hör, såsom altare med tillbehör, predikstol, orgel, läktare, bänkar, belysningsarmatur skall hållas enkelt och böra inga kostnader beräknas för dekorativ målning, utöfver enkel liniedekoration på kalkfärg.

Orgeln kan inskränkas till ett bättre orgelharmonium.

Tillräckligt antal utgångar bör afses; måtten på för allmänheten afsedda portar, gångar, läktaretrappor må icke understiga 1,5 meter. Hufvudingång erfordras.

Inom gemensam tambur förläggas ett större rum för sakristia med skåp för messkläder; ett mindre brandfritt arkiv samt klosett.

Byggnaden skall förses med åskledare.

För uppvärmning och ventilation samt för artificiell belysning sörjes genom tidsenliga anordningar, deri ingående källare för bränsle.

Vid indelandet af bänkplatser iakttages att afståndet bör vara minst 80 cm. mellan bänkarnas ryggar.

Täflingsritningarna skola vara följande: fullständiga planer och fasadritningar samt erforderliga genomskärningar och ett perspektiv, samtliga i skalan 1:200. Kapellets planform bör inritas på medföljande tomtkarta och förläggas inom den plan, hvarpå afvägningssiffror äro utsatta samt omkring 7 m. från vestra tomtgränsen.

Kostnadsförslagen bör vara detaljerade och noggrannt upprättade samt åtföljas af vägledande beskrifning. Der de i någon detalj kunna vara stödda på anbud är sådant önskvärdt.

Ritningarna med bilagor skola, i orulladt skick samt märkta och åtföljda af förseglad namnsedel senast den 15 Mars 1904 Kl. 12 midd. vara aflemnade i Hedvig Eleonora församlings pastorsexpedition, N:o 7 B. Jungfrugatan.

Förslagens bedömande har församlingens kyrkoråd anförtrött åt en prisnämnd, sammansatt af herrar Riksantikvarien H. Hildebrand, Dockmästaren F. Werner och Hofintendenten G. Lindgren.

För de förslag prisnämnden finner bäst motsvara ändamålet utbetalas ovillkorligen till resp. författare eller deras rättsinne-

hafvare två pris, ett första å 800 kr. och ett andra å 400 kr. och blifva de sålunda belönade förslagen församlingens egen- dom.

Stockholm den 27 november 1903

Kapellbyggnadskomitén

II. Verk av Carl Bergsten

Sammanställning av B O H Johansson

* ej utfört projekt; ?osäkert om projektet utförts

1900	Om- och tillbyggnad av bondstuga till sommarvilla för A Säaf i Jursla, Kvillinge sn, Ög.	1907	* Tävlingsförslag till rådhus i Östersund. Andra pris.
	* Tävlingsförslag till Slöjdföreningens skola och konsthantverksmuseum i Göteborg. Obelönat.	1907-08	Hyreshus i kv Skravelberget större, Nybrogatan, Stockholm.
1902	* Tävlingsförslag till stadshotell i Piteå. Tredje pris.	1908	* Villa i Finspång för disponent Huldt.
1903	* Trozellianum (bibliotek, hörsal, museer), Norrköping. Uppdrag för E Ringborg.	1909	* Tävlingsförslag till Svenska kyrkan i Paris. Andra pris, omtävling.
1903	* Förslag till rådhus i Norrköping. Uppdrag av E Ringborg.	1909	* Paviljonger för mentalsjukhuset vid Sandbyhov, Norrköping.
1903-04	Restaurering av Jonsbergs kyrka, Ög. Förstörd.	1909	* Kapell för mentalsjukhuset vid Sandbyhov, Norrköping.
1903-08	St Olofs folkskola, Norrköping.	1909-11	Sammanbyggt enfamiljshus för konsul Dahl, kv Enväldet 3D, Vattengränd, Norrköping. Rivet.
1904	Vattenkraftscentral för P Swartz, Långåsen, Norrköping. Riven.	1909-11	Fabriksbyggnad för Litografiska AB, Norrköping.
1904	Tävlingsförslag till kapell i Hjorthagen, Stockholm. Första pris, uppdrag.	1909-12	Skånska Handelsbanken, Lund.
1904	* Tävlingsförslag till Stockholms rådhus. Utvalt för omtävlan.	1910-11	Hyreshus i kv Österbotten, Birger Jarls gatan, Stockholm med lokal för Intima teatern (teatern senare helt ombyggd).
1904	Tävlingsförslag till byggnader för Konst- och Industriutställningen i Norrköping 1906. Första pris, uppdrag.	1910-12	Egen villa, kv Kaptenen 19, Stocksund (senare delvis ombyggd).
1904	? Villa i Södertälje för C Krafft.	1911	? Villa i Ludvika.
1904-05	* Magasinsbyggnad för P Swartz, Norrköping.	1911	Ombyggnad av teknologföreningens hus, Stockholm.
1904-06	Sommarrestaurang, Strömsholmen, Norrköping. Nedbrunnen.	1911	* Ombyggnad av fastighet i kv Tulpan av Dalskvarteret, Norrköping.
1904-09	Hjorthagens kapell, Stockholm.	1911-16	Villa Solbacken, Kalmar.
1905	* Omtävlingsförslag till Stockholms rådhus. Delat tredje pris.	1912	* Villor i kv Falken 1 och 2, Norrköping.
1905-06	Byggnader för Norrköpingsutställningen 1906 utförda i samarbete med G Morssing (härav återstår Jaktpaviljongen och delar av biljettkioskerna. (Se B O H Johansson, Katalog till Minnesutställning, 1964.)	1912	Villa i kv Fjället, Lidingö.
1905-06	Transformatorstation i Västervik (tillsammans med G Morssing).	1912	* Tävlingsförslag till byggnader för Tekniska Högskolan i Stockholm. Obelönat.
1905	? Sommarvilla åt grevinnan Lagercrantz.	1912	? Arbetarbostäder i Täby.
1905	? Villa åt kamrer Winblad i Västervik (tillsammans med G Morssing).	1912-14	Villa å Beritta Gurislyckan 9 och 10, Malmö, för direktör S Huldt.
1906	Kakelugnstyp för Rudholms fabrik, Norrköping (ett ex i Villa »Flora», Norrköping).	1913	Enskede kyrka.
1906-08	Skandinaviska kreditbanken, Norrköping.	1913	Tävlingsförslag till Liljevalchs konsthall, Stockholm. Delat första pris, uppdrag.
1907	* Stadsbibliotek och museum i Norrköping (Trozellianum).	1913	* Tävlingsförslag till utvidgning av Göteborgs rådhus. Inköp.
		1913	Ombyggnad av Blancheteatern, Stockholm. Riven.
		1913	* Villor i Diplomatstaden, Stockholm.
		1913	* Förslag till uppfartsvägar från Slussen till Södermalm.

- 1913-14 Ombyggnad av Johannes kyrka, Norrköping, till hörsal.
- 1913-14 Ombyggnad av tvåvåningshus i kv Hansroten, Visby.
- 1913-14 Villa för dr Ekman, kv Läkaren, Motala.
- 1913-17 Liljevalchs konsthall, Stockholm.
- 1914 Möbler för NK på Baltiska utställningen, Malmö (nu i Malmö museum).
- 1914 Ombyggnad av hyreshus, Vattugatan 2, Stockholm.
- 1914 * Ombyggnad av hus vid Gamla Torget (nr 31), Norrköping.
- 1914 Ombyggnad av Gripenbergs slott, Sm.
- 1915 * Villa för ingenjör Elis Mossberg, Ludvika.
- 1915 Villa »Landsvägsbacken».
- 1915-17 Samariterhemmets elevhem, Uppsala.
- 1916 Ombyggnad av villa Sperata, Norevägen 9, Djursholm, för dir T Jeansson.
- 1916 Ombyggnad och inredning av Gripenbergs slott, Sm.
- 1916 Villa i kv Akasian 3, Kalmar.
- 1916-25 Ombyggnad av gravkapell, Västanfors.
- 1917 * Tävlingsförslag till Svenska Teknologföreningens nybyggnad, inköp.
- 1917 * Tävlingsförslag till Götaplatsens ordnande, Göteborg (tillsammans med H Bergsten och S Branzell). Andra inköp.
- 1917 Ombyggnad av Berns salonger.
- 1917-18 Ombyggnad av villa vid Walla, Ludvika, för ingenjör Mossberg, Ludvika.
- 1917-21 Inredningar av Hasselbackens restaurang, Stockholm, Örebro Stadshotell och Grand Hotell Haglund, Göteborg, för Nordiska Kompaniet.
- 1917-25 Tillbyggnad av Samariterhemmet, Uppsala.
- 1920 * Nytt förslag till uppfartsvägar från Slussen till Södermalm, Stockholm.
- 1920-21 Villa för löjtnant Jeansson, Kalmar.
- 1920-32 Ombyggnader och inredningar av Svenska Teknologföreningens lokaler, Stockholm.
- 1921-25 Ombyggnad av Trädgårdsföreningens restaurang, Göteborg.
- 1922 * Stadsplan för Fåfången, Stockholm.
- 1922 Stuga för vilohem i Marielund.
- 1922 * Hyreshus i kv Spetsbergen 1-4, Djurgården.
- 1922 Stuga vid Bergsstigen i kv Kaptenen, Stocksund.
- 1922-24 * Parkeringsgarage under Brunkebergstorg, Stockholm.
- 1923 Inredning av Hotell Savoy, Malmö.
- 1923 * Plan för Riddarhusstorgets ordnande, Stockholm.
- 1923 Ombyggnad av villa, kv Utsikten, Stocksund, för direktör Marchander.
- 1923 Ombyggnad för Sällskapet, kv Fersenska terassen 3, Stockholm.
- 1923 Möbler för NK till Göteborgsutställningen.
- 1923 Ombyggnad av Norra Freberga.
- 1923-24 Villa Lillabjörka, Bergslund, Bergs sn, Sm, för Elin Wägner.
- 1924 Tävlingsförslag till svensk paviljong på Parisutställningen 1925. Uppdrag.
- 1924 Tävlingsförslag till Göteborgs stadsteater. Obelönat.
- 1924 Förändring av Strömparterren, Stockholm.
- 1924 Garaget Duvan, Norrköping (tillsammans med dir Moberg).
- 1924 Ombyggnad av Mosebacke terrass, Stockholm.
- 1924-25 Idéplan för Stockholms stads hantverksförenings jubileumsutställning i Liljevalchs konsthall.
- 1924-25 Svensk paviljong på Parisutställningen 1925.
- 1925 Villa för löjtnant Jeansson, Kalmar.
- 1925 Ombyggnad av fru L Crafoords villa.
- 1925 Festdekor för Erik Dahlbergsmminnet i Riddarhuskyrkan, Stockholm.
- 1925-26 * Hyreshus i kv Furiren 14, Tysta gatan, Stockholm.
- 1925-26 Villa för löjtnant Jeansson, Kalmar och ombyggnad av äldre villa på samma tomt för konsul J Jeansson.
- 1925-27 Ombyggnad av Liljevalchs konsthall.
- 1925-29 * Ombyggnad av egen villa i Stocksund.
- 1926 Villa i kv Midgård, Vendevägen, Djursholm, för Gregor Paulsson.
- 1926 * Villor i kv Midgård, Djursholm.
- 1926-27 Inredning för utställningen i New York 1927.
- 1927-29 Villa i kv Bagaren 1, Motala, för tandläkare Eklundh.
- 1927-29 Inredning av Svenska Amerikalinjens »Kungsholm».
- 1927-34 Stadsteater i Göteborg.
- 1928-29 Om- och nybyggnad av Törnerums gård.
- 1929 Villa i kv Ekbacken 7 och 8, Danderyd, för advokat Eva Andén.
- 1929-30 Villa på Stockholmsutställningen (flyttad till kv Grinden 4, Stocksund).
- 1930 Möbler för NK på Stockholmsutställningen.
- 1930-35 * Krematorium, Norrköping.
- 1931 Ombyggnad av östra Riddarhus-flygeln, Stockholm, till egen bostad med kontor.
- 1931 * Inredning för National Breweries Ltd, Montreal.
- 1931 * Paviljong för Biennalen i Venedig.
- 1933 * Tävlingsförslag till stadsteater i Malmö. Obelönat.
- 1934 ? Paviljong på Salonikimässan.
- 1935 * Tävlingsförslag till utvidgning av Skansen, Stockholm. Obelönat.
- 1935 Garage till villa i kv Midgård 5, Djursholm.
- 1935 Möbler för Nationernas Förbund, Genève (tills med H Bergsten).

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ:s arkiv. Förslag till kapell i Hjorthagen av *E Lundroth*. 5 ritningar, blyerts på kartong, omfattande 2 fasader, 1 sektion, 2 planer (bottenplan och plan 1 tr). – 7 ritningar, tusch på väv, daterade 18/4 1902, omfattande situationsplan, 2 planer, 1 sektion, 3 fasader. Ingår bland Icke godkända ritningar. – S 268/1–8. Ritningar av *G Lindgren* och *C Bergsten*, stadfästa 27 april 1906, omfattande situationsplan, plan, längdsektion, tvärsektioner, fasad mot nordväst, fasad mot nordost, fasad mot sydväst, fasad mot sydost. – S 268/9–14. Signerade Stockholm i januari 1907 av *C Bergsten* genom *A Sjögren*, omfattande plan, längdsektion och tvärsektioner, fasad mot nordost, fasad mot sydväst, huvudfasad, fasad mot sydost. – S 268/15–18. Signerade av *C Bergsten*, stadfästa 18 september 1908, omfattande korpartiet, inredning (predikstol, bänkar, omklädnad av pelarna), altare och altarrund, orgel. – Handlingar 1902, 1903, 1905, 1906, 1907, 1908.

ATA: Manuskript till kortfattad beskrivning av Hjorthagskyrkan för SvK av *E Salvén*, reviderat av *S Hedlund* 1935; handl ang rest 1959–67. – K-byråns arkiv: handl ang orgel 1957–58; handl ang rest 1959–67. Ritningar till orgel och orgelfasad av *L J Stalin* 1957 (S 268/19–23); ritningar till invändig ombyggnad av begravningskapellet samt sakristian av *J Wahlman* (S 268/24–29).

Arkitekturmuseet: Allmänna arkivet. *Carl Bergstens arkiv* (ritningar och skisser till kapellbyggnad i Hjorthagen däribland även till inrednings- och utsmyckningsdetaljer.

PÅ, Engelbrekts församlings kyrkoarkiv: Tävlingsritningar 1904: »Kvadrat med fyra prickar» (*C Bergsten*). 5 ritningar, tusch och blyerts eller blyerts och akvarell på kartong, monterade på mörkbrun kartong. Omfattar perspektiv, 3 planer, längdsektion, tvärsektion, 4 fasader samt situationsplan inritad på ljuskopia av karta. – 2. »125 000» (*N A Ewe*). 6 ritningar, tusch på kartong, monterade på brun kartong. Omfattar perspektiv, 2 planer, huvudfasad, längdfasad, korfasad, längdsektion, 2 tvärsektioner, – 3. »I rätt tid» (*E Hedström*). 8 ritningar, tusch på kartong. Omfattar perspektiv, 2 planer, längdsektion, tvärsektion, 3 fasader samt situationsplan inritad på ljuskopia av karta. Skriftlig beskrivning med kostnadsförslag. – 4. »Petrus.» 4 ritningar, tusch på kartong. Omfattar perspektiv, 2 planer, längdsektion, tvärsektion, 3 fasader, situationsplan. Skriftligt kostnadsförslag. – Byggnadsritningar 1905–1908: 1. 3 ritningar, tusch på väv. Daterade Stockholm i januari 1905, signerade *G Lindgren* och *C Bergsten*. Omfattar plan och fasad mot nordost, fasader mot sydost och sydväst, tvärsektion och längdsektion. – 2. 3 ritningar, tusch och blyerts på kartong. Ej signerade och daterade. Alternativ 1905. Omfattar fasad mot sydväst, fasad mot sydost, tvärsektion. – 3. 1 ritning, blyerts och akvarell, monterad på kartong. Signerad med *C Bergstens* monogram och

1.5.05. Omfattar fasad mot nordost. – Till samma period hör sannolikt 4 ljuskopior med raderingar och ändringar, omfattande plan, sektioner och fasader. – 4. 4 ritningar, tusch på kartong. Signerade *G Lindgren* och *C Bergsten*. Omfattar plan, fasader mot sydost och nordost, fasader mot nordväst (akvarellerad) och sydväst, tvärsektion och längdsektion. – 5. 1 ritning, tusch på väv. Ej signerad och daterad. Omfattar fasad mot nordväst. Påskrift i ÖIÄ 16 januari 1906. Stadfäst 27 april 1906 tillsammans med 7 ritningar, daterade Stockholm i juni 1905 och signerade *G Lindgren* och *C Bergsten*. Dessa omfattar fasad mot nordväst i tusch och akvarell på kartong samt fasad mot sydväst, fasad mot nordost, fasad mot sydost, längdsektion och 2 tvärsektioner i tusch på kartong. Ändringar på fasthäftade lappar i tusch på väv. – 6. 4 ljuskopior av ritningar daterade Stockholm i januari 1907 och signerade *C Bergsten*. Omfattar fasad mot sydväst, fasad mot sydost, huvudfasad, fasad mot nordost. – 7. 3 ritningar, tusch och färgkrita på väv. Daterade Stockholm den 2 mars 1908 och signerade av *C Bergsten*. Omfattar korpartiet, inredning (predikstol, bänkar, omklädnad av pelare), orgel. Enligt stämpel anmälda i ÖIÄ 21 juli 1908. – 1 ritning, tusch och färgkrita på väv. Daterad Stockholm i juli 1908 och signerad *C Bergsten*. Omfattar altare och altarrund. Påskrift av ÖIÄ 21 juli 1908, stadfäst 18 september 1908. – 8. Ljuskopia av ritningar till grindar, daterad 3/11 1908, C G Bergstens arkitektkontor – 9. 6 ljuskopior av byggnadsritningar med markeringar för ledningsdragning. Elektriska Undersökningsbyrån mars 1907. – Handlingar: Hjorthagens kyrkobygge 1902–11. KVa: 1 (protokoll); a: 2 (skifvelser); a: 3 (entreprenadanbud m m) – Senare räkenskaper och protokoll samt handlingar rörande restaurering 1936 och 1958–67.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Auswahl von schwedischer Architektur der Gegenwart. Stockholm 1908.
- Banham, R*, Theory and Design in the First Machine Age. London 1960.
- Bedoire, F*, Arkitekten Gustaf Wickman. Stockholm 1969. – *Densamme*, Kiruna kyrka. SvK, La bd I: 1, volym 153. Stockholm 1973. – *Densamme*, En arkitekt och hans verksamhetsfält kring sekelskiftet. Gustaf Wickmans arbeten 1884–1916. Stockholm 1974.
- Bohrn, E*, Matteus kyrka. SvK, Sthlm bd V: 3, volym 60. Stockholm 1946.
- Choisy, A*, Histoire de l'Architecture. Paris 1899.
- Das Interieur. Wien.
- Engelbrekts församling tjugofem år. Minnesskrift 1931. Stockholm u.å.
- Granfelt, A*, C A Rehn. En minnesteckning. Stockholm 1916.
- Hesselman, G*, Historik över byggnadsyrket i Stockholm, Stockholm 1952.

- Johansson, B O H*, Carl Bergsten och svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium. Licentiatavhandling i konstvetenskap vid Uppsala universitet 1965. Stencil. – *Densamme*, Carl Bergsten 1879–1935. Katalog till Minnesutställning sommaren 1964. Norrköpings museum. – *Densamme*, Svensk arkitekturpolitik under 1900-talets första decennium, i: Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria. Ars Suetica 2. Uppsala 1970.
- Johansson, C*, Hjorthagens kapell, i: Teknisk tidskrift/Arkitektur 1910/2.
- Lichtwark, A*, Palatsfenster und Flügeltür. 2:a uppl. 1901.
- Liepe, A*, Jäts kyrkor. SvK, Sm bd V:2, volym 173. Stockholm 1977.
- Lindahl, G*, Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800-1950. Malung 1955.
- Lindhagen, A*, Kyrkoinvigning i Hjorthagen av en kyrka, som icke behövs, i: Social-Demokraten 27 mars 1909.
- Lindqvist, G* och *Tuulsee, A*, Brännkyrka, S. Sigfrids och Enskede kyrkor. SvK, Sthlm bd VIII:3, volym 102. Stockholm 1964.
- Lundberg, E*, Arkitekturens formspråk. Del 10. Stockholm 1961.
- Malmström, K*, Oscarskyrkan. SvK, Sthlm bd IX:2, volym 160. Stockholm 1975.
- Norrmann, L* och *Rehn, M.*, Boken om Värtan. En idrottsklubbs framväxt i Hjorthagen under 1900-talet. Utgiven till Värtans IK:s 50-årsjubileum 1974.
- Palmér, T*, Sköna nya värld, i: Form 1964/3.
- Program och planarbete i Hjorthagen. Lägesrapport från arbetsgruppen i kommunens fältkontor i Hjorthagen. Utgiven 79-06-06 av Stockholms fastighetskontor m fl. – Hur skall vi förbättra Hjorthagen? Underlag för samråd utarbetat av arbetsgruppen i kommunens fältkontor i Hjorthagen hösten 1979.
- Rosell, I*, Sofia kyrka. SvK, Sthlm bd VII:3, volym 89. Stockholm 1961.
- Strindberg, T*, Murbruksreliefer, i: Teknisk tidskrift/Arkitektur 1910/2.
- Teknisk tidskrift/Arkitektur 1904.
- Ullén, M*, Enskede kyrka. En vägledning. Stockholm 1975. Ver Sacrum. Wien.
- Wiener Aufbau, 1964, specialnummer.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm
KBS	Kungliga Byggnadsstyrelsen, Stockholm
K-byrån	Kulturhistoriska byråns arkiv, ATA
kr prot	kyrkorådsprotokoll
PÄ	pastorsämbetet
RA	Riksarkivet, Stockholm
raä	riksantikvarieämbetet, Stockholm
SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium, Stockholm 1912–
ÖIÄ	Överintendentens Ämbetet (efter 1918 KBS), Stockholm

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrboten		

Summary

The district of Hjorthagen near Lilla Värtan became a suburb of Stockholm about the turn of the century, as a result of industrial expansion. During the 19th century the region had been a reserve for the deer that had been in the Royal hunting parks, which accounts for its name (deer pasture). Stockholm's gas and electricity works were constructed during 1890–93 in Hjorthagen. At the same time wooden tenement-houses were built for the workmen and their families. Social

classes were strictly divided, and residences were built for the staff in the adjoining district of Ropsten. In the year 1900 more than 700 people were living in Hjorthagen. At that time of increasing class conflict those belonging to the Labour Movement were very much against the building of a church which they considered quite unnecessary. The church was, however, erected according to the plans of the church council although it was given a more modern character and was

created by an entirely different architect from the one chosen by the authorities.

Hjorthagen originally belonged to the parish of Hedvig Eleonora, but in 1906 became part of the newly formed parish of Engelbrekt. The church was first given the name of Hjorthagen's Chapel.

From design to construction

Plans for a chapel in Hjorthagen drawn by the constructional engineer Erik Lundroth were completed in 1902 (Fig 5a–b). The drawings were, however, not accepted by the Crown. The church council then decided to advertise a public architectural competition, where the entries were to be judged by a jury consisting of dock-master F. Werner, the Custodian of Antiquities H. Hildebrand and the Surveyor to the Royal Household G. Lindgren. Entries were to be submitted by March 31st, 1904.

The first prize was won by the design "A square with four dots", entered by Carl Bergsten (fig 6a–e). In 1904, Carl Bergsten was only 25 years of age and had lately opened his own office. The year before, he had left the Architectural Department of the Academy of Fine Arts with its highest award, the Royal Medal. The second prize went to N. A. Ewe for the design "125 000" (fig 7a–b). Later even a third design was purchased, "At the right moment", by E. Hedström (fig 8a–b). Finally, a drawing signed "Petrus" has been preserved (fig 9a–b).

In spite of their decision, the jury was not particularly enthusiastic about Bergsten's unconventional drawing. They preferred a more usual type of building and insisted upon substantial alterations which, however, Bergsten was unwilling to comply with. Instead, it was decided to engage the services of the Surveyor to the Royal Household, G. Lindgren, as architect. Lindgren in his turn demanded that the plans should be drawn in collaboration with the prize-winner. The building committee refused for as long as possible to acknowledge Bergsten as architect of the church, and the drawings are signed by both Lindgren and Bergsten in spite of the fact that Bergsten was responsible for the final plans.

Two alternative revisions of Bergsten's competition drawings were submitted in January 1905 (fig 10–11). By reason of the building committee's opposition and their desire to build as cheaply as possible, the drawings in fig 11 suffered successive simplification in a further series of five complete plans (fig 12–19). The final drawings signed by Bergsten alone are dated January 1907. Building was begun in 1907 and the church was consecrated on March 20th, 1909.

Bergsten's period at the Academy of Fine Arts coincided with the first currents of international "art nouveau" to be felt in Sweden. A variety of impulses from England, Germany, France, Belgium and Austria met and crossed here. Bergsten was, however, mainly interested in what was being done in Vienna among the secessionists and the architects of the Wagnerian school. During the years he was occupied with Hjorthagen's chapel he had time to create a personal,

individual style which can most nearly be described as a synthesis of Wiener-Werkstätte and the art of modern Swedish brick building. Bergsten's personal development can also be followed in detail from numerous drawings and sketches in the Bergsten archives in the Museum of Architecture, Stockholm. The drawings indicate a continuous striving towards severity in façades, and the previously characteristic strongly contrasting colours between light red machine made brick, plaster and polished tile friezes, were exchanged for the darker shade of hand-made Minnesberg brick, only varied by an occasional deep, plastered recess in the wall.

Hjorthagens's chapel was enthusiastically received among younger critics. There were, however, certain of the leading critics who found Bergsten's architecture too skeletal. They reacted against his not having followed the national-romantic style of the time and considered his architecture "un-Swedish". In spite of this, Carl Bergsten's architecturally advanced and meticulously thought out building remains one of the most interesting examples of early 20th century architecture in Sweden.

Church architecture was to be only a short interlude in Bergsten's life. Shortly after the completion of Hjorthagen's church he submitted drawings for the Swedish church in Paris for which he received second prize. In 1909 he drew plans for the chapel in the hospital at Norrköping, and in 1913 for Enskede church in the new suburb south of Stockholm. After this, his production was entirely secular architecture and interiors (see appendix II with a list of Bergsten's works).

The Church

The church is built of red brick on a concrete base with supporting beams of ferro-concrete. The high roof of the centre aisle is covered with plain Böttinge tiles and the chancel and apse with German pantiles.

The building is characterized by a noticeably functional differentiation. The plans are constructed symmetrically and secondary spaces and entrances to the nave have been placed in the south east and north west parts (fig 30). The plans are unchanged apart from the chapel which was divided into two storeys during the 1967 restoration and corresponds to the final main plan in fig 19b.

The exterior, apart from a few details, is according to Bergsten's drawings of 1907 (fig 19a–c), and there have been no further changes. Even the interior of the church, except for the organ front, is preserved in its entirety and presents one of the purest and unadulterated examples of the fully developed style at the turn of the century (fig 41–44). The above mentioned chapel, originally a funeral chapel, (fig 54–55), was however altered during the 1967 restoration when also other space was modernized in order to fulfill other purposes.

Decoration

The decoration of the façades consists of very sparsely patterned bricklaying with occasional plastered recesses, at times with incised ornamentation. Above the main entrance

(fig 31), two brackets have been placed supporting the soap-stone heads of a man and a woman (fig 56). The heads were carved by the sculptor Tore Strindberg after Bergsten's sketches. Another sculpture, a soap-stone dove, has been placed above the west porch (fig 37).

The competition regulations stated that the cost of decoration was not to be estimated. Bergsten, however, in his design gives suggestions for the decoration of the church and his final drawings for the interior were accepted in 1908. This work, after Bergsten's cartoons was undertaken by one of the best known decorators of the time, Filip Månsson (fig 41–44, 57–61). The walls and vault ribs of the nave are painted in white and blue-grey. The main object of the decorative painting, which is done in a soft grey tone with red outlines that harmonize with the grey and light green shades of the interior, is to accentuate the supporting elements. The chancel is in a more sombre colour scale in that the decoration is painted on a darker background with ochre-yellow details and the lower part of the walls is dark brown with black and gold details instead of blue-grey. The adornment culminates in the chancel in the brilliant colours of the stained glass (fig 41, 43, 68–70). As was the case with the sculptures, the

commission was entrusted to a young artist of Bergsten's generation, Eigil Schwab, who painted the cartoons for the glass from Bergsten's sketches.

Furnishings

Due to the influence of "art nouveau" on the art of the day at the turn of the century, the architect felt obliged to create a whole. Each and every item in the building was scrupulously designed, and therefore there exist sketches or drawings by Carl Bergsten for all the original details.

Even decoration entrusted to other artists was based upon his designs. This is also the case with the altar piece of masonry with scenes in polychrome relief executed by the earlier mentioned sculptor Tore Strindberg (fig 71–72). Bergsten had previously submitted several suggestions which the building committee refused on account of the constituent feature (fig 73–75). The gilt St. Hubert stag in the chancel is also modelled by Tore Strindberg after Bergsten's sketch and carved in wood by the woodcarver Per Kers. The soap-stone baptismal font was executed by the stonemason N. A. Sandin after Bergsten's drawings (fig 84–86). Even the motif on the antependium was composed by Bergsten (fig 94).

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 182

STOCKHOLM Band IX, häfte 3

FÖLJANDE KYRKOR I STOCKHOLM HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES
KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Adolf Fredrik, bd V: 1, vol 20	Matteus, bd V: 3, vol 60
Bromma, bd VIII: 1, vol 49, 102	Oscar, bd IX: 2, vol 160
Brännkyrka, bd VIII: 3, vol 102	Riddarholmskyrkan, bd II: 1, 2, vol 28, 45
Engelbrekt (under utg)	S Görans kapell, bd III: 1, vol 5
Enskede, bd VIII: 3, vol 102	S Olovs kapell, bd V: 1, vol 20
Gustav Vasa, bd V: 2, vol 55	S Sigfrid, bd VIII: 3, vol 102
Hedvig Eleonora, bd III: 2, vol 10	S Stefans kapell, bd IV: 3, vol 40
Hjorthagen, bd IX: 3, vol 182	Skeppsholmskyrkan eller Karl Johann, bd IX: 1, vol 53
Hässelby, bd VIII: 2, vol 83	Sofia, bd VII: 3, vol 89
Högalid, bd VII: 4, vol 109	Spånga, bd VIII: 2, vol 83, 102
Jakob, bd IV: 1, 2, vol 26, 32	Storkyrkan eller S Nikolaus, bd I: 1, 2, 3, vol 17, 24, 25
Johannes kapell och kyrka, bd IV: 3, vol 40	Västerled, bd VIII: 1, vol 49, 102
Katarina, bd VII: 2, 4, vol 56, 109	
Klara, bd VI: 1, 2, vol 23, 27	
Kungsholmskyrkan eller Ulrika Eleonora, bd III: 1,
vol 5	Tillägg och rättelser samt register till bd I (i vol 25), II (i
vol 45), III (i vol 10), IV (i vol 40), VI (i vol 27), VII (i
vol 109), VIII (i vol 102)
Maria Magdalena, bd VII: 1, vol 41, 109	